

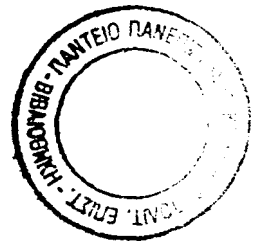
ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ

ΟΙ ΕΝΝΟΜΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

ΣΟΦΙΑ ΑΔΑΜ - ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ

ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ

ΟΙ ΕΝΝΟΜΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1998

« Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό του Παντείου Πανεπιστημίου
δεν υποδηλοί αποδοχήν των γνώμων του συγγραφέως » (Άρθρον 202,
παρ.2, Ν. 5343/1932)

Στις τρείς ηλικίες της ζωής μου:

Στον πατέρα μου

στο σύζυγό μου

και στο γιό μου

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.....	9
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	13
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17
1. Έννοια της ηλικίας και διαιρέσεις	18
2. Διαιρέσεις κοινωνιών κατά τάξεις.....	22
3. Διαιρέσεις ηλικιών στο χώρο του δικαίου	26

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΑΝΗΛΙΚΟΣ ΑΘΗΝΑΙΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΥΟΦΟΡΙΑΣ	32
1. 1. Διάρκεια κυοφορίας και τεκμήρια γνησιότητας.....	32
1. 2. Ικανότητα δικαίου του κυοφορουμένου	36
1. 3. Προστασία του κυοφορουμένου	39
1. 4. Η Άμβλωση	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΗΛΙΚΙΑ ΠΑΙΔΩΝ	53
2. 1. Έννοια	53
2. 2. Πατρική εξουσία.....	54
2. 3. Η έκθεση	57
2. 4. Ένταξη στην οικογένεια	60
2. 5. Ένταξη στη φρατρία	66

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΑΙΔΩΝ...	80
3. 1. Δικαιοπρακτική ικανότητα ανηλίκων	80
3. 2. Επιμέλεια ανηλίκων	83
3. 3. Ευθύνη του εκπροσώπου	85
3. 4. Έννομη προστασία ανηλίκων	87
3. 5. Προστασία ορφανών πολέμου	90
3. 6. Δικαίωμα παιδών στην τροφή και εκπαίδευση	93
Α. Η στοιχειώδης εκπαίδευση	102
Β. Η ανώτερη παιδεία	108

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΕΝΗΛΙΚΟΣ ΑΘΗΝΑΙΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗ.....	114
4. 1. Γενικά.....	114
4. 2. Έννοια ενηλικίωσης.....	114
4. 3. Η επίσημη ένταξη στην πολιτική κοινότητα.....	118
α) Η δοκιμασία του δήμου.....	120
β) Η δοκιμασία της βουλής	124
4. 4. Ο αθηναίος πολίτης και ο νόμος του Περικλή...	125
4. 5. Ο αθηναίος έφηβος	128
α) Η οργάνωση της εφηβείας.....	130
β) Η ζωή των εφήβων	135
4. 6. Ο αθηναίος στρατιώτης.....	141
α) Η οργάνωση του στρατού	147
β) Η ηγεσία του στρατού	151

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

5. 1. Γενικά	155
5. 2. Το δικαίωμα συμμετοχής στην Εκκλησία του δήμου.....	156
5. 3. Η εκλογιμότητα στο βουλευτικό αξίωμα.....	161
5. 4. Η εκλογιμότητα στα δημόσια αξιώματα.....	163
α) Οι άρχοντες	164
β) Οι δέκα στρατηγοί	165
5. 5. Το δικαίωμα συμμετοχής στην απονομή της δικαιοσύνης.....	168
5. 6. Η ιδιότητα του δημόσιου διαιτητού.....	175
5. 7. Το ολιγαρχικό συμβούλιο των προβούλων	179

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΣΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

6. 1. Γενικά.....	185
6. 2. Νόμιμη ηλικία γάμου.....	186
6. 3. Η ηλικία στο κληρονομικό δίκαιο.....	193
α) Νόμιμη ηλικία για σύνταξη διαθήκης.....	193
β) Πρωτοτόκια	194
γ) Δικαιούχοι στην επιδικασία επικλήρου	198
6. 4. Η ηλικία στο θεσμό της υιοθεσίας.....	200
α) Γενικά	200
β) Τρόποι και προϋποθέσεις υιοθεσίας	202

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΓΗΡΑΤΟΣ

7. 1. Έννοια	208
7. 2. Το γήρας ως λόγος απαλλαγής στρατιωτικών υποχρεώσεων	211
7. 3. Ηλικία πρέσβων	212
7. 4. Τα «πρεσβεία» της ηλικίας	214
α) Προτεραιότητα λόγου στην εκκλησία του δήμου.....	214
β) Προτεραιότητα λόγου μεταξύ πρεσβευτών....	216
7. 5. Μέριμνα για τη γεροντική ηλικία	217
α) Γηροτροφία	217
β) Μέριμνα εκ μέρους της πόλης	221
7. 6. Περιορισμοί στη δικαιοπρακτική ικανότητα λόγω γήρατος.....	221
7. 7. Ανώτατο όριο ηλικίας στην ανάληψη αξιωμάτων.....	223
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	226
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	230
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	232

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AC	L' Antiquité Classique
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London.
BIDR	Bulletino dell' Istituto di Diritto Romano
Class. et Med.	Classica et Mediaevalia
CP	Classical Philology
CQ	Classical Quarterly
D	Πανδέκτες
DS	Daremberg et Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaine
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
IG	Inscriptiones graecae
Nov. Di.	Nuovissimo digesto italiano, Λεξικό
RE	Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, rev. G. Wissowa et al. (Stuttgart, 1894-1972)
REA	Revue des études anciennes
REG	Revue des études Grecques
RHD	Revue historique de droit Français et étranger
RIDA	Revue internationale des droits de l' antiquité
RPhil	Revue de Philologie, de Littérature et d' Histoire anciennes
SIG	Sylloge inscriptionum graecarum I-IV, ed. W. Dittenberger, 3η έκδ. (Berlin, 1915-24)
Σουΐδας ή Σούδα	Βυζαντινό λεξικό (10ς μ.Χ. αίων)

Symposion	Akten der Gesellschaft für Griechische und Hellenistische Rechtsgeschichte, Böhlau Verlag, Köln.
Συμβολές 1 και 2	ΔΗΜΑΚΗΣ Π. - ΑΔΑΜ Σ., (επιμ.) Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, Πάντειον Πανεπιστήμιον, Κέντρο Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου, τόμοι 1 και 2, Αθήνα 1992/1994.
Tod	Greek Historical Inscriptions, τόμ. 1-2, Oxford 1946-1948, επαν. 1985.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Η παρούσα εργασία αποτελεί διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου.

Το θέμα της αναφέρεται στην Ηλικία και το Δίκαιο στην αρχαία Ελλάδα και ειδικότερα πραγματεύεται τις έννομες συνέπειες της ηλικίας στην πόλη που υπήρξε η ηγετική δύναμη όλων των άλλων δημοκρατικών πόλεων, την Αθήνα του 5ου και του 4ου π. Χ. αιώνα.

Επειδή το δημοκρατικό πολίτευμα είναι στενά συνδεδεμένο με την έννοια του πολίτη, το ενδιαφέρον της έρευνας επικεντρώθηκε κυρίως σ' αυτόν. Οι δούλοι, οι μέτοικοι, οι ξένοι ή οι γυναίκες δεν αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνάς μας.

Η μελέτη διαιρείται σε δύο μέρη, το πρώτο αφορά την περίοδο της ανηλικότητας του ατόμου. Δηλαδή αρχίζει από τον πρό της γεννήσεως χρόνο, την "εμβρυακή" ηλικία και εξετάζει της επιπτώσεις του χρόνου στη νομική κατάσταση του κυοφορουμένου. Στη συνέχεια εξετάζεται η περίοδος από τη γέννηση μέχρι την ενηλικίωση του προσώπου, σε σχέση πάντοτε με τις νομικές παραμέτρους του θέματος.

Το δεύτερο μέρος αφορά την περίοδο της ενηλικότητας του ατόμου. Πρώτα, εξετάζονται οι συνέπειες της ενηλικίωσης στη σφαίρα της δημόσιας ζωής του αθηναίου πολίτη, με ιδιαίτερη έμφαση στα όρια

ηλικίας εκλογιμότητας για κάθε δημόσιο αξίωμα και λειτούργημα. Στη συνέχεια, εξετάζεται η νόμιμη ηλικία για τη διενέργεια ορισμένων δικαιοϋκων πράξεων στο χώρο του δικαίου της οικογένειας. Τέλος εξετάζονται οι επιπτώσεις της προχωρημένης ηλικίας στην θέση του πολίτη μέσα στην αθηναϊκή κοινωνία.

Στη μελέτη αυτή έγινε προσπάθεια να καλυφθεί το θέμα τόσο από πλευράς δημοσίου όσο και από πλευράς ιδιωτικού δικαίου, διαίρεση που δεν υπήρχε στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο, αλλά που για λόγους συστηματικούς έχει καθιερωθεί να ακολουθούν οι ερευνητές της ιστορίας του δικαίου.

Σχετικά με την έννοια της ηλικίας και τις συνέπειες της προόδου της σε όλα τα στάδια της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής των Αθηναίων υπάρχει έλλειψη μονογραφιών στο διεθνή χώρο, εκτός από ορισμένα μεμονωμένα άρθρα που εξετάζουν σχετικά θέματα. Από το γεγονός αυτό παρακινήθηκα από τον καθηγητή Joseph Modrzejewski και προχώρησα στην εκπόνηση της παρούσας διατριβής, που κατέστη δυνατή χάρη και στις παρατηρήσεις του καθηγητού μου Παναγιώτη Δημάκη.

Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου στους κ. κ. Χαρίλαο Γκούτο, Κλήμη Πασιόπουλο, Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα και Ανδρέα Χέλμη, μέλη της επιτροπής για την υποστήριξη της διδακτορικής μου διατριβής.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*« Τί ἔστιν, ὃ μίαν ἔχον
φωνήν, τετράπουν και δίπουν
και τρίπουν γίνεται; »*

Αθήναιος, Δελτνοσοφ. Χ 466 Β

Η λύση στο αίνιγμα που η μυστηριώδης Σφίγγα έθετε στους περαστικούς έξω από τη Θήβα ήταν ο άνθρωπος στα τρία βασικά στάδια της ζωής του, τη νηπιακή, τη μέση και τη γεροντική ηλικία. Το αίνιγμα της Σφίγγας, που ο μύθος της υπήρξε πηγή εμπνεύσεως πολλών συγγραφέων από τον Σοφοκλή¹ ως τον Jean Cocteau², θα αποτελέσει και για μας στην έρευνα αυτή τον μίτο οδηγό.

Περιστρεφόμενοι γύρω από έναν άξονα που αποτελεί τον οργανικό κύκλο της ζωής του ανθρώπου θα εξετάσουμε την αλληλεπίδραση δικαίου και χρόνου στην προσωπική κατάσταση του ατόμου σε σχέση με την οικογένεια και το κοινωνικό σύνολο στην κλασική Αθήνα.

Το θέμα των ηλικιών της ανθρώπινης ζωής τα τελευταία χρόνια παρουσιάζει μία ιδιαίτερη επικαιρότητα.

1. *Οιδίπους Τύραννος*

2. *La machine infernale*, Paris 1938.

Μελέτες γύρω από τον κύκλο της ζωής ή την κλίμακα των ηλικιών γνωρίζουν μία άνοδο ιδίως στους ιστορικούς της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας³, η νομική όμως διάσταση του θέματος δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο μιας συνολικής θεώρησης.

1. Έννοια της ηλικίας και διαιρέσεις

Ηλικία είναι η διάρκεια της ζωής από τη γέννηση ως το θάνατο και για κάθε συγκεκριμένο άτομο το διάστημα που έχει διανύσει από τη γέννησή του ως ορισμένη χρονική στιγμή στην οποία αναφερόμαστε. Με την ίδια λέξη όμως υποδηλώνουμε και τις περιόδους της

3. J.P. NÉRAUDAU, *La jeunesse dans la littérature et les institutions de la Rome républicaine*, Les Belles Lettres, Paris 1979, 413 σελ., ΙΔΙΟΥ, *Être enfant à Rome*, Les Belles Lettres, Paris 1984, 411 σελ., *Recueils de la Société Jean Bodin. L' enfant*, 39 (1975) κυρίως σελ. 117-150, G. COULON, *L' enfant en Gaule romaine*, Errance, Paris 1994, M. JACZYNOWSKA, *Les associations de la jeunesse romaine sous le Haute-Empire*, Wroclaw, Κρακοβία 1978, 1226 σελ., M. PHILIBERT, *Les échelles d'age (Dans la philosophie, la science et la société)*, Thèse ès Lettres, Nanterre 1968, P. VIDAL-NAQUET, *Le chasseur noir*, Maspero, Paris 1981, (Ο μαύρος κυνηγός, ελκκή. μετφρ. Γ. Ανδρεάδης-Π. Ρηγοπούλου, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1983), M. GOLDEN, *Children and Childhood in Classical Athens*, J.Hopkins University Press, Baltimore-London 1990. Επίσης πολλές μελέτες εκδίδονται συνεχώς από το «Κέντρο Μελέτης της Ανθρώπινης Ζωής» του Καθολικού Πανεπιστημίου της Λουβαίν (Leuven) Βελγίου, που διευθύνει ο καθηγητής E. EYBEN, που και ο ίδιος έχει γράψει πολλά σχετικά άρθρα και διατριβή 691 σελίδων με θέμα τη νεότητα στη Ρώμη, *De Jonge Romain, volgens de literaire, bronsen da periode ca. 200 v.Chr. ca 500 n.Chr.*, Βρυξέλλες 1977.

ανθρώπινης ζωής, νηπιακή, νεανική, εφηβική κ.άλ. Τέλος, ηλικία σημαίνει και την ομάδα (κλάση, σειρά) όλων αυτών που διανύουν το ίδιο στάδιο ή βρίσκονται στον ίδιο χρόνο, στην ίδια περίοδο συγχρόνως, τους συνηλικιότες.

Η διαίρεση της ανθρώπινης ζωής σε δύο ή περισσότερα στάδια υπήρξε φαινόμενο όλων των κοινωνιών και όλων των πολιτισμών από την αρχαιότητα ως σήμερα. Σε κάθε κοινωνία όμως και σε κάθε πολιτισμό, παρότι παρουσιάζεται μια μεγάλη ποικιλία διαιρέσεων στα στάδια της ανθρώπινης ηλικίας, πάντα συναντούμε τη διάκριση μεταξύ νέων - γέρων ή παιδων - ανδρών. Πρόκειται για δύο διαφορετικά δυαδικά συστήματα των οποίων ο συνδυασμός δίνει ένα τρίτο που διαιρείται σε τέσσερα στάδια: παιδιά, νέοι, άνδρες, γέροι. Η διαίρεση πάλι σε τρία στάδια, παιδιά-άνδρες-γέροι, όπως στο αίνιγμα της Σφίγγας, συναντάται συχνά και αποτελεί το τριαδικό σύστημα. Αυτό το σύστημα ακολούθησε και ο Αριστοτέλης όταν αναφερόταν στις τρεις ηλικίες του ανθρώπου, την νεότητα, την ακμή και το γήρας⁴.

Το πρόβλημα των διαιρέσεων αυτών απασχόλησε ιστορικούς, φιλόσοφους, λυρικούς ποιητές, τραγικούς ή κωμικούς. Οι διαιρέσεις που οι αρχαίοι συγγραφείς πρότειναν για την ανθρώπινη ζωή δεν συμπίπτουν μεταξύ τους γιατί τα κριτήρια που χρησιμοποίησε ο καθένας ήταν διαφορετικά. Ο

4. *Ρητορική*, Β' 12, 1389 - 15, 1390. Ο Αριστοτέλης αφιερώνει τρία κεφάλαια στην συμπεριφορά των νέων και στα ήθη της γεροντικής και της ανδρικής ηλικίας.

Ιπποκράτης⁵ με ιατρικά ίσως κριτήρια διέκρινε, ανά επταετίες, επτά ηλικίες : 1η) *παιδίον* έως επτά ετών που έπεφταν τα πρώτα δόντια, «οδόντων εκβολής», 2η) *παις* μέχρι δεκατεσσάρων, «άχρι γονής εκφύσεως», 3η) *Μειράκιον* μέχρι είκοσι ένα, «άχρι γενείου λαχνώσεως», 4η) *Νεανίσκος* μέχρι είκοσι οκτώ, «άχρις αυξήσεως όλου του σώματος», 5η) *ανήρ* μέχρι σαράντα εννέα, 6η) *πρεσβύτες* μέχρι πενήντα έξι και 7η) *γέρων* πέραν των πενήντα έξι. Ο Γαληνός⁶ ακολουθούσε τη διαίρεση του Ιπποκράτη. Ο Σόλων σε ένα από τα ποιήματά του διαιρούσε την ανθρώπινη ηλικία σε δέκα περιόδους με βάση πάλι τις επταετίες⁷. Δεν είναι δυνατόν να

5. Ο Ιπποκράτης υπήρξε ο πιο γνωστός γιατρός της αρχαιότητας. Γεννήθηκε στην Κώ περίπου το 460 π.Χ. και πέθανε στη Θεσσαλία περίπου το 370 π.Χ. Το χωρίο αυτό στο οποίο περιέχεται η διαίρεση της ζωής σε επτά ηλικίες από το *περί εβδομάδων* έργο του (ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *περί εβδομάδων*, 5) έχει αναπαραχθεί πολλές φορές όπως π.χ. σ' ένα Σχόλιο στην αρχή του 2ου βιβλίου του *Ονομαστικού* του Πολυδεύκη (έκδ. Berth, τ. Ι, Lexicogr. Graeci, IX, σελ. 80) καθώς και σε έργο του ΦΙΛΩΝΟΣ ΙΟΥΔΑΙΟΥ (Opera Omnia Graece et Latine, εκδ. Pfeiffer, τομ. Ι, 2η έκδ., 1785, σελ. 72, σειρ. 15).

Σε άλλο πάλι έργο του Ιπποκράτη (*Περί Διαίτης* Ι, 33, 1-2) βρίσκουμε μια διαίρεση της ανθρώπινης ζωής σε τέσσερις εποχές, όπως αυτές του έτους και με τα ίδια τέσσερα βασικά στοιχεία: το ζεστό, το υγρό, το ξηρό και το κρύο. Η παιδική ηλικία είναι -έλεγε- όπως η άνοιξη, ζεστή και υγρή. Η εφηβεία χαρακτηρίζεται από το ζεστό και το ξηρό και είναι το πέρασμα από την άνοιξη στο θέρος. Η ώριμη ηλικία είναι όπως το φθινόπωρο, κρύο και ξηρό, ενώ το γήρας μοιράζεται με το χειμώνα το συνδυασμό του κρύου και του υγρού. Βλ. και Ε. EYBEN, Antiquity's view of puberty, *Latomus* 31 (1972), σελ. 677-697.

6. ΓΑΛΗΝΟΣ XV, 186-XVI, 101-102, XIX, 374.

7. Anth. Lyr. 19 (27). D. CAMPBELL, *Greek Lyric Poetry*, Glasgow 1972, σελ. 246 επ.

ασχοληθούμε με όλες τις απόψεις διότι το μόνο που θα πετύχουμε είναι να καταλήξουμε σε μία ατελή, ούτως ή άλλως, συλλογή απόψεων για τις διαιρέσεις της ανθρώπινης ζωής. Η αρχαιότητα άλλωστε μας άφησε καταλόγους τέτοιου είδους⁸.

Ανεξάρτητα από τα στάδια που διακρίνουμε στη ζωή των ανθρώπων, η ηλικία έχει οπωσδήποτε κάποια κλιμάκωση. Αν στην κορυφή αυτής της κλίμακας τοποθετήσουμε το γήρας, θεωρώντας ότι ο άνθρωπος τότε μόνο φτάνει στην μεγαλύτερή του ανάπτυξη, δεχόμαστε την ανωτερότητα του γήρατος σε σχέση με τις προηγούμενες ηλικίες και συνεπώς την ανωτερότητα των γηραιότερων έναντι των νέων. Γενικά τον αρχαίο κόσμο τον χαρακτήριζε το «κριτήριο της αρχαιότητας»⁹.

Από την αρχαϊκή ακόμη εποχή¹⁰ κυριαρχούσε στη νοοτροπία των Ελλήνων η αντίληψη ότι η ηλικία προσδίδει προνόμια και ως εκ τούτου οι γέροι δεν είχαν μόνο αίγλη, αλλά δύναμη και εξουσία. Η ιδέα αυτή ήταν

8. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, *Ανθολόγια* 4ο βιβλίο, κεφ. L. Φαίνεται ότι τον πιο πλήρη κατάλογο ονομάτων έγραψε ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, σχολιαστής της ελληνιστικής εποχής. Δυστυχώς η μη διάσωση ολοκλήρου του έργου του «*Περί ονομασίας ηλικιών*» είναι μεγάλη απώλεια. Τα διασωθέντα αποσπάσματα περιέλαβε ο W.J. SLATER, *Aristophanis Byzantii Fragmenta*, Berlin 1986. Βλ. και E. MILLER, *Mélanges de littérature grecque, Αριστοφάνης ο Βυζάντιος*, Paris 1868.

9. Βλ. P. VIDAL-NAQUET, *Ο μαύρος κυνηγός*, σελ. 31 και P. ROUSSEL, «Étude sur le principe de l'ancienneté dans le monde hellénique du Ve s. av. J.-C. à l'époque romaine», *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 43, 2, 1951 (πραγματική χρονολογία 1941), σελ. 123-227.

10. ΗΣΙΟΔΟΣ, *Εργα και ημέραι*, 109 επ.

τόσο έντονη ώστε μπορούμε να μιλούμε για «αρχή της γεροντοκρατίας»¹¹.

Στο σημείο αυτό οι φιλόσοφοι είχαν συμπίπτουσες απόψεις και εκφράζανε την τάση να δίνεται η εξουσία στους πρεσβύτερους: τὸ πρεσβύτερον καὶ τέλειον ἡγεμονικώτερον τοῦ νεωτέρου καὶ ἀτελοῦς¹², αναφέρει ο Αριστοτέλης, ο δε Σωκράτης ρωτά στην *Πολιτεία* ¹³ «Δεν είναι τάχα φανερό πως άρχοντες πρέπει να είναι οι μεγαλύτεροι, και υπήκοοι οι νεώτεροι»; Η ίδια ερώτηση επαναλαμβάνεται από τον ανώνυμο αθηναίο συνομιλητή του Κλεινία από την Κρήτη και του Μέγιλλου από τη Σπάρτη στους *Νόμους* του Πλάτωνα¹⁴.

2. Διαιρέσεις κοινωνιών κατά τάξεις

Η διαίρεση του πληθυσμού με διάφορους τρόπους και η οργάνωση κατά τάξεις ήταν επίσης χαρακτηριστικό όλων των αρχαίων κοινωνιών. Τέτοιες διαιρέσεις γίνονταν ανάλογα με την καταγωγή, την περιουσία ή την ηλικία. Από την εποχή του Δράκοντα έχουμε στην Αθήνα διαίρεση των πολιτών με βάση την περιουσιακή τους κατάσταση¹⁵. Ο Σόλων διατήρησε τη διαίρεση χρησιμοποιώντας σαν βάση την κτηματική

11. Στη Σπάρτη ανώτατο όργανο ήταν η Γερουσία, στην Αθήνα πάλι η ηλικία των τριάντα ετών ήταν προϋπόθεση εισόδου στα περισσότερα αξιώματα.

12. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* I, XII, 1, 1259 b.

13. ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία* 412 b, c.

14. ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι*, 680 d.

15. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολ.* 4, 3 και 7, 3.

περιουσία. Έτσι αρχικά μόνο όσοι ανήκαν στις τάξεις των πεντακοσιομέδιμνων και των τριακοσιομέδιμνων (ιππέων) ήταν ικανοί να καταλάβουν θέσεις στη δημόσια ζωή της πόλης. Οι ζευγίτες (διακοσιομέδιμνοι) και οι θήτες (πολίτες της τελευταίας τιμοκρατικής τάξης) ήταν εκτός της πολιτικής ζωής. Επρεπε να φτάσουμε στον Κλεισθένη και τον Εφιάλτη (462 π.Χ.) για να καταργηθούν οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των διαφόρων τάξεων. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος (431-404 π.Χ.), η οικονομική εξέλιξη, οι εμπορικές συναλλαγές με το εξωτερικό και άλλα γεγονότα άλλαξαν ριζικά την κατάσταση του πληθυσμού και το 404 π.Χ., παραμονές της καταστροφής της Αθήνας, όλοι οι πολίτες ήταν ίσοι μπροστά στο νόμο όποια κι αν ήταν η περιουσία τους.

Τη διαίρεση με βάση την ηλικία τη γνώρισαν όλες σχεδόν οι αρχαίες κοινωνίες¹⁶. Εξυπηρετούσε περισσότερο στρατιωτικοπολιτικές ανάγκες διότι μ' αυτή τη διαίρεση η πόλη μπορούσε να γνωρίζει σε κάθε

16. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Κύρου Παιδεία* Α, ΙΙ, 4 επ.: Η αγορά των Περσών είναι χωρισμένη σε τέσσερα μέρη. Ένα προορίζεται για τα παιδιά, ένα για τους εφήβους, ένα για τους άνδρες και ένα γι' αυτούς που έχουν υπερβεί την στρατεύσιμη ηλικία. Στα 16 με 17 κατατάσσονταν στους εφήβους όπου παρέμεναν δέκα χρόνια. Στα 26 με 27 μετατάσσονταν στην τάξη των ανδρών όπου παρέμεναν 25 χρόνια. Οι αξιωματούχοι προέρχονταν από αυτή την κατηγορία. Όταν συμπλήρωναν 25 χρόνια στην τάξη των ανδρών και ήταν πλέον άνω των 50 ετών μετατάσσονταν στην ηλικία των γεροντοτέρων. Αυτοί δεν εκστράτευαν έξω από τα σύνορα της χώρας, αλλά έμεναν στην πατρίδα τους και εκδίκαζαν όλες τις δημόσιες και ιδιωτικές υποθέσεις καθώς και τα εγκλήματα που επέσυραν την ποινή του θανάτου. Εκείνο που είναι αξιοσημείωτο είναι ότι δεν περνούσαν όλοι από τη μία τάξη στην άλλη και υπήρχε ακόμη και τιμωρία αποβολής κάποιου από την τάξη του.

στιγμή τη δύναμή της σε πολίτες που ήταν ικανοί αφενός να την υπερασπίσουν, αφετέρου να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή και οργάνωσή της. Στον ελλαδικό χώρο, εκτός από την Αθήνα, είχαν ακολουθήσει το χωρισμό κατά τάξεις ηλικιών και άλλες πόλεις, όπως η Κρήτη και η Σπάρτη η οποία μάλιστα είναι η μοναδική πόλη της οποίας γνωρίζουμε τα ονόματα των διαφόρων «σειρών ηλικίας»¹⁷.

Η μετάβαση από τη μιά τάξη ηλικίας στην άλλη στην ορισμένη στιγμή που όριζε ο νόμος ή το έθιμο ήταν μιά πολύ σημαντική στιγμή στη ζωή κάθε ατόμου και συνοδευόταν από γιορτές και πανηγυρικές τελετές. Οι τελετές αυτές ήταν γνωστές σαν «διαβατήριες τελετές»¹⁸ επειδή έπρεπε να γίνει το πέρασμα από μιά περίοδο της ζωής σε μια νέα. Οι λεπτομέρειές τους ρυθμίζονταν από την τάξη που επρόκειτο να γίνει δεκτός ο μουύμενος και γενικά παρουσίαζαν τρείς πλευρές, τον αποχωρισμό, την απομόνωση και την ένταξη. Απομακρυνόμενος κάποιος από την ηλικιακή του τάξη θεωρείτο ότι πέθαινε γι' αυτήν και ένα νέο πρόσωπο εισερχόταν στην επόμενη τάξη. Στην Ελλάδα των αρχαϊκών χρόνων φαίνεται πως υπήρξαν τέτοιες τελετές μύησης¹⁹. Πολλές από αυτές εξαφάνισε σιγά

17. Βλ. πιο κάτω κεφ. 2.1 και υποσ. 83.

18. Βλ. A. VAN GENNEP, *Les rites de passage*, Παρίσι 1909.

19. Βλ. το σημαντικό βιβλίο του H. JEANMAIRE, *Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et les rites d'adolescence dans l'Antiquité hellénique*, Lille-Paris 1939. Επίσης A. BRELICH, *Paidés e Parthenoi*, Rome 1969, L. GERNET, *Antropologie de la Grèce ancienne*, Paris 1968, P. VIDAL-NAQUET,

σιγά η εξέλιξη των ηθών, αλλά για ορισμένες διατηρήθηκε ίσως κάποιο τυπικό, όπως στο θεσμό της εφηβείας στην Αθήνα²⁰. Στη Σπάρτη πάντως ακόμη και την κλασική περίοδο εξακολουθούσαν να γίνονται μυητικές γιορτές. Οι νέοι Σπαρτιάτες στο έβδομο έτος της ηλικίας τους εισάγονταν σε ομάδες συνομηλίκων τους και με μια ολόκληρη σειρά παιδευτικών μέτρων και τελετουργιών, γίνονταν *όμοιοι*, ήτοι πολίτες με πλήρη δικαιώματα²¹.

Η ηλικία είχε επίσης σημασία στον αθλητισμό και στους αγώνες (τοπικούς ή πανελλήνιους). Ήταν η πρώτη ουσιαστική προϋπόθεση συμμετοχής στους Ολυμπιακούς αγώνες, μαζί βέβαια με την ελληνική καταγωγή, την γέννηση ως ελεύθερου και την ανυπαρξία μιάσματος²².

Στον Πλάτωνα απαντάται ένας διαχωρισμός των αθλητών σε τρεις ομάδες ηλικίας, τους παίδες, τους

Ο μαύρος κυνηγός, σελ. 267, C. CALAME, «Le culte d' Hélène et l' initiation féminine en Grèce», στο *Dictionnaire des mythologies* B. LINCOLN, *Diventare Dea*, Milano 1983, E. CANTARELLA, *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ. Παν. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1998, (L' ambiguo malanno, 1985) σελ. 151-153.

20. Βλ. πιο κάτω κεφάλ. 4. 5.

21. Βλ. E. CANTARELLA, *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, σελ. 45-46.

22. Κ. ΦΡΑΓΚΑΝΔΡΕΑΣ, *Το νομικό καθεστώς των Ολυμπιακών Αγώνων στην αρχαιότητα*, Δ. Δ. (αδημοσίευτη), Αθήνα 1991, κυρίως σελ. 67-81, Δ.Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Δίκαιο των Ολυμπιακών Αγώνων*, εκδ. Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1991, βλ. και Μ. GOLDEN, *Children and Childhood in Classical Athens*, John Hopkins University Press, Baltimore - London 1990, σελ. 68-72.

αγένειους και τους άνδρες²³. Για την ηλικία των αθλητών που έπαιρναν μέρος στα μεγάλα Ολύμπια δεν έχουμε άμεσες πληροφορίες. Σε ορισμένους άλλους πανελλήνιους αγώνες (Νέμεα, Ισθμια) φαίνεται πως υπήρχαν αυτές οι τρεις κατηγορίες που αναφέρει ο Πλάτων, αλλά στην Ολυμπία η κατηγορία των αγενείων (όσων δηλαδή δεν είχαν αποκτήσει γένεια) φαίνεται να λείπει και να υπάρχει μόνο η κατηγορία των παιδών και των ανδρών.

Εκείνο που δεν γνωρίζουμε επίσης είναι τα όρια της ηλικίας κάθε κατηγορίας. Η κατάταξη των αθλητών στις κατηγορίες των παιδών ή των ανδρών γινόταν μετά από έλεγχο και απόφαση ειδικού οργάνου, των κριτών-Ελλανοδικών, με γνώμονα όπως φαίνεται είτε την πραγματική τους ηλικία (14-18 ετών για τους παίδες και άνω των 18 ετών για τους άνδρες) είτε, και το πιθανότερο, τη σωματική τους διάπλαση.

3. Διαιρέσεις ηλικιών στο χώρο του δικαίου

Μέσα στις κοινωνίες, σε σχέση με την ηλικία, συνυπάρχουν και άλλες διαιρέσεις διότι οι διάφορες επιστήμες (ιατρική, νομική κ.άλ.) διαιρούν την ανθρώπινη ζωή με το δικό τους τρόπο, ανάλογα με το πρίσμα κάτω απ' το οποίο την παρακολουθούν.

Στο χώρο του δικαίου η διαίρεση κατά ηλικίες παρουσιάζει μεγάλη σπουδαιότητα καθότι η ηλικία για το

23. ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι* 833c : Τριττά δὴ ταῦτα ἀθλήματα διανοηθῶμεν, ἐν μὲν παιδικῶν, ἐν δὲ ἀγενείων, ἐν δὲ ἀνδρῶν.

φυσικό πρόσωπο είναι μία κατάσταση που αποτελεί βασικό στοιχείο της προσωπικότητάς του, χρησιμεύει στην εξατομίκευσή του και επιδρά σ'όλες τις πράξεις του. Αποτελεί βασικό στοιχείο της προσωπικότητας ακριβώς γιατί τα άτομα έχουν σε κάθε ηλικία διαφορετική βιολογική, ψυχολογική και κοινωνική ωρίμανση και ως εκ τούτου διαφορετική συμπεριφορά.

Η συμπλήρωση ορισμένης ηλικίας ήταν πάντοτε ένα σταθερό κριτήριο για το δίκαιο ότι το πρόσωπο απέκτησε πνευματική ωριμότητα και πείρα, γεγονός καθοριστικό για την ικανότητά του για δικαιοπραξία, αδικοπραξία, σύναψη γάμου, σύνταξη διαθήκης, υιοθεσία, άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων κ.λ.π. Βέβαια όλοι οι ενήλικοι νομικά δεν σημαίνει ότι είναι απαραίτητα και ενήλικοι βιολογικά και το αντίθετο, αλλά το δίκαιο με βάση την κατά μέσο όρο εξέλιξη της διανοητικής ικανότητας του ανθρώπου δημιούργησε ορισμένες βαθμίδες ηλικίας και ανάλογα με τη βαθμίδα που διανύουν τα άτομα θεωρούνται ικανά, περιορισμένως ικανά, ή ανίκανα να πράττουν.

Μιά βασική διαίρεση στο δίκαιο, που διατηρήθηκε μέχρι σήμερα από αρχαιοτάτων χρόνων, είναι αυτή μεταξύ ανηλίκων και ενηλίκων. Μολονότι στην Αθήνα δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται η σύγχρονη ορολογία, η διάκριση πρέπει να θεωρηθεί ότι ήταν δεδομένη. Οι όροι ἄφῆλιξ - ἐνήλιξ συναντώνται στους Αιγυπτιακούς παπύρους²⁴ ενώ στο δίκαιο της Γόρτυνας ο

24. Βλ. R. TAUBENSCHLAG, *The Law of Greco-roman Egypt in the light of the papyri*, 2η έκδ., Warszawa 1955 (Cisalpinogoliardica, αναστ. έκδ. Milano 1972), σελ. 178, Av. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟ-

ενήλικος προσδιοριζόταν με τον όρο *δρομεύς* και ο ανήλικος με τον όρο *άνεβος*²⁵.

Υποδιαιρέσεις υπήρχαν και μέσα στις δύο αυτές κατηγορίες, όπως νήπια, παιδιά, έφηβοι, νέοι, γέροι κ.λ.π.

Οσο αφορά στις γυναίκες, γι' αυτές δεν υπήρχαν οι ίδιες διαιρέσεις ηλικιών καθόσον η νομική τους υπόσταση διέφερε από εκείνη των ανδρών και γι' αυτό το λόγο η μελέτη της θέσεώς τους δεν εμπίπτει στα πλαίσια της παρούσας εργασίας²⁶.

ΠΟΥΛΟΣ, Ουδέπω ὦν τῶν ἐτῶν, στο *Δίκαιον και Ιστορία, Μικρά μελετήματα*, Αθήνα 1973, σελ. 90-93. (το άρθρο είχε δημοσιευτεί για πρώτη φορά στο *Αφιέρωμα εις Κωνσταντίνον Αμαντον*, Αθήνα 1940, σελ. 378-382).

25. Βλ. Γ. ΝΑΚΟΥ, *Μορφές αρχαίων ελληνικών νομοθεσιών*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 124-125.

26. Για τη θέση των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα υπάρχει μια πλούσια βιβλιογραφία από την οποία συνοπτικά αναφέρω : Π. ΔΗΜΑΚΗΣ, *Η θέση των γυναικών στην Αθήνα της κλασικής εποχής*, στο *Πρόσωπα και θεσμοί της αρχαίας Ελλάδας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1994, σελ. 17-34, ΙΔΙΟΥ, Είχαν κυριότητα οι γυναίκες πάνω στα προικώα τους πράγματα κατά το αρχαίο ελληνικό δίκαιο; *ό.π.*, σελ. 52-63, ΙΔΙΟΥ, Γυναίκες που ενέπνευσαν κλασικούς ρήτορες, *ό.π.*, σελ. 75-89, ΙΔΙΟΥ, Οι αθίδες του Ε' και του Δ' π.Χ. αιώνα: η άλλη όψη του νομίσματος, *Αρχαιολογία* 21 (1986), σελ. 19-22, E. CANTARELLA, *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, Ed. COHEN, Τράπεζες και τραπεζικές εργασίες στην κλασική Αθήνα - Η νομική θέση των γυναικών και των δούλων, *Συμβολές* 2, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σελ. 149-175, Φ. ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟ-ΠΟΥΛΟΥ, Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα, *Τετράδια Εργασίας* αρ. 11, Αθήνα 1998, R. JUST, *Women in Athenian Law and Life*, Routledge, London 1989, M. LEFKOWITZ, *Γυναίκες στον ελληνικό μύθο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1993 (1986), Cl. MOSSÉ, *La femme dans la Grèce antique*, A. Michel, Paris 1983, ΙΔΙΑΣ, *Le Contre Spoudias de Démosthène et*

Οι γυναίκες της Αθήνας ήταν στα μάτια του νόμου ανήλικες σε όλη τους τη ζωή. Ήταν πάντοτε κάτω από την εξουσία και προστασία κάποιου άνδρα. Οσο ήταν μικρές κάτω από την πατρική εξουσία και σε περίπτωση θανάτου του πατέρα ή καταδίκης του σε ατιμία κάτω από την εξουσία του αδελφού ή κάποιου τρίτου αγχιστέως. Όταν ενηλικιώνονταν βιολογικά, διότι νομικά δεν ενηλικιώνονταν ποτέ, δηλαδή γύρω στην ηλικία των 14 ετών περνούσαν στην *κυριεία* του πατέρα και μετά το γάμο τους, στην *κυριεία* του συζύγου. Αν αυτός πέθαινε στην *κυριεία* του πρωτότοκου ενήλικου γιου.

Τα βασικά στάδια στη ζωή μιας γυναίκας ήταν μόνο δύο, αυτό της «παρθένου» πριν το γάμο της, μέχρι την ηλικία περίπου των δεκατεσσάρων ετών. «Γυνή» αποκαλείται μόνο μετά το γάμο της, όταν περνά στο δεύτερο στάδιο της ζωής της, εκείνο της συζύγου και μητέρας. Το πέρασμα από το ένα στάδιο στο άλλο γινόταν με το γάμο²⁷.

Στην Αθήνα οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από την πολιτική ζωή. Η αθηναϊκή πόλη ήταν ένα «εντευκτήριο ανδρών», για να δανειστώ την έκφραση του P. Vidal-Naquet²⁸, στο οποίο συμμετείχαν μόνο πολίτες.

les droits économiques des femmes d' Athènes au IVème siècle, *Symposion 1985*, σελ. 215-219, S. POMEROY, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, Schocken books, New York 1975, D.M. SCHAPS, *Economic Rights of women in Ancient Greece*, Edimbourg 1979.

27. Βλ. για την ηλικία γάμου των γυναικών κεφ. 6. 2.

28. P. VIDAL-NAQUET, *Ο μαύρος κυνηγός*, σελ. 30.

Στα δύο μέρη που ακολουθούν θα εξετασθούν
διαδοχικά ο «ατελής», κατ' Αριστοτέλη²⁹, πολίτης που
αντιστοιχεί στο ανήλικο άτομο και ο ολοκληρωμένος,
μετά την ενηλικίωσή του, αθηναίος πολίτης.

29. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, 1275a 19.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΑΝΗΛΙΚΟΣ ΑΘΗΝΑΙΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1, ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΥΟΦΟΡΙΑΣ

Η γέννηση κι ο θάνατος αποτελούν τα δύο βασικά γεγονότα μεταξύ των οποίων εκτείνεται η ζωή κάθε προσώπου. Τα φαινόμενα αυτά της γέννησης και του θανάτου και γενικά το μυστήριο της ζωής απασχόλησαν από πολύ νωρίς τους αρχαίους έλληνες, φιλοσόφους, γιατρούς και νομοθέτες. Μάλιστα προχώρησαν ακόμη περισσότερο και εξέτασαν κατά πόσο μιά ζωή εκτεινόταν πέρα από τα στενά χρονικά όρια που καθορίζονται από τη γέννηση και το θάνατο.

Στις παραγράφους που ακολουθούν θα εξετασθούν σε γενικές γραμμές τα θέματα που απασχόλησαν τον αθηναίο νομοθέτη σε συνδυασμό με τις απόψεις των φιλοσόφων και των γιατρών της εποχής σ' ότι αφορούσε την περίοδο της ζωής του ανθρώπου πριν από τη γέννηση ήτοι, το διάστημα από τη σύλληψη έως τον τοκετό, τη λεγόμενη «εμβρυακή» ηλικία.

1.1. Διάρκεια κυοφορίας και τεκμήρια γνησιότητας

Η διάρκεια της κυοφορίας³⁰ ήταν ένα θέμα που είχε επιπτώσεις στο χώρο του δικαίου διότι ήταν

30. J. ROUSSIER, *La durée normale de la grossesse*, στο *Mélanges H.Levy-Bruhl*, Paris 1959, σελ. 245-256.

καθοριστική στην απόδειξη της πατρότητας των παιδιών. Οι γιατροί όμως δυσχεραίνονταν πολύ στο να καθορίσουν το χρόνο κυοφορίας από το γεγονός ότι οι μαρτυρίες των γυναικών για το χρόνο της εγκυμοσύνης τους παρουσίαζαν μεταξύ τους διαφορές, που μερικές φορές δεν ήταν καθόλου μικρές. Ήταν δε αναγκασμένοι οι τότε γιατροί να βασίζονται και σε παρόμοιου είδους μαρτυρίες καθότι η ιατρική επιστήμη εκείνη την εποχή βρισκόταν ακόμη στα πρώτα της βήματα³¹. Αναφέρονταν εγκυμοσύνες που είχαν διαρκέσει επτά, οκτώ, εννέα, δέκα και έντεκα μήνες ακόμη³². Σαν πιο συχνές αναφέρονταν οι γεννήσεις στο δέκατο μήνα (*δεκάμενοι*). Οι μεγάλες αυτές διαφορές πρέπει να οφείλονταν στο γεγονός ότι πολλές ήταν οι γυναίκες που δεν υπολόγιζαν σωστά το χρόνο συλλήψεως του παιδιού τους³³. Ο ίδιος ο

31. Το *Περί Οκταμήνου*, είναι το βασικό έργο του Ιπποκράτη που αναφέρεται στη διάρκεια της εγκυμοσύνης. Βλ. ιδίως τα κεφάλαια I 1, IV 1, 2, VI 1, VII 1, XIII 1. (Littre, Belles Lettres).

32. Και ο Αριστοτέλης (*Περί των Ζώων Ιστορίαι*, VII 4, 584 β) δεχόταν επιμήκυνση έως τους ένδεκα μήνες: ο άνθρωπος το μόνο ζώο που η διάρκεια της κυοφορίας του ποικίλει. Στην πραγματικότητα η κυοφορία είναι 7, 8, 9 και δεκάμηνα το πλείστον. «Έναι δ' ἐπιλαμβάνουσι καὶ τοῦ ἑνδεκάτου μηνός».

Από το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο έχουμε ορισμένες επιγραφές του 4ου π.Χ. αιώνα στις οποίες αναφέρονται θαύματα (ιάματα) του Απόλλωνα και του Ασκληπιού σε γυναίκες με παρτεινόμενες εγκυμοσύνες 12 μηνών, τριών και πέντε ετών!! (IG. IV² 121, I, II και IG IV² 122, XXXIV, XLII. Βλ. επίσης S. REINACH, *Chroniques d' Orient*, τ. I, σελ. 65).

33. Πρέπει να λάβουμε πάντως υπόψη ότι παλαιότερα η μέτρηση του χρόνου γινόταν με την παρατήρηση των φάσεων της σελήνης. Η επικράτησή της και μετά την υιοθέτηση του ηλιακού ημερολογίου εξηγείται από την ελάχιστη διαφορά μεταξύ σεληνιακών και ηλιακών μηνών. Ετσι εξηγείται ενδεχομένως το «δεκάμηνοι»

Ιπποκράτης ανέφερε ότι όσες γυναίκες υποστήριζαν ότι η κυοφορία τους κράτησε περισσότερο από δέκα μήνες, πράγμα που, όπως λέει, είχε ακούσει πολλές φορές να λέγεται, πιθανόν να έκαναν απλώς λάθος στον υπολογισμό της ημέρας σύλληψης³⁴. Ο κακός όμως υπολογισμός του χρόνου της εγκυμοσύνης τους μπορούσε να έχει σοβαρές επιπτώσεις στο θέμα αποδείξεως της πατρότητας του τεχθέντος.

Βέβαια η φυσιολογική διάρκεια της κυοφορίας δυνατόν να διέφερε από περίπτωση σε περίπτωση, αλλά δεν έπαυε να κυμαίνεται ανάμεσα σε ένα ανώτατο και ένα κατώτατο χρονικό όριο. Γι αυτό η νόμιμη διάρκεια της κυοφορίας είχε κατώτατο όριο τους επτά μήνες και ανώτατο τους δέκα. Η μαρτυρία του Πλάτωνα³⁵ είναι και η μόνη ένδειξη που έχουμε για την ισχύ στο ελληνικό δίκαιο τεκμηρίων γνησιότητας και πατρότητας. Άλλη σαφής μαρτυρία σχετικού νόμου δεν έχει βρεθεί, αλλά δεν διατυπώθηκε ποτέ αμφιβολία από τους ιστορικούς για την ισχύ των τεκμηρίων.

Η απόδειξη της πατρότητας ανέκαθεν παρουσίαζε δυσχέρειες, σε αντίθεση με την απόδειξη της μητρότητας που ήταν ευχερής εφόσον η σχέση μητέρας-παιδιού δημιουργείται με τον τοκετό γεγονός εύκολο να αποδειχθεί. Για το λόγο αυτό το δίκαιο της αρχαίας

34. *Περί Οκταμήνου* XIII, 3.

35. *Πολιτεία*, Ε', 461d : «ἀλλ' ἂν ἡς ἂν ἡμέρας τις αὐτῶν νυμφίος γένηται, μετ' ἐκείνην δεκάτῳ μηνί καὶ ἑβδόμῳ δὴ ἂν γένηται ἔχγονα...»

Κατά τον L. BEAUCHET (*Histoire du droit privé de la république athénienne*, τόμ. I, σελ. 339) ο Πλάτων πρέπει στο σημείο αυτό να αναφέρεται στο ισχύον δίκαιον της γενέτειράς του.

Αθήνας δεχόταν ορισμένα τεκμήρια γνησιότητας όπως αυτό που οι Ρωμαίοι εκφράζανε με το γνωστό : *pater is est quem nuptiae demonstrant*³⁶ (= Ο πατήρ από των γάμων δείκνυται). Δηλαδή τα παιδιά που είχαν γεννηθεί από νόμιμο γάμο (*ex iustis nuptiis*) θεωρούνταν γνήσια δεδομένου ότι η ύπαρξη γάμου ήταν ένα γεγονός που μπορούσε να προσφέρει βεβαιότητα για τη γνησιότητά τους. Το τεκμήριο της γνησιότητας συμπληρωνόταν και ενισχυόταν από το τεκμήριο συλλήψεως. Σύμφωνα μ' αυτό, η γέννηση μέσα στον «κρίσιμο χρόνο» καθιστούσε κατά μαχητό τεκμήριο ένα παιδί νόμιμο. Κρίσιμος δε χρόνος ήταν οι έξι μήνες (ή 182 ημέρες) από τη σύναψη του γάμου και οι δέκα μήνες (ή 300 ημέρες) από τη λύση του. Ο κανόνας αυτός διαπλάστηκε από τους Ρωμαίους με βάση όμως, όπως οι ίδιοι ομολογούν³⁷, τη θεωρία του Ιπποκράτη, κατά την οποία ο τοκετός ήταν τέλειος αν το έμβρυο γεννιόταν το νωρίτερο στον έβδομο μήνα της κυήσεως και το αργότερο στον δέκατο³⁸.

Το ρωμαϊκό δίκαιο για την εφαρμογή του τεκμηρίου γνησιότητας απαιτούσε επιπλέον να ήταν πράγματι δυνατή η συνεύρεση των δύο συζύγων σε μία οποιαδήποτε χρονική στιγμή του κρίσιμου διαστήματος της συλλήψεως. Ο πατέρας που είχε αμφιβολίες μπορούσε να αποποιηθεί την πατρότητα αν αποδείκνυε

36. D. 2, 4, 5 (Παύλος).

37. D. 1, 5, 12 (Παύλος): *septimo mense nasci perfectum partum iam receptum est proptem auctoritatem doctissimi viri Hippocratis : et ideo credendum est eum, qui ex iustis nuptiis septimo mense natus est, iustum filium esse.*

38. Βλ. υποσ. 31.

ότι στο κρίσιμο διάστημα ήταν απών ή ανίκανος για συνουσία. Δεν έχουμε στοιχεία για να δεχτούμε ότι και στο αττικό δίκαιο το τεκμήριο γνησιότητας εφαρμοζόταν με την ίδια αυστηρότητα, αλλά είναι κάτι τόσο εύλογο ώστε δεν είναι δυνατόν να το αμφισβητήσουμε³⁹.

1. 2. Ικανότητα δικαίου του κυοφορουμένου

Κάθε φυσικό πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει από τη γέννησή του και συγκεκριμένα από τη στιγμή που θα αποχωρισθεί τελείως από το μητρικό σώμα. Παρόλα αυτά ο κυοφορούμενος (*nasciturus*), μολονότι είναι ακόμη μέρος του μητρικού σώματος και στερείται προσωπικότητας, μερικές φορές θεωρείται από το δίκαιο σαν πρόσωπο. Έτσι, προστατεύεται και πριν την γέννησή του κατά τον κανόνα «*nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodo eius agitur*»⁴⁰, που ίσχυε στο ρωμαϊκό δίκαιο και εξακολουθεί να ισχύει ως σήμερα.

Οι ιστορικοί κλίνουν στην άποψη ότι το αρχαίο ελληνικό δίκαιο αναγνώριζε στον κυοφορούμενο μια ατελή ικανότητα δικαίου όπως και οι σύγχρονες νομοθεσίες. Η δικαιολογία του νόμου γι' αυτή την προστασία του κυοφορουμένου ήταν να μην καταλήγει κανείς σε άτοπα αποτελέσματα ιδίως στην περίπτωση της κληρονομικής διαδοχής και να αποκλείει από την

39. Βλ. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la république athénienne*, τόμ. Ι, σελ. 340.

40. Το ρητό αυτό διαμορφώθηκε το μεσαίωνα βάσει του χωρίου D. 1, 5, 7 (Παύλος).

οίκο του θανόντος συζύγου της. Οι γυναίκες όμως που κατά τον χρόνο του θανάτου του συζύγου τους κυοφορούσαν, μπορούσαν μέχρι να γεννήσουν να παραμείνουν στο συζυγικό οίκο, είτε είχαν είτε δεν είχαν άλλα παιδιά, και τύχαιναν της προστασίας του Επώνυμου άρχοντα⁴³. Στην περίπτωση αυτή, ανεξάρτητα από το πού στόχευε η πρόνοια του νομοθέτη, η σύλληψη ισοδυναμούσε με γέννηση και η γυναίκα που κυοφορούσε είχε το ίδιο δικαίωμα επιλογής της κατοικίας της που θα είχε αν ο κυοφορούμενος ήταν ήδη στη ζωή.

Υποστηρίχθηκε η άποψη ότι ο κυοφορούμενος μπορούσε να κληρονομήσει μόνο εφόσον ο κληρονομούμενος λάμβανε πρόνοια γι αυτό στη διαθήκη του και με την προϋπόθεση ότι δεν είχε άλλα παιδιά⁴⁴. Το χωρίο του Ισαίου⁴⁵ στο οποίο στηρίζεται η άποψη αυτή αναφέρει ότι ο Φιλοκτήμων -ο οποίος δεν είχε άλλα παιδιά- έγραψε στη διαθήκη του ότι αν δεν αποκτήσει παιδί από τη γυναίκα του, η κληρονομιά του να περιέλθει στον Χαιρέστρατο, γιό της αδελφής του, τον οποίο επιθυμούσε να υιοθετήσει.

Δεν συμφωνούμε με την άποψη αυτή διότι στο συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται μια υιοθεσία εκ διαθήκης και υπό όρους⁴⁶. Δηλαδή ο Φιλοκτήμων επιθυμούσε να

43. Βλ. κεφ. 1. 3. Προστασία κυοφορουμένου.

44. Ι. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η κληρονομική διαδοχή εν τώ αρχαίω αττικῷ δικαίῳ», *Αρμενόπουλος*, ΚΔ' (1970), σελ. 953-957.

45. ΙΣΑΙΟΣ, *Κληρονομία Φιλοκτήμονα*, 7 «... καὶ ἔγραψεν οὕτως ἐν διαθήκῃ, εἰ μὴ γένοιτο αὐτῷ παιδίον ἐκ τῆς γυναικός, τοῦτον κληρονομεῖν τῶν ἑαυτοῦ».

46. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* τόμ. II, σελ. 70.

υιοθετήσει τον Χαιρέστρατο και να του μεταβιβάσει έτσι την περιουσία του, αν δεν αποκτούσε γενικά παιδί από τη γυναίκα του. Δεν γίνεται πουθενά λόγος για συγκεκριμένο κυοφορούμενο. Νομίζουμε ότι η θέληση του αθηναίου νομοθέτη ήταν να κληρονομεί ο κυοφορούμενος και εκ διαθήκης και εξ αδιαθέτου.

1. 3. Προστασία του κυοφορουμένου

Ο Επώνυμος άρχοντας, στη δικαιοδοσία του οποίου υπάγονταν υποθέσεις κυρίως οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, είχε στην προστασία του τα πρόσωπα και τις περιουσίες των ανικάνων, χηρών ή ορφανών, σύμφωνα με νόμο που διασώθηκε στο Δημοσθενικό λόγο προς Μακάρτατον⁴⁷ και αναλύθηκε από τον Αριστοτέλη στην Αθηναίων Πολιτεία⁴⁸. Τα δύο κείμενα δείχνουν ότι ο Επώνυμος άρχοντας επειδή είχε την επιμέλεια των «εξερημουμένων οίκων» προστάτευε τις κυοφορούσες χήρες που επέλεγαν να παραμείνουν στον οίκο του θανόντος συζύγου, όπως ακριβώς τα ορφανά και τις επίκληρες κόρες. Η προστασία αυτή από κάθε αδικία σε βάρος της ισοδυναμούσε και με προστασία του κυοφορουμένου από οποιαδήποτε υπαίτια προσβολή της σωματικής του ακεραιότητας και υγείας. Στον ένοχο *ύβρης* ή παράνομης πράξης ο Επώνυμος άρχοντας μπορούσε να επιβάλει πρόστιμο ή αν έκρινε ότι έπρεπε

47. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Μακάρτατον*, 75. Βλ. κείμενο νόμου πιο κάτω υποσ. 158.

48. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 56, 7.

να επιβληθεί μεγαλύτερη ποινή εισήγε την υπόθεση στο δικαστήριο της Ηλιαίας προτείνοντας συγχρόνως και την ποινή.

Δεν έχουμε καμιά μαρτυρία για την ύπαρξη ειδικής αγωγής *κακώσεως χηρευουσών γυναικών*, που μπορούσε να εγερθεί από οποιονδήποτε πολίτη προς το συμφέρον της κυοφορούσας χήρας. Επομένως έπρεπε να ανατρέξει κανείς στη βοήθεια μίας αγωγής *κακώσεως επικλήρων* ή *ορφανών* εφόσον ο πιο πάνω νόμος εξομοίωνε τη χήρα προς την επίκληρο και τον κυοφορούμενο προς τον ανήλικο ορφανό. Η αγωγή αυτή θα μπορούσε να είναι είτε *γραφή* ⁴⁹ είτε *εισαγγελία κακώσεως* ⁵⁰.

Στο αττικό δίκαιο δεν φαίνεται να υπήρξε διάταξη περί «εμβρυωρού» όπως αυτή του ρωμαϊκού δικαίου. Στο ρωμαϊκό δίκαιο για την επιμέλεια των συμφερόντων του εμβρύου -στην περίπτωση που θα γεννιόταν ζωντανό- μπορούσε να διορισθεί κηδεμόνας, ο λεγόμενος *curator ventris* (εμβρυωρός)⁵¹. Βέβαια στην Αθήνα η φροντίδα του επώνυμου άρχοντα, στην περίπτωση που η κυοφορούσα χήρα προτιμούσε να παραμείνει στην οικία του θανόντος συζύγου της συνίστατο ενδεχομένως στο διορισμό κάποιου είδους προσωρινού επιτρόπου και στον ορισμό *κυρίου* για τη

49. G. GLOTZ, «*kakōseōs graphē*», στο *D.S* σελ. 792-795.

50. A. R. W. HARRISON, *The Law of Athens* I, σελ. 38-39, E. CAILLEMER, «Εισαγγελία» στο *D.S*, σελ. 501.

51. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία και Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου*, Β' έκδ., Αθήνα 1963, σελ. 421, σημ. 5.

χήρα άν δεν τον είχε ορίσει ο σύζυγος στη διαθήκη του και δεν υπήρχε άλλος νόμιμος *κύριός* της.

1. 4. Η άμβλωση

Η προστασία της ζωής του εμβρύου αποτελεί πρόβλημα συνδεόμενο, επίσης, με το θέμα των αμβλώσεων.

Το σύγχρονο ποινικό δίκαιο θεωρεί τον κυοφορούμενο αυτοτελές υποκείμενο προστασίας και ως εκ τούτου απαγορεύει την άμβλωση, η οποία του στερεί το δικαίωμα στη ζωή, όπως επίσης απαγορεύει και την εκτέλεση θανατικής ποινής εγκύου γυναίκας. Γίνεται δηλαδή δεκτό ότι ο κυοφορούμενος δεν είναι απλώς μέρος του σώματος της γυναίκας που κυοφορεί, αλλά θεωρείται «ιδία αξία, μετέχουσα της ιερότητας της ανθρωπίνης ζωής, φορέας ανθρωπίνου δυναμικού, ανθρωπίνης ουσίας» ⁵².

Στον αρχαίο ελληνικό καθώς και στο ρωμαϊκό κόσμο, μεταξύ φιλοσόφων και γιατρών επικρατούσε αρχικά η άποψη ότι το έμβρυο μέχρι τη γέννησή του αποτελούσε μέρος του μητρικού σώματος⁵³. Όταν ο

⁵². Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Ποινικό Δίκαιο*, Ειδικό Μέρος, Τευχ. Α., Αθήνα 1974, σελ. 89. Βλ. για τη σύγχρονη προβληματική της άμβλωσης και τη μελέτη της Ελ. ΜΠΕΣΙΛΑ-ΜΑΚΡΙΔΗ, *Η συνταγματική προβληματική της άμβλωσης*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτινή 1992.

⁵³. Στη Ρώμη, σε αντίθεση με την Αθήνα, το δίκαιο κατέγραψε επιπλέον την άποψη αυτή: D., 25, 4 (De inspiciendo ventre custodiendoque partu), 1, § 1.

Ιπποκράτης διετύπωσε για πρώτη φορά τη διάκριση μεταξύ εμψύχων και αψύχων εμβρύων⁵⁴, οι φιλοσοφικές και ιατρικές θεωρίες άρχισαν πλέον να δέχονται ότι το έμβρυο από τη στιγμή που αποκτούσε ζωή έπαυε να αποτελεί μέρος του μητρικού σώματος και γινόταν ένας ξεχωριστός ζωντανός οργανισμός μέσα στην κυοφορούσα γυναίκα.

Η κρίσιμη χρονική στιγμή που το έμβρυο αποκτούσε ζωή, θέμα συνδεδεμένο με το γενικότερο πρόβλημα του πότε άρχιζε να υπάρχει η ανθρώπινη ψυχή, αποτέλεσε σημείο διαμάχης μεταξύ των κλασικών συγγραφέων. Υποστηρίχθηκαν διάφορες απόψεις. Ο Ιπποκράτης, ή εν πάσει περιπτώσει ο γιατρός του οποίου οι απόψεις καταχωρούνται στην Ιπποκρατική συλλογή, υποστήριξε ότι παρατήρησε «με τα ίδια του τα μάτια» την ανθρώπινη μορφή του εμβρύου ήδη από την 7η ημέρα!⁵⁵

Ο Αριστοτέλης⁵⁶ και ο Εμπεδοκλής⁵⁷ τοποθετούσαν το χρονικό σημείο ενάρξεως της ζωής

54. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περί φύσιος παιδίου* XXI, 1, (Budé, έκδ. R. Joly, σ. 67). Ο Ιπποκράτης στο πιο πάνω έργο περιγράφει την εξέλιξη του εμβρύου από τη σύλληψη έως τον τοκετό. Βλ. και ΓΑΛΗΝΟΥ, *Περί Σπέρματος* I, 9 (Κύηη τ. IV, σελ. 542 επ.) και *Περί Τροφής* IV, 42. Ο Γαληνός -ονομαστός γιατρός από την Πέργαμο- εκθέτει στα πιο πάνω έργα όλες τις απόψεις του Ιπποκράτη.

55. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περί Σαρκών*, XIX, 1. Βλ. επίσης ΙΔΙΟΥ, *Περί Φύσιος παιδίου*, XIII, 1.

56. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περί τα Ζώα Ιστορίαι*, 583b 3 επ.

57. Ο Εμπεδοκλής φιλόσοφος, ποιητής και γιατρός του 5ου π.Χ. αιώνα, γεννήθηκε στον Ακράγαντα της Σικελίας περί το 492 π.Χ. Δίδαξε ότι το αρσενικό έμβρυο ήταν σχηματισμένο πλήρως την 49η ημέρα της κυήσεως, ενώ το θηλυκό την 90ή. Υποστήριξε ακόμη

στις 40 με 50 ημέρες. Ήταν πάντως κοινή η άποψη της ιατρικής του 5ου π.Χ. αιώνα ότι το θηλυκό έμβρυο χρειαζόταν το διπλάσιο περίπου χρόνο από το αρσενικό για να σχηματισθεί. Η άποψη ότι η γυναίκα ήταν κατώτερη από τον άνδρα βλέπει κανείς ότι ξεκινούσε πολύ πριν από τη γέννησή της!

Ο Σωρανός⁵⁸ προσπάθησε να εξηγήσει -με πολλές μάλιστα λεπτομέρειες! - κατά ποιό τρόπο το σπέρμα μεταμορφωνόταν σε ζωντανό οργανισμό, και τοποθετούσε την έναρξη αυτής της μεταμόρφωσης στο σημείο που η γυναίκα αισθανόταν το έμβρυο να κινείται.

Βέβαια ενώ πολλές από τις πιο πάνω διδασκαλίες αποδεικνύονται σήμερα λανθασμένες, οι θεωρίες για τα άψυχα και έμψυχα έμβρυα δικαιώθηκαν. Οι θεωρίες αυτές που προσπαθούσαν να καθορίσουν το χρονικό σημείο ενάρξεως της ζωής και κατ' επέκταση τον καθορισμό της ηλικίας κατά την οποία το έμβρυο άρχιζε να αποτελεί ιδιαίτερο οργανισμό μέσα στο μητρικό σώμα, είχαν και έχουν ιδιαίτερη σημασία σε θέματα όπως το αξιόποινο ή μη των αμβλώσεων.

ότι μεταξύ των εμβρύων διαφορετικού φύλου υπήρχαν και άλλες διαφορές όπως ότι το αρσενικό άρχιζε να κινείται τον τρίτο μήνα, ενώ το θηλυκό τον τέταρτο, ή ότι το αρσενικό βρισκόταν στο δεξιό μέρος της μήτρας, ενώ το θηλυκό στο αριστερό. Βλ. JEAN BOLLACK, *Empédocle* τ. I, Παρίσι 1965, κυρ. σελ. 240 επ. Επίσης Γ. ΤΖΑΒΑΡΑ, *Η ποίηση του Εμπεδοκλή*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1988, σελ. 285.

⁵⁸. *Γυναικεία* I, 43, 19, 60 και III, 47. Ο Σωρανός ο Εφέσιος, ονομαστός γιατρός της αρχαιότητας, άσκησε την ιατρική στη Ρώμη στις αρχές του 2ου μ. Χ. αιώνα και έγραψε βιογραφία του Ιπποκράτη που διασώθηκε.

Η άμβλωση υπήρξε μια πρακτική συχνή και συνήθης στην αρχαία Ελλάδα. Ενδιαφέρον είναι να εξετάσουμε αφενός τις απόψεις των φιλοσόφων γι' αυτήν, αφετέρου τη στάση του αθηναίου νομοθέτη απέναντι στο «αδίκημα»⁵⁹.

Γενική είναι η άποψη όσων ασχολούνται με τη μελέτη της αρχαιότητας ότι οι περισσότερες ελληνικές πόλεις όταν αισθάνονταν ότι κινδύνευαν από ολιγανθρωπία ασκούσαν πολιτική υπέρ των γεννήσεων και καταδίκάζαν την άμβλωση. Στην αντίθετη περίπτωση, φοβούμενες ότι η αύξηση του πληθυσμού θα δημιουργούσε οικονομικά και άλλα προβλήματα, ακολουθούσαν πολιτική περιορισμού των γεννήσεων και τάσσονταν υπέρ των αμβλώσεων, της εκθέσεως των νεογέννητων παιδιών, της εκούσιας στειρότητας ή του γάμου σε μεγάλη ηλικία.

Η αλήθεια είναι ότι η ελληνική πόλη αντιμετώπισε από πολύ νωρίς δημογραφικά προβλήματα. Ατυχώς είναι δυσχερής η μελέτη των τυχόν αυξομειώσεων του πληθυσμού των πόλεων της αρχαίας Ελλάδας γιατί λείπουν τα απαραίτητα δεδομένα για στατιστικές και απογραφές πληθυσμών αντίστοιχες προς τις σημερινές⁶⁰. Μόνη μας πηγή αποτελούν

59. S. ADAM, L' avortement dans l' antiquité grécque, στο «*Μνήμη*» Γεωργίου Α. Πετροπούλου, τόμ. Α', Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1984, σελ. 141-153, J.J. FARSEDAKIS, «*Θανάτω ζημιούν*», *Contribution à l' étude du droit criminel athenien à l' époque classique*, Δ.Δ. αδημοσίευτη, Strasbourg 1978, σελ. 57-59.

60. Βλ. την μελέτη του Μ. H. HANSEN, *Demography and Democracy, The number of Athenian citizens in the fourth century B.C.*, Denmark 1986, όπως επίσης και τις μελέτες του Ε.

περιστασιακές ενδείξεις σε ορισμένους αρχαίους ιστορικούς -κυρίως στο Θουκυδίδη - και κάποιες επιγραφές που μας δίνουν μια ιδέα του αριθμού των γεννήσεων. Η πολυτοκία δημιουργούσε οπωσδήποτε πολλαπλούς κινδύνους διότι τα όρια της πόλης-κράτους ήταν περιορισμένα και η παραγωγή σιτηρών, ελαίου και άλλων προϊόντων ήταν συνήθως μικρή. Αν λάβουμε δε υπόψη ότι η πιο βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη και την ομαλή λειτουργία της πόλης εθεωρείτο η ισορροπία του πληθυσμού της, καταλαβαίνει κανείς γιατί το πρόβλημα των αμβλώσεων απασχόλησε τόσο τη σκέψη των φιλοσόφων, οι οποίοι το είδαν σε συνδυασμό με μία πολιτική ελέγχου των γεννήσεων, χάριν των γενικότερων συμφερόντων της πόλης. Οι δύο πιο σημαντικοί φιλόσοφοι της εποχής, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, επιχείρησαν στα πολιτικά τους έργα να ορίσουν τον ιδανικό αριθμό του πληθυσμού της πόλης καθώς και τους τρόπους με τους οποίους ο αριθμός αυτός θα μπορούσε να διατηρηθεί σταθερός ώστε να μην προκαλούνται οικονομικές και κοινωνικές αναστατώσεις.

Μία από τις βασικές φροντίδες του Πλάτωνα ήταν να καθορίσει για την ιδανική πόλη τον ιδεώδη αριθμό του πληθυσμού και τα μέτρα διατήρησής του διότι διέβλεπε και τους κινδύνους του υπερπληθυσμού και τους κινδύνους της υπογεννητικότητας ή της μειώσεως

RUSCHENBUSCH, «Epneben, Buleuten und die Bürgerzahl von Athen um 330v. Chr.», στο *Z.P.E.* 41, σελ. 103-105, «Noch Einmal die Bürgerzahl Athens um 330v. Chr.», στο *Z.P.E.* 44, σελ. 110-112 και « Zum letzten Mal: Die Bürgerzahl Athens im 4.Jh. v. Chr.», στο *Z.P.E.* 54, σελ. 254-269.

γενικότερα του πληθυσμού «...μήτε μεγάλη ἡμῖν ἡ πόλις κατὰ τὸ δυνατόν μήτε σμικρὰ γίγνηται»⁶¹. Πίστευε ὅτι ὁ ιδεώδης ἀριθμὸς πληθυσμοῦ ἐπρεπε νὰ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλος ὥστε νὰ εξασφαλίζεται ἡ ἀμυνα τῆς πόλης, ἀλλὰ συγχρόνως περιορισμένος στο μέτρο που νὰ γνωρίζονται μεταξύ τους οἱ πολῖτες καὶ νὰ μποροῦν νὰ ἐκλέξουν τους καλύτερους ὡς ἀρχοντες. Υπολογίζοντας με βάση τὸ 1X2X3X4X5X6X7 κατέληξε νὰ ὀρίσει στο 5.040 αὐτὸν τὸν ιδεώδη ἀριθμὸ (*ιερός ἀριθμός*) των οικογενειῶν καὶ των κλήρων⁶². Ὁ ἀριθμὸς 5040 ἦταν ιδεώδης διότι ἐπιδεχόταν πρὸς περισσότερες υποδιαιρέσεις κατὰ σειρά (59 υποδιαιρέσεις). Οἱ πολλὲς δε υποδιαιρέσεις ἦταν χρήσιμες στὶς πόλεις γιατί διευκόλυναν τὴν κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ διοικητικές, στρατιωτικές καὶ ἄλλες ἀνάγκες.

Προκειμένου λοιπὸν νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἰσορροπία τοῦ πληθυσμοῦ σ' αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ ὁ Πλάτων συνιστοῦσε τὸν περιορισμὸ των γεννήσεων (*ἐπισχέσεις γενέσεως*) χωρὶς νὰ προσδιορίζει τοὺς τρόπους. Ἀνέφερε ἀπλῶς ὅτι «μέθοδοι ὑπάρχουν πολλὲς»: Μηχαναὶ δ' εἰσὶν πολλαί· καὶ γὰρ ἐπισχέσεις γενέσεως οἷς ἂν εὖρους ἢ γένεσις⁶³. Ἐπομένως ἐπιδοκίμαζε τὴν ἀμβλωση σαν τρόπο περιορισμοῦ των γεννήσεων, ἐφόσον οἱ γνωστοὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ τρόποι δὲν ἦταν παρὰ ἡ ἀμβλωση, ἡ παιδοκτονία, ἡ ἐκθεση των νεογέννητων καὶ βέβαια ἡ

61. *Πολιτεία* Ε', 460a. Βλ. ἐπίσης *Πολιτ.* Δ', 423c καὶ *Νόμους* Ε', 740 d-e.

62. *Νόμοι* Ε', 737 e.

63. *Νόμοι* Ε', 740 d.

αντισύλληψη⁶⁴. Στο συμπέρασμα αυτό μας βοηθά να καταλήξουμε η μελέτη και των υπολοίπων του έργων. Στην *Πολιτεία* π.χ. συνιστούσε ρητά στις γυναίκες και τους άνδρες που είχαν περάσει την ηλικία της νόμιμης τεκνογονίας (40 και 55 αντίστοιχα)⁶⁵ σε περίπτωση συλλήψεως τέκνου να διακόπτουν την κύηση διότι έπρεπε να γνωρίζουν ότι η πόλη δεν επρόκειτο να επιβαρυνθεί με την ανατροφή αυτού του παιδιού : «μηδ' εἰς φῶς ἐκφέρειν κύημα μηδὲ γ' ἔν, ἔαν γένηται, ἔαν δέ τι βιάσῃται, οὕτω τιθέναι, ὥς οὐκ οὔσης τροφῆς τῷ τοιούτῳ»⁶⁶. Ποιός άλλος τρόπος υπήρχε εκτός από την άμβλωση ή ενδεχομένως και την έκθεση για να «μη φέρει κανείς

64. Στο σημείο αυτό ασπάζομαι την κρατούσα άποψη όσο αφορά τη θέση του Πλάτωνα για την άμβλωση, βλ. ενδεικτικά Ε. CAILLEMER, *Ambloseos graphè*, στο *DS I* (1877), σελ. 224-225, THALHEIM, *Αμβλωσης*, στο *R.E I* (1894), Ε. NARDI, *Procurato aborto del mondo greco-romano*, Milano 1971, σελ. 116- 118 και υποσ. 217, Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, «Το ποινικόν και ἰδία το φονικόν δίκαιον παρ' Ομήρῳ», στο *Αθηνά* 1929, σελ. 266, ΕΛ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΗ, *Η Αμβλωση ως πρόβλημα του Ποινικού Δικαίου* Αθήνα 1984, σελ. 43. Υπάρχει πάντως και η αντίθετη άποψη (Τ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Μαθήματα Ποινικού Δικαίου, Ειδικόν Μέρος*, σελ. 113 υποσ. 30) που δεν δέχεται ότι ο Πλάτων υποστήριξε τον έλεγχο των γεννήσεων με τις αμβλώσεις. Ως προς την ερμηνεία μάλιστα του συγκεκριμένου χωρίου υπάρχουν ακόμη μεγαλύτερες διαφωνίες μεταξύ των νεωτέρων συγγραφέων σχετικά με την παιδοκτονία και την έκθεση. Αυτή πάντως την ερμηνεία που ακολουθούν οι νεώτεροι σχολιαστές της *Πολιτείας* ακολουθούσαν και οι σχολιαστές του Πλατωνικού συστήματος της αρχαιότητας. Οσοι διαφωνούν, συνδέουν το πιό πάνω χωρίο με ένα άλλο στον *Τίμαιο* (19a) όπου ο Πλάτων κάνοντας μιά περίληψη της Πλατωνικής «*Πολιτείας*» αναφέρει ότι τα τέκνα των κακών θα μεταφέρονται μυστικά σε άλλη πόλη. Βλ. σχετικά και J. ADAM, *The Republic of Plato I* Cambridge 1902, σελ. 359.

65. *Πολιτεία* Ε', 460 e.

66. *Πολιτεία* Ε', 461 b-c.

στο φώς το κύημα»; Στον *Θεαίτητο* επίσης κάνει αναφορά στην άμβλωση χωρίς ίχνος ηθικής αποδοκιμασίας⁶⁷. Την παρουσιάζει σαν μία συνηθισμένη πρακτική που εξασκούσαν οι μαίες, εκτός βέβαια αν υποστηριχθεί ότι πρόκειται για αναφορά στην από ιατρικούς λόγους επιβαλλόμενη άμβλωση⁶⁸. Γενικά στα έργα του ο Πλάτων πρότεινε έλεγχο των γεννήσεων και αναστολή, όταν ο πληθυσμός αυξανόταν και ενθάρρυνση της γεννητικότητας με παράλληλη αυστηρή τιμωρία της αγαμίας, όταν οι γεννήσεις ελαττώνονταν. Πάντως μέσα από το σύνολο των πολιτικών του έργων φαίνεται αναμφισβήτητα ότι ο οικογενειακός προγραμματισμός απασχόλησε επί πολύ τη σκέψη του⁶⁹.

Ο Αριστοτέλης,⁷⁰ περισσότερο πραγματιστής από τον Πλάτωνα, αναζήτησε στα έργα του τις αρχές που θα μπορούσαν να εφαρμοσθούν για το συμφέρον της πραγματικής κι όχι μιάς ιδεατής πόλης. Πίστευε κι αυτός ότι μιά πόλη για να κυβερνηθεί σωστά δεν έπρεπε να είναι πολυπληθής, αλλά δεν προχώρησε, όπως ο Πλάτων, στον καθορισμό ορισμένου αριθμού πολιτών. Επειδή φοβόταν περισσότερο τον κίνδυνο του υπερπληθυσμού ζήτησε από την πόλη να υιοθετήσει μια

67. *Θεαίτητος*, 149c-d : « Καί μὴν καὶ διδοῦσαι γε αἱ μαῖαι φαρμάκια καὶ ἐπάρδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλθακυτέρας, ἂν βούλωνται, ποιεῖν, καὶ τίκτειν τε δὴ τὰς δυστοκοῦσας, καὶ ἂν νέον ὄν δόξη ἀμβλίσκειν, ἀμβλίσκουσιν; »

68. E. NARDI, *Procurato aborto*, σελ. 56 επ.

69. βλ. J. MOREAU, «Les théories démographiques dans l' antiquité grecque», στο *Population* 4 (1949), σελ. 603 επ. Επίσης E. EYBEN, *Family Planning in Graeco-roman Antiquity*, στο *Ancient Society* 11/12 (1980/81), σελ. 5-81, κυρίως σελ. 32-33.

70. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* VII, 1326b.

πολιτική ελέγχου των γεννήσεων και να επιβάλλει νόμους για την έκθεση των εκ γενετής ανάπηρων παιδιών (*μηδέν πεπηρωμένον τρέφειν*). Πρότεινε επίσης να ορισθεί ανώτατο όριο τεκνοποιίας, και αν παρουσιάζονταν παρά ταύτα υπεράριθμες συλλήψεις συμβούλευε την άμβλωση κατά τους πρώτους μήνες της εγκυμοσύνης, δηλαδή πριν το έμβρυο αποκτήσει αίσθηση και ζωή⁷¹. Τότε θεωρούσε την άμβλωση θεμιτή (*όσια*), υιοθετώντας έτσι τη διάκριση του Ιπποκράτη περί εμψύχων και αψύχων εμβρύων⁷², μόνο που ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι αυτό δεν συνέβαινε πριν σαράντα ημέρες από τη σύλληψη⁷³.

Οσο για την ιατρική επιστήμη καταδίκασε την πρακτική της άμβλωσης από την εποχή τουλάχιστον του Ιπποκράτη. Ο Σωρανός ο Εφέσιος μάλιστα ρητά ανέφερε πως έπρεπε να ενεργείται μόνο σε απόλυτη ανάγκη, όταν δηλαδή κινδύνευε η υγεία της μητέρας.⁷⁴

71. *Πολιτικά* VII, 1335 b: «Προς αποφυγήν δε της πολυτεκνίας, εάν τα έθη απαγορεύουν την έκθεσιν των γιγνομένων, πρέπει να ορίζεται το ανώτερον όριον της τεκνοποιίας, εάν δε, παρά ταύτα, συλλάβη η σύζυγος, πριν έτι γεννηθή εις το έμβρυον αίσθησις και ζωή, πρέπει να ενεργείται η άμβλωσις· διότι η θεμιτή άμβλωσις διακρίνεται της αθεμίτου εκ της υπάρξεως αισθήσεως και ζωής εις το έμβρυον». Μετάφραση Π. Λεκατσά, εκδ. Ζαχαρόπουλου.

72. Βλ. πιο πάνω υποσ. 54.

73. *Περί τα Ζώα Ιστορίαι*, 583b « Έκούσεις δε καλούνται αί μέχρι των έπτά ήμερών διαφθοραί του έμβρυου, έκτρωσμοί δέ αί μέχρι των τεσσαράκοντα ήμερών. Κατ' αὐτόν δέ τόν χρόνον διαφθείρονται τά πλείστα των έμβρύων ».

74. *Γυναικεία α'*, IV, 3, 1 : «...ούχ ότε διά ποιχείαν τις βούλεται φθείρειν τό συλληφθέν ούτε δι' επιτήδεισιν ώραιότητος, άλλ' ότε δια κίνδυνον κοιλῦσαι γεννησόμενον έν ταίς άποτέξεσι. μικράς τής μητρας ύπαρχούσης...»

Ορισμένοι σύγχρονοι συγγραφείς παρουσίασαν τον Ιπποκράτη να αντιφάσκει στα έργα του και να εμφανίζεται αλλού υπέρ και αλλού κατά των αμβλώσεων. Πράγματι, ενώ στον *Ορκο* απαγόρευε στους μαθητές του να προβαίνουν σε παρόμοιες επεμβάσεις (μηδὲ γυναικί πεσσὸν φθόριον δώσω = να μη χορηγήσω σε καμμία γυναίκα εκτρωτικό μέσο), σε άλλα έργα συνιστούσε διάφορα αμβλωτικά μέσα⁷⁵ ή περιέγραφε με λεπτομέρειες μία άμβλωση στην οποία ο ίδιος είχε παραστεί⁷⁶. Δεν νομίζουμε πάντως ότι αντιφάσκει διότι σύμφωνα με την διάκριση αψύχου και εμψύχου εμβρύου που υποστήριζε, όταν το έμβρυο δεν είχε αποκτήσει ακόμη ζωή, η διακοπή της κυήσεως ήταν επιτρεπτή. Όταν αντίθετα επρόκειτο για έμψυχα έμβρυα καταδίκασε τις αμβλώσεις.

Δεν προσδιόρισε πάντως ποιό ήταν ακριβώς το χρονικό σημείο που θα επέτρεπε ή δεν θα επέτρεπε να γίνει άμβλωση. Στον *Ορκο* είχε προφανώς υπόψη του τα μη έμψυχα έμβρυα. Βέβαια στο σημείο αυτό ο *Ορκος* αφορούσε κυρίως την υπευθυνότητα των γιατρών ως προς το επάγγελμά τους, αφού πρώτιστο καθήκον τους ήταν η προστασία της υγείας⁷⁷ των γυναικών. Μία άμβλωση, με τα πρωτόγονα μέσα που διέθεταν τότε, αποτελούσε για τις γυναίκες πηγή πολλών κινδύνων, τους οποίους επεσήμανε άλλωστε ρητά σε άλλο έργο του⁷⁸.

75. *Γυναικεία α*, τόμ. VIII, 130 επ.

76. De la génération 1. IV, Tr. Littre (1851) σελ. 491.

77. R. CRAHAY, Les moralistes anciens et l'avortement, στο *Antiquité Classique* 10 (1941), σελ. 14-15.

78. *Γυναικεία α*, 72 τόμ. VIII, 152: « και κινδυνεύουσιν αἱ φθεισόμεναι πολλόν· αἱ γὰρ φθοραὶ τῶν τόκων χαλεπώτερον εἰσὶν ».

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι οι φιλόσοφοι δεν αποδοκίμασαν την πρακτική της άμβλωσης για ευγονικούς και για καθαρά δημογραφικούς λόγους, κυρίως δε γιατί θεωρούσαν ότι η αύξηση του πληθυσμού απέβαινε επικίνδυνη για την πολιτική σταθερότητα και διακυβέρνηση της πόλης. Οι γιατροί την υπέδειξαν για καθαρά ιατρικούς λόγους και μόνο στις περιπτώσεις, που επρόκειτο να σωθεί η ζωή της κυοφορούσας γυναίκας.

Οσο για τη θέση του νομοθέτη απέναντι στο πρόβλημα, μεταξύ των ιστορικών επεκράτησε η άποψη ότι οι αθηναϊκοί νόμοι δεν τιμωρούσαν την άμβλωση σαν ποινικό αδίκημα.

Υπάρχει βέβαια και η αντίθετη άποψη που υποστηρίζει ότι ο νόμος τιμωρούσε την άμβλωση⁷⁹ και στηρίζεται σε μία σειρά από αρχαία κείμενα και επιγραφές που φαίνονται να την αποδοκιμάζουν ή που προτείνουν την τιμωρία των αμβλωτικών πρακτικών. Ένα από τα κείμενα αυτά είναι και ο όρκος του Ιπποκράτη για τον οποίο, σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε πιο πάνω, δεν νομίζουμε πως η άποψη αυτή βρίσκει έρεισμα.

Το πιο πολυσυζητημένο όμως κείμενο είναι ο λόγος «Κατά Αντιγένους» που αποδίδεται στον Λυσία. Δεν έχει διασωθεί ολόκληρος, αλλά από τον Αρποκρατίωνα και τον Θέωνα μας είναι γνωστά ορισμένα

79. L. LALLEMAND, *Histoire des enfants abandonnés et délaissés. Etudes sur la protection de l'enfance aux diverses époques de la civilisation*, Paris 1885, σελ. 34, J.J. THONISSEN, *Le droit pénal de la République Athénienne*, Bruxelles-Paris 1875, σελ. 258, E. CAILLEMER, *Ambloseos graphè, D.S.*, σελ. 225, Μ.Μ. ΜΩΥΣΕΙΔΗΣ, *Η έκτρωση κατά την ελληνική αρχαιότητα*, (ανατ. εκδ. Εκατη, 1997), 1η έκδ. 1928, σελ. 29.

αποσπάσματα, από τα οποία στην πραγματικότητα κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να συναχθεί⁸⁰.

Νομίζουμε πως αν ο νόμος επενέβη σε ορισμένες περιπτώσεις δεν ήταν για να προστατέψει την ανθρώπινη ζωή που επρόκειτο να γεννηθεί, αλλά για να διασώσει το δικαίωμα του συζύγου να γίνει πατέρας. Γι' αυτό άλλωστε η περίπτωση της αμβλώσεως εκτός γάμου δεν απασχόλησε ποτέ το νομοθέτη. Ετσι, η σύζυγος που προέβαινε σε μία άμβλωση χωρίς τη συγκατάθεση του συζύγου της, όπως και ο οποιοσδήποτε συνεργός της ή ο τρίτος που εκούσια ή ακούσια προκαλούσε μία άμβλωση, έβλαπτε τα συμφέροντα του πατέρα, του μόνου που είχε δικαίωμα ζωής και θανάτου στα παιδιά του⁸¹. Στην περίπτωση αυτή που δεν υπήρχε η συναίνεση του πατέρα η άμβλωση ήταν αξιόποινη πράξη.

⁸⁰. Βλ. περισσότερα για το θέμα αυτό στους C. LECRIVAIN, Notes de droit pénal grec, II, L' avortement, στο *Mélanges Gustave Glotz*, II, Paris 1932, σελ. 532, υποσ. 4, ΕΛ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΗ, *Η Αμβλωση ως πρόβλημα του Ποινικού Δικαίου* Αθήνα 1984, σελ. 37-42 και S. ADAM, L' avortement dans l' antiquité grécque, σελ. 149 επ.

⁸¹. Βλ. πιο κάτω κεφ. 2. 2. Πατρική εξουσία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΗΛΙΚΙΑ ΠΑΙΔΩΝ

2.1. Έννοια

Ο όρος «παιδί» στην εξωνομική του έννοια δηλώνει το άτομο πού διανύει τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Με την πάροδο των ετών της ηλικίας του ολοκληρώνεται η σωματική ανάπτυξη και οι πνευματικές του ικανότητες.

Στην Αθήνα δεν συναντούμε τις διακρίσεις του ρωμαϊκού δικαίου⁸² ή την πολύπλοκη ορολογία της Σπάρτης, με τη χωριστή ονομασία κάθε έτους ηλικίας, (παῖς, μειράκιον, εἰρήν. μελλείρην, μικχιχιζόμενος, πρατοπάμπαις, ἀτροπάμπαις. ρωβίδας κλπ.), που ακόμη και σήμερα δεν γνωρίζουμε ποιά ηλικία ακριβώς αντιστοιχούσε σε κάθε ονομασία⁸³.

⁸². Οι *impuberes infantia maiores* διαιρούνταν στους *infanti proximi* και *pubertati proximi*. Βλ. Δ. ΓΚΟΦΑ, *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, Α' ημίτ., β' εκδ., Αθήνα 1974/1979, σελ. 63 επ., Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, β' εκδ., Αθήνα 1963, σελ. 514 επ. Επίσης Η. ANKUM, *Les «infanti proximi» dans la jurisprudence classique*, στο *Estudios en homenaje al profesor Francisco Hernandez-Tejero*, Facultad de Derecho, Madrid 1993, σελ. 53-73.

⁸³. Πληροφορίες για την κατά τάξεις ηλικιών διαίρεση στη Σπάρτη αντλούμε από τον Ξενοφώντα (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*), τον Πλούταρχο (*Βίος Λυκούργου*) και τις επιγραφές στο ναό της

Σύμφωνα με τη διαίρεση των ηλικιών που πρότεινε ο Ιπποκράτης, «παιδίον» ονομαζόταν το παιδί μέχρι επτά ετών, «παῖς» από επτά ετών έως δεκατεσσάρων και «μειράκιον» από δεκατεσσάρων έως είκοσι⁸⁴. Τους όρους αυτούς τους χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι χωρίς διάκριση, αλλά ο νομικοτεχνικός όρος για να δηλωθεί το παιδί κάτω των δεκαοκτώ ετών, δηλαδή το παιδί που δεν είχε φτάσει ακόμη στην ενηλικίωση, ήταν «παῖς»⁸⁵.

2. 2. Πατρική εξουσία

Η αθηναϊκή οικογένεια ήταν θεμελιωμένη πάνω στην αρχή της πατρικής εξουσίας. Δηλαδή, τα νόμιμα παιδιά μέχρι την ενηλικίωσή τους ήταν κάτω από την εξουσία του πατέρα.

Η πατρική εξουσία δεν επεκτεινόταν στα νόθα. Αφορούσε μόνο όσα ήταν γνήσια και όσα ήταν υιοθετημένα και έδινε στον πατέρα μια σειρά από δικαιώματα. Αρχικά, τα δικαιώματα αυτά απέβλεπαν στο

Ορθίας Αρτέμιδας. Βλ. H.I. MARROU, *Les classes d' âge de la jeunesse spartiate*, στο *R.E.A.* (48), 1946, σελ. 216-230, H. MICHELL, *Sparta*, σελ. 166-174, D. MACDOWELL, *Σπαρτιατικό Δίκαιο*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1988 (αγγλική έκδ. 1986), σελ. 223.

⁸⁴. Βλ. Εισαγωγή, σελ. 20.

⁸⁵. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, *Ονομαστικόν*, 2-9 : Παῖς, παιδίον, παιδιάριον, παιδίσκος. Βλ. επίσης LIDDELL-SCOTT, *Greek-English Lexicon*, Oxford, P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1974-80. Ακόμη τις μελέτες του M. GOLDEN, «Pais», «child» and «slave», στο *Antiquité Classique*, 54, σελ. 91-104, και *Aspects of Childhood in Classical Athens*, Toronto 1981.

αποκλειστικό συμφέρον του πατέρα και όχι στην προστασία των παιδιών και ήταν: το δικαίωμα ζωής και θανάτου των παιδιών του, το δικαίωμα αναγνώρισεως ή αποκηρύξεως, το δικαίωμα εκθέσεως των νεογέννητων, το δικαίωμα τιμωρίας, το δικαίωμα ορισμού επιτρόπου (με διαθήκη για τον μετά τον θάνατό του χρόνο), το δικαίωμα στην περιουσία του παιδιού, η συναίνεση στο γάμο του, το δικαίωμα πωλήσεως (ίσχυε πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα).

Δεν πρέπει βέβαια να φαντασθεί κανείς ότι η πολιτεία θεσμοθέτησε νόμο που επέτρεπε στον πατέρα να πωλήσει ή και να θανατώσει το παιδί του. Τα δικαιώματα αυτά τα διατήρησε ο πατέρας από το αρχαϊκό δίκαιο, από τότε που όλα τα θέματα τα οποία αφορούσαν τις οικογενειακές σχέσεις ρυθμίζονταν από την οικογένεια. Η πόλη είχε αποδεχτεί τους κανόνες αυτούς διότι δεν ήταν εύκολο να τους τροποποιήσει, πράγμα που το τόλμησε σιγά σιγά και μετά από πολύ καιρό.

Ο Δράκων δεν άλλαξε τίποτα από την εσωτερική οικογενειακή διαδικασία, στη νομοθεσία του, αλλά ο Σόλων⁸⁶ που νομοθέτησε σε μια εποχή που επικρατούσαν ήδη νέα ήθη, περιόρισε αρκετά την εξουσία του πατέρα. Του απέσυρε το δικαίωμα ζωής και θανάτου των παιδιών του, όπως και το δικαίωμα πώλησης. Η πόλη ανέλαβε από τότε την προστασία της ζωής των παιδιών, με την προϋπόθεση όμως ότι η βούληση του πατέρα τα είχε ήδη εισάγει στην ζωή. Η φυσική γέννηση

86. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Σόλων*, 23.

δεν ήταν αρκετή και ένα παιδί δεν ανήκε στην πολιτική κοινότητα, αν δεν είχε προηγηθεί η επίσημη ένταξή του στην οικογένεια. Αυτή, γινόταν κατά την γιορτή των Αμφιδρομιών⁸⁷. Μέχρι τότε ανήκε στον αρχηγό της οικογένειας κατά έναν απόλυτο τρόπο.

Για τον Αριστοτέλη αυτή η εξουσία του πατέρα, ως αρχηγού του οίκου, είναι αναγκαίο να ασκείται και πάνω στα παιδιά του και πάνω στη γυναίκα του, διότι από τη φύση τους και οι δύο είναι ασθενέστεροι: τό τε γάρ ἄρρεν φύσει τοῦ θήλεος ἡγεμονικώτερον καὶ τὸ πρεσβύτερον καὶ τέλειον τοῦ νεωτέρου καὶ ἀτελοῦς. Χαρακτηρίζει δε την πατρική εξουσία *βασιλική* «γιατί ο γεννήτορας ασκεί στα παιδιά του εξουσία που θεμελιώνεται στη στοργή και στη διαφορά της ηλικίας και γι'αυτό μοιάζει με την εξουσία του βασιλιά...Γιατί ένας βασιλιάς πρέπει να έχει κάποια φυσική ανωτερότητα, αλλά να ανήκει στην ίδια φυλή με τους υπηκόους του. Να έχει, μ' άλλα λόγια, την ίδια ακριβώς σχέση που έχει ο πρεσβύτερος με το νεότερο, κι ο πατέρας με το παιδί του⁸⁸».

Η εξήγηση, σύμφωνα με τις θέσεις του Fustel de Coulanges⁸⁹ ήταν ότι όσο το παιδί δεν ήταν συνδεδεμένο στην οικογενειακή λατρεία δεν αποτελούσε πρόσωπο και ο πατέρας μπορούσε να το απομακρύνει

87. Βλ. πιο κάτω κεφ. 2. 4.

88. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, 1259b, εκδ. Νομ. Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1989, απόδοση Β. Μοσκόβη.

89. Σύμφωνα με τον N.D. FUSTEL DE COULANGES όλοι οι θεσμοί του οικογενειακού δικαίου ανάγονται στην ανάγκη συνέχισης της οικογενειακής λατρείας (*La cité antique* 25η έκδ., Paris 1919).

από την οικογενειακή εστία με οποιοδήποτε τρόπο, είτε θανατόνοντας είτε εκθέτοντάς το.

Υπήρχε επομένως ένα χρονικό διάστημα από την γέννηση ως την ημέρα που το παιδί εντασσόταν στην οικογένεια, που αποτελούσε μία νόμιμη περίοδο παιδοκτονίας για την οποία ο νόμος σιωπούσε.

2. 3. Η έκθεση

Οι γονείς που δεν ήθελαν να κρατήσουν τα παιδιά τους, αλλά δεν άντεχαν να τα θανατώσουν βρήκαν μία εύκολη λύση στην έκθεση. Η έκθεση δεν σήμαινε εγκατάλειψη του νεογέννητου εντελώς στην τύχη του. Οι γονείς έπαιρναν συχνά ορισμένες προφυλάξεις για να μην πεθάνει το βρέφος και να σωθεί ενδεχομένως από κάποιον άλλο. Αφηναν τα παιδιά, συνήθως χαράματα, στις εισόδους ιερών ή σε άλλα μέρη που σύχναζε κόσμος, κατά κανόνα όχι μακριά από τον οίκο. Τα τοποθετούσαν μέσα σε μία χύτρα (εξ ου και το ρήμα *εγχυτρίζειν*, *χυτρίζειν* = τοποθετώ σε μια χύτρα, σ' ένα τσουκάλι)⁹⁰ μαζί με *τα συνεκτιθέμενα* (ρουχαλάκια, φυλαχτά και άλλα παρόμοια αντικείμενα). Δυστυχώς η σωτηρία των παιδιών αυτών και η μετά από χρόνια συνάντηση με τους γονείς συνέβαινε μόνο στις κωμωδίες

⁹⁰. Η έκθεση ονομαζόταν και *εγχυτρισμός* και οι μαιές *εγχυτριστρίαι*.

και στους μύθους. Η συνήθης κατάληξη ήταν ο θάνατος⁹¹.

Οι λόγοι που ωθούσαν στην εγκατάλειψη των παιδιών ήταν διάφοροι. Καταρχήν οι γυναίκες που δεν ήταν παντρεμένες ήταν πολύ συνηθισμένο να εκθέτουν τα νόθα τους παιδιά αφενός από ντροπή, αφετέρου από φόβο για την οργή του πατέρα τους. Μια άλλη αιτία εκθέσεως ήταν οι αναπηρίες των παιδιών ή οι κάποιες αμφιβολίες για το ποιός ήταν ο πραγματικός πατέρας τους.

Μια από τις πιο σοβαρές αιτίες ήταν η φτώχεια των ανθρώπων, που είχαν πολλά παιδιά χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μόνο οι φτωχές οικογένειες προέβαιναν στην έκθεση. Και οι πλούσιοι εξέθεταν τα παιδιά τους με την ίδια συχνότητα.

Τα παιδιά στοίχιζαν πολύ, οι μεν κόρες λόγω της προίκας, τα δε αγόρια λόγω της εκπαίδευσης. Πλούσιες και φτωχές οικογένειες φρόντιζαν για τη μόρφωση των παιδιών τους, μέχρι σχεδόν την ενηλικίωση. Η εκπαίδευση στοίχιζε πολύ, διότι η παιδεία δεν ήταν δημόσια και οι δάσκαλοι πληρώνονταν από τους γονείς⁹².

Κύρια πάντως θύματα των εκθέσεων ήταν τα κορίτσια. Για την οικογένεια η γέννηση των κοριτσιών ήταν μεγαλύτερο βάρος γιατί τα ανέτρεφαν και στην ηλικία που άρχιζαν να γίνονται παραγωγικά και να

⁹¹. L. GERMAIN, *Aspects du droit d' exposition en Grece*, στο *R.H.D.*, 1969, σελ. 177-197, G. GLOTZ, «*Expositio*», στο *D.S.*, σελ. 937.

⁹². Βλ. πιο κάτω κεφ. 3. 6.

προσφέρουν υπηρεσίες στον οίκο του πατέρα τους, έπρεπε να τα παντρεύσουν και κατά κανόνα να τα προικίσουν. Η προίκα ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για έναν καλό γάμο και μια κόρη προικιζόταν ακόμη κι αν ο πατέρας ήταν φτωχός⁹³.

Ακόμη και λόγοι κληρονομικοί ωθούσαν σε μια έκθεση. Η πατρική κληρονομιά με το θάνατο του πατέρα μοιραζόταν εξίσου στα άρρενα παιδιά του. Οσοι λοιπόν επιθυμούσαν να μεταβιβάσουν ανέπαφη την πατρική κληρονομιά σε ένα μόνο γιό δεν είχαν παρά να εκθέσουν τα υπόλοιπα παιδιά.

Η έκθεση ήταν οπωσδήποτε μια μορφή παιδοκτονίας, που όμως ο νόμος δεν τιμωρούσε και η κοινωνική συνείδηση φαίνεται πως ανεχόταν. Είναι βέβαιο ότι δεν υπήρχε νόμος που απαγόρευε την έκθεση. Ο Αριστοφάνης μιλάει γι αυτήν σαν να ήταν κάτι πολύ φυσικό και μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για το θέμα⁹⁴.

Αν το θύμα μιας τέτοιας εκθέσεως επιζούσε, δεν υπήρχε ασφαλώς κανενός είδους αδίκημα. Αν πέθαινε, θα μπορούσε να γίνει λόγος μόνο για *βούλευση φόνου ακούσιου*. Η έλλειψη όμως κάποιου είδους εισαγγελικής αρχής και το γεγονός ότι κατήγορος μπορούσε να είναι μόνο ο πατέρας του θύματος, δηλαδή ο ίδιος ο δράστης της εκθέσεως, καθιστούσε σε κάθε περίπτωση αδύνατη την απαγγελία κατηγορίας.

93. Βλ. περισσότερα για την προίκα Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον*, εκδ. Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1959.

94. *Νεφέλες* 531-532, *Βάτραχοι* 1190.

Υπήρχε όμως, όπως προαναφέραμε, ένας λόγος για τον οποίο η πόλη δεν μπορούσε να επέμβει στην πρακτική αυτή. Η ένταξη των παιδιών στην πολιτική κοινότητα έπρεπε να γίνει από τον πατέρα και ήταν καθαρά θέμα δικής του απόφασης. Επομένως η πόλη αγνοούσε τα παιδιά που η βούληση του πατέρα δεν είχε ακόμη εντάξει στους κόλπους της και δεν ήταν δυνατόν να πάρει μέτρα προστασίας για πρόσωπα των οποίων την ύπαρξη επίσημα αγνοούσε.

2. 4. Ενταξη στην οικογένεια

Τη γέννηση των παιδιών στην Αθήνα ακολουθούσαν ορισμένες γιορτές και τελετές που είχαν τις απαρχές τους σε πολύ παλαιότερους χρόνους από τους κλασικούς. Τις γνωρίζουμε χάρι κυρίως στους λεξικογράφους και στους σχολιαστές⁹⁵ και για το λόγο αυτό οι πληροφορίες μας είναι ελλιπείς, αφού προέρχονται από πηγές πολύ μεταγενέστερες.

Η πρώτη από τις γιορτές αυτές, τα **Αμφιδρόμια**⁹⁶ σήμαιναν την είσοδο του παιδιού στην οικογένεια και γιορτάζονταν πιθανότατα την 5η ημέρα (ίσως και την 7η) μετά τη γέννηση. Από διάφορες ενδείξεις συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για μια πολύ παλιά οικογενειακή γιορτή που περιλάμβανε αφενός τις

95. ΣΟΥΙΔΑΣ (ή ΣΟΥΔΑ), ΗΣΥΧΙΟΣ, ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, Σχολιαστής Πλάτωνος.

96. Βλ. L. BEAUCHET, *Le droit privé de la république athénienne*, I, σελ. 90-91, SANGLIO στο *D.S.*, λ. αμφιδρόμια.

«καθαρήριες τελετές» για τη μητέρα όπως και όλα τα πρόσωπα που μετείχαν στον τοκετό⁹⁷, αφετέρου την τελετή εντάξεως του παιδιού στην οικογένεια και κατ' επέκταση στην κοινωνία: κρατώντας το στα χέρια έτρεχαν γύρω από την οικογενειακή εστία (αμφι-δρόμια). Επρόκειτο για ένα είδος συμβολικής δοκιμασίας του νεογέννητου. Στη συνέχεια οι παρευρισκόμενοι φίλοι και συγγενείς αναγνώριζαν ότι ήταν γερό και νόμιμο παιδί, οπότε γινόταν δεκτό στην οικογένεια και ο πατέρας δεν μπορούσε πλέον αιμώρητα να το εκθέσει.

Ο Fustel de Coulanges⁹⁸ στην περιγραφή της γιορτής των αμφιδρομίων αναφέρει ότι ο πατέρας συγκέντρωνε την οικογένεια την δεκάτη μέρα και μετά από θυσία στην οικογενειακή εστία παρουσίαζε το παιδί στους εστίους θεούς. Μια γυναίκα το κρατούσε στα χέρια της και τρέχοντας έκανε πολλές φορές το γύρο της εστίας. Η τελετή αυτή είχε διπλό σκοπό, αφενός την κάθαρση του παιδιού δηλ. την αφαίρεση του «μιάσματος» που είχε από την εγκυμοσύνη και τη γέννα, αφετέρου την εισαγωγή του στην οικογενειακή λατρεία. Υποστήριξε

⁹⁷. Οι Αττίδες γεννούσαν περιτριγυρισμένες από τις γυναίκες του σπιτιού. Ο τοκετός πίστευαν ότι αποτελούσε «μιάσμα», θρησκευτική μόλυνση για τη μητέρα και όλο γενικά το σπίτι. Αυτό είναι και ο λόγος που μέσα σε ιερό απαγορευόταν ο τοκετός. Ούτε και στη λεχώνα επιτρεπόταν να πλησιάσει ιερό. Υπάρχει μια σειρά από επιγραφές της ελληνιστικής περιόδου με σχετικές απαγορεύσεις. Π.χ. στην Κω απαγορεύεται η ιέρεια της Δήμητρας να μπει σε σπίτι που έγινε τοκετός η άμβλωση αν δεν περάσουν 3 μέρες, στην Δήλο αν δεν περάσουν 40 μέρες από την άμβλωση και 7 από τον τοκετό, στο Σούνιο και στη Λίνδο απαγορεύεται η εισοδος σε ιερό για 40 μέρες από την άμβλωση κλπ.

⁹⁸. *La cité antique* σελ. 53.

δε ότι γιορταζόταν μόνο η είσοδος του γιού και όχι της κόρης στην οικογένεια, διότι μόνο η γέννηση γιού σήμαινε εκπλήρωση του σκοπού του γάμου δηλαδή συνέχιση της οικογενειακής λατρείας. Για το λόγο αυτό η είσοδος έπρεπε να γίνει με μια θρησκευτική τελετή κατά την οποία ο πατέρας όφειλε να αναγγείλει ότι το νεογέννητο ανήκε στην οικογένεια.

Στο σημείο αυτό θα είχαμε να παρατηρήσουμε καταρχήν ότι τα κείμενα δεν αναφέρουν πως η γιορτή γινόταν μόνο για τα άρρενα παιδιά. Αντίθετα στις πηγές αναφέρεται το «βρέφος» χωρίς προσδιορισμό φύλου⁹⁹. Δεύτερον, δεν αναφέρεται πουθενά ότι μια γυναίκα κρατούσε το βρέφος, αντίθετα, χρησιμοποιείται μετοχή γένους αρσενικού, «τρέχοντες», για να υποδηλωθούν αυτοί που έφερναν τα παιδιά γύρω από την εστία. Τα κείμενα αυτά έχουν προκαλέσει μεταξύ των ιστορικών ποικίλες συζητήσεις και πολλές ερμηνείες. Συζητήθηκε ακόμη αν το πρόσωπο που κρατούσε το παιδί ήταν άνδρας ή γυναίκα, ένας ή περισσότεροι. Ποιά ιδιότητα είχε αν ήταν γυναίκα, ήταν μιά από τις γυναίκες που βοήθησαν στον τοκετό, μια γιαγιά ή ίσως η τροφός του παιδιού;

Η ύπαρξη επομένως του φυσικού προσώπου ουσιαστικά άρχιζε από τη στιγμή που ο πατέρας ανακοίνωνε την είσοδό του στην οικογένεια μ' αυτό το

99. ΗΣΥΧΙΟΣ, λ. *δεομαάμφιον ἡμῶν* : ἡμέρα ἀγιομένη ἐπὶ τοῖς παιδίοις, ἐν ἣ τὸ βρέφος περὶ τὴν ἐστίαν ἔφερον τρέχοντες κύκλῳ καὶ ἐπιτιθέασιν αὐτῷ ὄνομα, ὅτε ὑπὸ τῶν οἰχείων καὶ φίλων δῶρα ἐπέμπετο.

βλ. και S. REINACH, *Cultes-Mythes et Religions*, τ. I, 1899, σελ.137-145.

είδος τελετουργικής γέννησης, που υποκαθιστούσε τη φυσική γέννηση.

Στους κλασικούς χρόνους η γιορτή των αμφιδρομίων είχε καταλήξει να είναι μια δικαιολογία για δώρα και συμπόσια μετά από τη γέννηση κάθε παιδιού.¹⁰⁰ Ο πατέρας κατά τη διάρκεια της γιορτής μπροστά στο βωμό της Εστίας αποφάσιζε επίσημα αν θα ανάτρεφε το παιδί ή αν θα το εγκατέλειπε εκθέτοντάς το.

Ο Glotz¹⁰¹ δικαιολογημένα υποστήριξε ότι τα αμφιδρόμια δεν πρέπει να τα γιόρταζαν σε κάθε περίπτωση. Ο πατέρας που δεν ήθελε να αναγνωρίσει το παιδί του, γιατί θα έπρεπε να δώσει τέτοιο πανηγυρικό τόνο στην άρνησή του να το αναθρέψει; Σαν αρχηγός της οικογένειας αποφάσιζε μόνος του για την τύχη του νεογέννητου χωρίς να είναι υποχρεωμένος να ζητήσει τη γνώμη κάποιου οικογενειακού συμβουλίου¹⁰².

Η γιορτή σήμαινε επομένως ένταξη του παιδιού στην οικογένεια, στην κοινωνία, στη ζωή και ο μή εορτασμός σήμαινε εμμέσως την έκθεσή του και κατά συνέπεια τον θάνατο τις περισσότερες φορές. Δεν ήταν τυχαίο ότι τα αμφιδρόμια δεν οργανώνονταν αμέσως μετά τη γέννηση του παιδιού, αλλά λίγες μέρες

¹⁰⁰. ΠΛΑΤΩΝ, *Θεαίπητος* 160e - 161a, αν μεταφράσει κανείς κατά γράμμα το χωρίο. Βλ. και HARRISON, *The Law of Athens*, I, σελ. 71, υποσ. 2.

¹⁰¹. G. GLOTZ, λ. expositio, στο *D.S.*, σελ. 936. ΙΔΙΟΥ, *La solidarité de la famille* σελ. 41.

¹⁰². Στην αρχαϊκή εποχή φαίνεται ότι ο φυσικός πατέρας δεν αποφάσιζε μόνος του - όπως στους ιστορικούς χρόνους - την τύχη ενός νεογέννητου παιδιού. Το γένος συνεδρίαζε σαν ιδιωτικό δικαστήριο και αποφάσιζε σύμφωνα με τη γνώμη του βασιλέα αν θα έπρεπε να το εκθέσει ή να το αναθρέψει.

αργότερα ώστε να δοθεί ο χρόνος στον πατέρα να αποφασίσει.

Ο πρώτος σημαντικός σταθμός στη νομική υπόσταση του παιδιού ήταν επομένως τα αμφιδρόμια, εφόσον η γέννηση δεν αποτελούσε παρά ένα απλό φυσικό γεγονός. Η γιορτή αυτή σηματοδοτούσε την έναρξη της πρώτης περιόδου της ζωής του, που θα διαρκούσε μέχρι την ενηλικίωση. Για το λόγο αυτό άλλωστε η θρησκευτική τελετή της εισόδου του στην οικογένεια δεν ήταν μια απλή τελετή, αλλά ένας θρησκευτικός καθαρμός, όπως όταν έπρεπε να περάσει από μια ηλικία σε μιάν άλλη. Πολύ περισσότερο αυτή την πρώτη φορά που το πέρασμα ήταν στην ίδια τη ζωή¹⁰³.

Μια άλλη οικογενειακή γιορτή που γιόρταζαν κατά κανόνα την δέκατη ημέρα μετά τη γέννηση (ίσως και την έβδομη) ήταν η Δεκάτη¹⁰⁴, σημαντικότερο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η ονοματοδοσία του παιδιού¹⁰⁵.

Το όνομα που αποτελεί στοιχείο της εξατομίκευσης του προσώπου το έδινε ο πατέρας, οι γονείς, αναφέρει ο Μαντίθεος στο λόγο του Δημοσθένη *Προς Βοιωτόν περί του ονόματος* διότι δεν υπήρχε νόμος που όριζε ότι κυρίους είναι τούς παῖδας τοῦ ἑαυτῶν

¹⁰³. Βλ. πιο πάνω, διαβατήριες τελετές σελ. 24.

¹⁰⁴. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Ορνίθες*, 922-3 και 494.

¹⁰⁵. Για τα ελληνικά ονόματα γενικά και την ονοματοδοσία βλ. HERMANN-BLUMNER, *Privataltertümer*, 3η έκδ., Freiburg 1882, σελ. 283 επ. Βλ. για την ονοματοδοσία και την dies lustricus στη Ρώμη Α. ΧΕΛΜΗ, *Nomen. Συμβολή στη μελέτη του ανθρωπωνυμίου στο ρωμαϊκό δίκαιο* Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1997, σελ. 33 επ.

ονόματος. Ο νόμος τούς γονέας ποιεί κυρίους οὐ μόνον θέσθαι τοῦνομι' ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐξαλείψαι βούλονται καὶ ἀποκηρῦξαι... Ο πατέρας είχε επομένως το δικαίωμα και να ανακαλέσει το όνομα με την πράξη της αποκήρυξης¹⁰⁶.

Η Δεκάτη, όπως και τα αμφιδρόμια, είχε μεν ιδιωτικό χαρακτήρα, αλλά αποτελούσε ένα είδος αναγνώρισης της πατρότητας. Συχνά οι ρήτορες σε δικανικούς λόγους που αφορούσαν κληρονομικές υποθέσεις, επικαλούνταν τον εορτασμό της Δεκάτης για να αποδείξουν τη γνησιότητα ενός παιδιού¹⁰⁷. Δηλαδή το όνομα δινόταν μόνο στα γνήσια παιδιά μπροστά σε συγγενείς και φίλους που αργότερα θα χρησίμευαν σαν μάρτυρες και επομένως η γιορτή αποτελούσε ένα σημαντικό αποδεικτικό στοιχείο για την εξακρίβωση της γνησιότητας των παιδιών. Παρά το γεγονός αυτό όμως ο εορτασμός της δεν φαίνεται να ήταν υποχρεωτικός για τον πατέρα.

¹⁰⁶. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Βοιωτόν περί του ονόματος* 39. Το όνομα του αποκηρυγμένου εξαλειφόταν από τους καταλόγους της φρατρίας, αλλά αυτή η εξαλείψη πρέπει να είχε αποτελέσματα μόνο ως προς τα κληρονομικά δικαιώματα του γιού και όχι αναδρομική επίδραση στα πολιτικά δικαιώματά του (βλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI, 928 e. 6 επ.: ο αποκηρυγμένος δεν γινόταν άπολις. Επίσης P. PIELER, Η αποκήρυξη του γιού, *Συμβολές* 2 σελ. 89). Βλ. για την αποκήρυξη στο κεφ. 7. 6, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰⁷. ΙΣΑΙΟΣ, *Περί του Πύρρου κλήρου* παρ. 30-34, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Πρός τον Βοιωτόν περί του ονόματος*, 20, 22 και *Προς Βοιωτόν περί προικός μητρώας*, 28. Βλ. και Κ. ΦΟΥΡΚΙΩΤΗ, *Δημοσθένους προς τον Βοιωτόν. Συμβολή εις την ιστορίαν της προστασίας του ονόματος* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1961.

Οι γιορτές αυτές πρέπει να χρησίμευαν και για την απόδειξη της ηλικίας. Επειδή ακριβώς δεν υπήρχαν μητρώα γεννήσεων και οι γονείς δεν ήταν υποχρεωμένοι σε κάποια δήλωση γεννήσεως σε δημόσια αρχή, αντίστοιχη με την *professio liberorum* των Ρωμαίων, η αναφορά στους εορτασμούς της δεκάτης, των αμφιδρομίων κλπ. διευκόλυνε οπωσδήποτε την απόδειξη της ηλικίας κατά την εγγραφή των νέων στο δήμο.

2. 5. Η ένταξη στη φρατρία

Την ένταξη των παιδιών στην οικογένεια ακολουθούσε κανόνα η εισαγωγή στη φρατρία¹⁰⁸. Οι φρατρίες ήταν ενώσεις προσώπων οικογενειακού χαρακτήρα με καθήκοντα που αφορούσαν τη ζωή των οικογενειών που περιλαμβάνονταν σ' αυτές¹⁰⁹. Διατηρούσαν δε για την εγγραφή των μελών τους ιδιαίτερους καταλόγους, τα *φρατρικά γραμματεία*.

Πρέπει να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη¹¹⁰ το 508 π.Χ. απετέλεσαν

108. Τελευταία θεμελιώδης μελέτη για τη φρατρία είναι αυτή του D. ROUSSEL, *Tribu et cité. Études sur les groupes sociaux dans les cités grecques aux époques archaïque et classique*, Besançon-Paris 1976. Βλ. ακόμη την παλαιότερη μελέτη του M. GUARDUCCI, *Fratia, I και II : L' Istituzione della fratria nella Grecia antica e nelle colonie greche d' Italia*, Roma 1937/1938.

109. Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Θεσμοί της Αρχαιότητας, I η πόλις*, Εκδ. Α. Σάκουλα, Αθήνα 1987, σελ. 111 επ.

110. «Ο Κλεισθένης δεν δημιούργησε την αθηναϊκή δημοκρατία, αλλά δημιούργησε τις συνθήκες που της έδωσαν τη

ορόσημο στην ιστορία της Αθήνας και επέφεραν μεγάλες αλλαγές σε όλα τα επίπεδα. Πριν τη μεταρρύθμιση η οργάνωση της πόλης ήταν βασισμένη σε τέσσερις φυλές¹¹¹. Κάθε φυλή για λόγους θρησκευτικοπολιτικούς ήταν διαιρεμένη σε τρείς φρατρίες -αδελφότητες συμπολεμιστών αρχικά- που έγιναν αργότερα μικρές διοικητικές μονάδες (12 συνολικά) και κάθε φρατρία ήταν διαιρεμένη σε τριάντα γένη, τη μικρότερη ενότητα που τα μέλη της είχαν έναν κοινό πρόγονο, ημίθεο ή ήρωα. Η οργάνωση αυτή είχε σαν βάση την συγγένεια του αίματος. Οι φυλές ήταν υποδιαιρεμένες σε 3 τριττύες και σε δώδεκα για κάθε φυλή ναυκραρίες¹¹².

Αυτή η διαίρεση σε φυλές, φρατρίες και γένη υπήρξε βασική στην πολιτική ζωή του 7ου π.Χ. αιώνα. Αργότερα έχασε την πολιτική της σημασία αλλά ποτέ δεν εξαφανίστηκε εντελώς. Ο Κλεισθένης για να αποτρέψει τις κοινωνικές τάξεις να ενωθούν κατά περιοχή δημιούργησε περιφέρειες όπου ταξινομήθηκαν οι Αθηναίοι ανάλογα με την κατοικία τους. Κατάργησε τις 4 παλιές ιωνικές φυλές με βάση τη συγγένεια και

δυνατότητα να γεννηθεί: εξίσωσε τους πολίτες μπροστά στο νόμο» βλ. C. MOSSÉ, *Ιστορία μιάς Δημοκρατίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983, (γαλλική έκδ. éd. Seuil, 1971), σ. 39, P. LEVEQUE-P. VIDAL-NAQUET, *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα 1989 (γαλλική έκδοση 1964).

¹¹¹. Οπλητες - Τελέοντες ή Γελέοντες - Εργάδεις και Αιγικορείς.

¹¹². Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Θεσμοί της Αρχαιότητας*, σελ. 121 επ., A. ANDREWES, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983 (αγγλική έκδοση 1967), σελ. 123-139, A. CROISET, *Οι Αρχαίες Δημοκρατίες*, εκδ. Φέξη, Αθήνα 1970, σελ. 38.

δημιούργησε 10 νέες με τοπική βάση. Η νέα τοπική κατανομή του πληθυσμού είχε σκοπό να διασπάσει τους παλιούς δεσμούς αίματος, να εκμηδενίσει την πολιτική δύναμη των γενών, που είχαν άλλωστε πάψει να παίζουν σπουδαίο ρόλο στην αθηναϊκή πολιτική ζωή πολύ πριν τις μεταρρυθμίσεις και να εισαγάγει ένα νέο δημοκρατικό εκλογικό σύστημα.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη μπήκε τέλος στην κυριαρχία των μεγάλων φρατριών και βασική ενότητα αποτέλεσαν πλέον οι δήμοι¹¹³. Οι πολίτες της Αττικής κατανεμήθηκαν σε δέκα φυλές. Κάθε φυλή την αποτελούσαν τρεις τριττύες. Οι φρατρίες διατηρήθηκαν για θρησκευτικούς κυρίως σκοπούς, χωρίς να έχουν την πολιτική σημασία του παρελθόντος, αφού η επίσημη είσοδος στην πολιτεία γινόταν πλέον με την εγγραφή στο δήμο.

Πάντως στην κλασική εποχή οι φρατρίες δεν ήταν καθόλου ένας «απολιθωμένος και αποσυνδεδεμένος θεσμός» όπως τον παρουσιάζουν ορισμένοι¹¹⁴, αντίθετα μάλιστα, την εποχή του Περικλή με την ευκαιρία του περίφημου νόμου για την «ιθαγένεια» (451/450π.Χ) φαίνεται ότι αναδιοργανώθηκαν¹¹⁵.

¹¹³. Κοινότητες με αυτοτελή διοίκηση, αλλά χωρίς άλλα δικαιώματα. Μόνο οι Ελευσίνιοι είχαν δικαίωμα κοπής νομισμάτων.

¹¹⁴. M. GUARDUCCI, *Fratres* I, σελ. 17, βλ. VIDAL-NAQUET, Ο μαύρος κυνηγός, σελ. 157.

¹¹⁵. Η αριστοκρατία φαίνεται μάλιστα ότι διατήρησε μια αξιόλογη επιρροή στην πνευματική και πολιτική ζωή της Αθήνας και οι ηγέτες της Αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν ευγενείς μέχρι την εποχή του Περικλή.

Οι Αθηναίοι δηλαδή, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, παράλληλα με την ένταξη τους στους δήμους, που ήταν όργανα του κράτους, εξακολούθησαν να ανήκουν σε μιά φρατρία. Η εισαγωγή των παιδιών σ' αυτήν καθόριζε τα «οικογενειακά», κυρίως κληρονομικά δικαιώματά τους.

Ο ρόλος της φρατρίας στα κλασικά χρόνια, η διαδικασία και ο χρόνος εγγραφής των παιδιών καθώς επίσης και οι έννομες συνέπειες μιάς τέτοιας εγγραφής, είναι μερικά από τα θέματα που δημιούργησαν πολλά ερωτηματικά και προκάλεσαν πολλές συζητήσεις μεταξύ των ιστορικών μέχρι σήμερα.

Πριν να αποδυναμωθεί ο ρόλος της φρατρίας προς όφελος του δήμου, το 508 π.Χ., η ιδιότητα μέλους μιάς φρατρίας είναι γενικώς δεκτό ότι ήταν προϋπόθεση για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη. Στην κλασική όμως εποχή η ένταξη σε μια συγκεκριμένη φρατρία δεν επηρέαζε τη νομική κατάσταση ενός άνδρα. Δηλαδή, η ιδιότητα μέλους μιάς φρατρίας δεν ήταν πλέον απαραίτητη προϋπόθεση¹¹⁶ για την ιδιότητα του πολίτη. Αυτή εξαρτιόταν μόνο από την ιδιότητα μέλους

¹¹⁶. A.R.W. HARRISON, *The Law of Athens*, I, σελ. 64-65. Η άποψη αυτή είναι γενικώς αποδεκτή βλ. WILAMOWITZ, *Aristoteles und Athen*, II, σελ. 276. H. FRANCOLTE, *La Polis grecque*, σελ. 82, J. H. LIPSIVS, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, σελ. 505, υποσ. 25, H. W. WOLFF, *Traditio*, σελ. 78, D. MacDOWELL, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, εκδ. Παπαδήμα. Αθήνα 1986 (αγγλική έκδοση 1978), σελ. 112. βλ. αντίθετη άποψη M. H. HANSEN, *Demography and Democracy, The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.*, εκδ. Systime, Herning 1985, σελ. 73-76.

ενός δήμου¹¹⁷. Μπορούσε όμως η ιδιότητα αυτή μέλους μιάς φρατρίας να αποδεικνυόταν χρήσιμη αν κάποιος αμφισβητούσε τη γνησιότητα ή την ιδιότητά του ως πολίτη, διότι καμιά φρατρία δεν δεχόταν μέλη των οποίων δεν ήταν αποδεδειγμένη η γνήσια αθηναϊκή καταγωγή. Γι αυτό σε πολλούς δικανικούς λόγους βλέπουμε τους ρήτορες να προσπαθούν να αποδείξουν ότι κάποιος είχε γίνει αποδεκτός από μιά φρατρία¹¹⁸.

Η εισαγωγή των νόμιμων παιδιών (τόσο των γιών όσο και των θυγατέρων) ήταν υποχρεωτική για τον πατέρα και η παράλειψή της σήμαινε ότι ένα παιδί δεν ήταν νόμιμο ή ότι δεν υπήρχε γάμος. Αυτό όμως είχε μόνο αποδεικτική σημασία και αν υπήρχε ανάγκη η νομιμότητα του παιδιού θα μπορούσε να αποδειχθεί με άλλους τρόπους¹¹⁹.

Η παρουσίαση των παιδιών στη φρατρία γινόταν στη γιορτή των Απατουρίων. Τα Απατούρια ήταν η γιορτή των φρατριών, σε ανάμνηση του ότι η Αττική ήταν πατρίδα όλων των Ιώνων, και γιορτάζονταν τον τέταρτο αττικό μήνα, τον Πυανεψιώνα (μέσα

117. Βλ. πιο κάτω κεφ. 4. 3 και 4. 4.

118. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Ευβουλίδην*, 54, και ταῦτ' οὐχί νῦν πεπεισμένοι ποιουσιν, ἀλλὰ παιδίον ὄντα μ' εἰθέως ἦγον εἰς τοὺς φράτερας, εἰς Ἀπόλλωνος πατρῶον [ἦγον], εἰς τὰλλ' ἱέρα. καίτοι οὐ δήποι' παῖς ὢν ἐγὼ ταῦτ' ἔπειθον αὐτοὺς ἀργύριον διδοῖς. ἀλλὰ μὴν ὁ πατὴρ αὐτὸς ζῶν ὁμώσας τὸν νόμιμον τοῖς φράτερσιν ὄρκον εἰσήγαγέν με, ἀστὸν ἐξ ἀστῆς ἐγγυητῆς αὐτῷ γεγεννημένον εἰδώς. καὶ ταῦτα πεπαιστώηται. Βλ. επίσης ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατὰ Θεοκρίνου*, 59.

119. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Βοιωτὸν περὶ τοῦ ονόματος*, 3 και *Προς Βοιωτὸν περὶ προίκος μητρῶας*, 2. Βλ. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* σελ. 350.

Οκτωβρίου προς μέσα Νοεμβρίου), επί τρείς ημέρες¹²⁰. Η ακριβής ημερομηνία του εορτασμού δεν μας είναι γνωστή. Την εποχή που η εγγραφή στη φρατρία έχασε την πρωταρχική της σημασία χάθηκε και η πολιτική σημασία της τέλεσης της γιορτής των Απατουρίων. Η οικογενειακή όμως παράδοση που διατηρούσε τα έθιμα, εξακολουθούσε να γιορτάζει τις παλιές γιορτές με τη μορφή ιδιωτικών τελετών.

Κατά την πρώτη ημέρα της γιορτής (*δορπία* ή *δορπεία*) προσφερόταν δείπνο στους φράτορες (δορπώ =δειπνώ, δόρπον=κοινό δείπνο), κατά τη δεύτερη (*ανάρρυσις*) γινόταν θυσία στο Φράτριο Δία και τη Φρατρία Αθηνά και την τρίτη (*κουρεώτις*) γινόταν η εισαγωγή των παιδιών.

Η οργάνωση και η λειτουργία των φρατριών δεν μας είναι ιδιαίτερα γνωστή. Συμπεραίνουμε ότι η διαδικασία για την εγγραφή νέων μελών, στα κυριώτερα τουλάχιστον σημεία, πρέπει να ήταν ίδια σ' όλες τις φρατρίες : Ο πατέρας του παιδιού που επρόκειτο να παρουσιασθεί πρόσφερε κατά τη διάρκεια μιας θρησκευτικής τελετής σφάγιο σε θυσία στους βωμούς των φρατριών θεών Δία και Αθηνάς. Στη συνέχεια έδινε όρκο ότι το παιδί που παρουσίαζε ήταν νόμιμο, (*γνήσιο*) ότι δηλαδή ο ίδιος ήταν *αστός* και το παιδί προερχόταν

¹²⁰. Η ετυμολογία, που οι παλαιότεροι κυρίως συγγραφείς θεωρούν σωστή, είναι από το πατήρ, γιορτή των πατέρων, αλλά ίσως και των πατριών (= μεγάλων οικογενειών). Άλλοι μιλούν για διάφορες «απάτες» που είναι συνδεδεμένες με τη γιορτή. Βλ. το κεφάλαιο για τα Απατούρια στο σημαντικό έργο του Η. JEANMAIRE, *Couroi et Courètes*, σελ. 379-383. Επίσης Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Αττικό Δίκαιο*, Αθήνα 1986, σελ. 179 επ.

από γυναίκα επίσης *αστή* την οποία είχε παντρευτεί νόμιμα (*αστή εγγυητή ή γαμετή*). Οι φράτορες αφού πρώτα ορκίζονταν, αποφάσιζαν αν το παιδί θα γινόταν δεκτό στη φρατρία. Στην περίπτωση καταφατικής απόφασης η εγγραφή γινόταν στο *κοινό ή φρατρικό γραμματείο* .

Η μόνη σχετική επιγραφή που βρέθηκε, από το πρώτο ήμισυ του 4ου π.Χ. αιώνα (396/5), διαφωτίζει κάπως τη λειτουργία των φρατριών και τη διαδικασία εισδοχής νέων μελών χωρίς να επεξηγεί πλήρως τα πράγματα¹²¹. Πρόκειται για μια απόφαση της φρατρίας των Δημοτιωνιδών, οι οποίοι είχαν έδρα το δήμο της Δεκέλειας. Η επιγραφή περιλαμβάνει τρία ψηφίσματα, το δεύτερο¹²² από τα οποία αναφέρει ότι η τελετή της εισαγωγής του παιδιού διαιρείται σε δύο μέρη, την *ανάκρισιν* και την *διαδικασίαν*. Κατά την *ανάκρισιν* ο πατέρας όφειλε να φέρει τρεις μάρτυρες για να βεβαιώσουν ενόρκως ότι το εισαγόμενο παιδί είχε τις προϋποθέσεις να εγγραφεί (ήταν «γνήσιος» γυιός προερχόμενος «εκ γυναικός αστής και εγγυητής»). Σε άλλες φρατρίες ορκίζονταν ο ίδιος ο πατέρας.

Με το ψήφισμα αυτό η φρατρία των Δημοτιωνιδών αποφάσισε ότι «η *διαδικασία* , (κρίση για την εισδοχή, ψηφοφορία φρατόρων κ.λ.π.), εφεξής θα πραγματοποιείται ένα χρόνο μετά την προσφορά της θυσίας του κούρειου κατά τη γιορτή των Απατουρίων, τη

121. *I.G.* II ², 1237: R. DARESTE, B. HAUSSOULLIER, TH. REINACH, *Recueil des inscriptions juridiques grecques*, II, αρ. 29. Επίσης DITTENBERGER, *Sylloge* ³, αρ. 921.

122. στ. 67 επ.

μέρα που ονομάζεται *κουρεώπης* και η ψήφος θα ληφθεί από το βωμό. Οποιος αποκλεισθεί, δικαιούται εάν θέλει να προσφύγει στους Δημοτιωνίδες. Στην περίπτωση αυτή ο οίκος των Δεκελειών θα επιλέξει ως συνηγόρους πέντε πολίτες, άνω των τριάντα ετών, οι οποίοι θα δεσμευτούν με όρκο που θα τους επιβάλουν ο ιερεύς και ο φρατρίάρχος να συνηγορήσουν με τη δικαιότερη άποψη να μην επιτρέψουν την είσοδο στη φρατρία ατόμων τα οποία δεν δικαιούνται να είναι φρατέρες. Ο προσφυγών του οποίου η προσφυγή απορρίπτεται μετά από ψηφοφορία των Δημοτιωνιδών υποχρεούται να καταβάλει χίλιες δραχμές που θα περιέλθουν στον Δία Φράτριο.....»¹²³.

Δεν είναι γνωστή ούτε η ηλικία εγγραφής των παιδιών στη φρατρία. Είναι ένα ακόμη από τα θέματα που απασχόλησαν πολύ τους νεώτερους μελετητές. Είναι γνωστό μόνο ότι η εισαγωγή γινόταν την κουρεώτιδα ημέρα των Απατουρίων. Η ονομασία *κουρεώπης* κατά τον άγνωστο σχολιαστή του Αριστοφάνη¹²⁴ προερχόταν από τους *κούρους* και τις *κόρες* που εγγράφονταν εκείνη την ημέρα. Κατά τον Ησύχιο και το λεξικό Σούδα¹²⁵ προερχόταν από το κόψιμο των μαλλιών των παιδιών

¹²³. Νεοελληνική μετάφραση Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ (*Θεσμοί της αρχαιότητας*, σελ. 116 επ. όπου και το κείμενο της επιγραφής).

¹²⁴. Σχόλιο στον Αριστοφάνη, *Αχαρνείς*, 146 : Τὴν δὲ τρίτην κουρεῶτιν ἀπὸ τῶν κούρων καὶ τὰς κόρας ἐγγράφειν εἰς τὰς φρατρίας.

¹²⁵. Ο ΗΣΥΧΙΟΣ (λ. κουρεῶτις) αναφέρει το ρήμα «κείρειν» και ο ΣΟΥΙΔΑΣ ή ΣΟΥΔΑ, λ. κουρεῶτις, «.....Εορτή τῶν Απατουρίων ή τρίτη. ἐν ἣ οἱ κούροι ἀποχειρόμενοι εἰς τοὺς φρατορας ἐγγράφονται».

(*κουρά της κόμης*) που πρόσφεραν στην θεά Άρτεμη. Η θυσία που πρόσφεραν ονομαζόταν «κούρειον».

Δυστυχώς, τα σχετικά αρχαία κείμενα δεν μας βοηθούν ιδιαίτερα διότι οι πληροφορίες που μας δίνουν είναι μάλλον αντιφατικές. Στον Ισαίο¹²⁶ π.χ. υπάρχει ένδειξη ότι η παρουσίαση αυτή από τον πατέρα γινόταν λίγο μετά τη γέννηση. Αλλού, διαβάζουμε ότι γινόταν μέσα στο χρόνο που ακολουθούσε τη γέννηση¹²⁷ ενώ ένας σχολιαστής του Πλάτωνα¹²⁸ μας πληροφορεί ότι γινόταν σε ηλικία τριών ή τεσσάρων ετών¹²⁹. Εχουμε ακόμη και δύο περιπτώσεις εγγραφής στους φράτορες σε μεγαλύτερη ηλικία, αλλά οι καθυστερημένες αυτές εγγραφές οφείλονταν σε ιδιαίτερους λόγους. Πρόκειται για το γιό του Καλλία¹³⁰ και τους γιούς του Μαντία¹³¹.

126. *Περί του Κίρωνος κλήρου*, 19 : ὁ τε πατήρ ἡμῶν, ἔπειδ᾽ ἐγενόμεθα, εἰς τοὺς φράτορας ἡμᾶς εἰσήγαγεν.

127. Etym. magn. (188, 54 επ.) λ. *Απατούρια* : ἡ ἔπειδ᾽ ἐν ταύτῃ τῇ ἑορτῇ τοὺς γεννωμένους ἐν τῷ ἐνιαυτῷ ἐκείνῳ παῖδας τότε ἐνέγραφον.

128. Σχόλ. Πλάτ. *Τίμαιος* 21 β: ἐν ταύτῃ (τῇ κουρεώτιδι) γὰρ τοὺς κόρους ἐνέγραφον εἰς τοὺς φράτορας, τριετείς ἢ τετραετείς ὄντας. Βλ. και ΙΣΑΙΟΥ, *Περί του Φιλοκτήμονος κλήρου*, 21-24.

129. Από τους R. DARESTE, B. HAUSSOULLIER, TH. REINACH, *Recueil des inscriptions juridiques grecques*, II, σελ. 211, υποσ. 7, επροτάθη στο σημείο αυτό του σχολίου η διόρθωση της ηλικίας σε 13 ἢ 14 ετών.

130. ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ, *Περί των μυστηρίων*, 124 επ. Ο Ανδοκίδης μας μεταφέρει μια ενδιαφέρουσα περίπτωση εγγραφής που αφορούσε το το γιό του Καλλία. Ο Καλλίας ενώ ήταν παντρεμένος με την κόρη του Ισχομάχου συζούσε συγχρόνως και με την μητέρα της Χρυσιάδα από την οποία απέκτησε ένα γιό το διάστημα κατά το οποίο την είχε διώξει από την οικία του. Τότε οι συγγενείς της Χρυσιάδας παρουσίασαν το γιό της στη φρατρία την ημέρα της γιορτής των Απατουρίων δηλώνοντας ότι πατέρας του παιδιού ήταν

Με βάση αυτά τα κείμενα, η κρατούσα άποψη μεταξύ των νεώτερων συγγραφέων είναι ότι δεν πρέπει να υπήρχε κανόνας που να όριζε την ηλικία της εισαγωγής ενός παιδιού στη φρατρία. Φαίνεται πως την πρωτοβουλία της εισαγωγής στους φράτορες είχε ο πατέρας ο οποίος φρόντιζε, για το συμφέρον του ίδιου του παιδιού, να το εγγράψει το νωρίτερο δυνατόν. Μιά καθυστερημένη εισαγωγή θα μπορούσε να θεωρηθεί ύποπτη, αν κάποτε χρειαζόταν να αποδειχθεί η νομιμότητα της γέννησής του¹³².

Δεν είναι εύκολο όμως να συνδέσουμε τη μικρή ηλικία των παιδιών που αναφέρουν τα κείμενα με τη θυσία του *κούρειου* και την προσφορά της κόμης στη

ο Καλλίας. Ο Καλλίας ορκίσθηκε και υποστήριξε με επιτυχία ότι το παιδί δεν ήταν δικό του. Πολύ αργότερα, όταν το παιδί του είχε πλέον μεγαλώσει, ξαναπήρε στο σπίτι του τη Χρυσιάδα και το «εισήγαγε» στους Κήρυκες λέγοντας ότι είναι γιός του. Στην πρόταση δε κάποιου Καλλίδη να μην γίνει δεκτός στη φρατρία, οι Κήρυκες αποφάσισαν ότι σύμφωνα με το νόμο, όταν ορκισθεί ο πατέρας ότι πρόκειται για το γιό του, οφείλουν να τον εγγράψουν. Ο Καλλίας, αφού άγγιξε το βωμό, ορκίσθηκε ότι ο γιός του ήταν γνήσιος, γεννημένος από την Χρυσιάδα, ενώ κάποτε τον ίδιο γιό, ενόρκως πάλι, τον είχε αρνηθεί.

131. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Βοιωτόν περί του ονόματος*, 4 : Ο Μαντίας αναγκάσθηκε μετά από δίκη να αναγνωρίσει δύο γιούς (τον Βοιωτό και τον Πάμφιλο) που είχε αποκτήσει με την παλλακίδα του Πλανγγόνα (κατ' άλλους πρώην του σύζυγο) και να τους εγγράψει στη φρατρία του. Είχε όμως και έναν άλλο γιό, νόμιμο, τον Μαντίθεο. Όταν ο πατέρας τους πέθανε χωρίς να προλάβει να τους εγγράψει στο δήμο, ο Βοιωτός γράφτηκε με το όνομα του Μαντίθεου και επειδή ασφαλώς του δημιούργησε προβλήματα, ο Μαντίθεος στράφηκε εναντίον του με τη δίκη αυτή.

132. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la république athénienne*, τ. I, σελ. 344.

θεά Αρτεμη, καθότι σε ολόκληρη την Ελλάδα η τελετή αφιερώσεως των μαλλιών ήταν στενά συνδεδεμένη με την εφηβεία και την έξοδο από την παιδική ηλικία.

Ο Η. Jeanmaire¹³³ από το γεγονός ότι κατά την Κουρεώτιδα ημέρα προσφέρονταν τριών ειδών θυσίες το *κούρειον*, το *μείον* και η *γαμηλία* έχει υποστηρίξει σαν πιο πιθανή ερμηνεία των κειμένων, ότι στους κλασικούς τουλάχιστον χρόνους η εγγραφή στις φρατρίες γινόταν σε δύο χρόνους. Πρώτη φορά ο πατέρας παρουσίαζε τα παιδιά στη φρατρία όταν ήταν ακόμη νήπια, κατά τη διάρκεια μιας προπαρασκευαστικής τελετής, στην οποία πρόσφερε για θυσία το *μείον* (πρόβατο ή αρνί). Τα αποτελέσματα της παρουσίασης αυτής ήταν προσωρινά. Πολύ αργότερα, κατά την έξοδο των νέων αγοριών (*κόρων*) από την παιδική ηλικία, γινόταν η επίσημη εγγραφή τους στη φρατρία και τότε, προσφερόταν το *κούρειον*. Πάντως εξέφρασε κι ο ίδιος τις αμφιβολίες του για τη συνέχιση στα κλασικά χρόνια της προσφοράς του κούρειου κατά την ηλικία της ήβης. Είναι γεγονός ότι οι περιγραφές στον *Τίμαιο* του Πλάτωνα (απαγγελίες ποιημάτων, μουσικοί διαγωνισμοί κλπ.) θυμίζουν μάλλον παιδική γιορτή. Η άποψή του τελικά ήταν πως, όταν η γιορτή των Απατουρίων έπαψε να έχει την ιδιαίτερη πολιτική σημασία που είχε, η παρουσίαση των παιδιών στη φρατρία άρχισε να γίνεται όλο και νωρίτερα, ώστε γρηγορότερα να αποκτούν τα δικαιώματα που συνεπαγόταν η εγγραφή στους φράτορες.

133. H. JEANMAIRE, *Couroi et Courètes*, σελ. 379-383.

Η *γαμηλία* αφορούσε τις *κόρες*, αλλά δεν είναι σαφές αν προσφερόταν για όσες ήταν ώριμες για γάμο ή αν ήταν η θυσία που πρόσφερε ο νέος για τη σύζυγο που επρόκειτο να εισαγάγει στη φρατρία.

Ο Pélékides¹³⁴ στο σημαντικό έργο του για την «αττική εφηβεία», αποδίδει την αιτία της συγχύσεως που επικρατεί στους συγγραφείς, σχετικά με την προσφορά του *μείον* ή του *κούρειον*, σ' αυτήν την ελευθερία των φρατριών να καθορίζουν διαφορετική ηλικία η μία από την άλλη για την εισαγωγή των παιδιών.

Θεωρούμε πιο πιθανή την εκδοχή ότι τα παιδιά εισάγονταν για πρώτη φορά στη φρατρία όταν ήταν μικρά χωρίς πάντως να είναι προκαθορισμένη μια συγκεκριμένη ηλικία. Και αυτό, διότι η εισαγωγή μικρών παιδιών σε συγκεκριμένη ημέρα του έτους, την *Κουρεώτιδα* ημέρα, πολλές φορές θα τύχαινε να εμποδιστεί από ποικίλες περιστάσεις, οπότεν θα έπρεπε να περιμένουν τη γιορτή του επομένου έτους.

Μιά δεύτερη εγγραφή, όταν ο νέος έφτανε στην ηλικία της ήβης, νομίζουμε πως ήταν πολύ πιθανή, άποψη που είχε υποστηριχθεί και παλαιότερα, αλλά κατόπιν εγκαταλείφθηκε. Σήμερα, έχει αποδειχθεί ότι η προσφορά της θυσίας του *κούρειου* και των μαλλιών των παιδιών αντιστοιχούσε στην ήβη και πιο συγκεκριμένα στην ηλικία των δεκαέξι ετών.

Ο J. Labarbe¹³⁵ με πολύ ευφυή επιχειρήματα απέδειξε ότι στο περιθώριο του θεσμού της επίσημης

134. C. PELEKIDES. *L' éphébie attique*, σελ. 64.

135. J. LABARBE. L' Age correspondant au sacrifice du Koureion et les données historiques du sixième discours d' Isee.

εφηβείας διασώθηκε μια πιό αρχαϊκή εφηβεία που ήταν η εισδοχή στους κόλπους της φρατρίας στην ηλικία των 16 ετών¹³⁶.

Η μελέτη όλων αυτών των απόψεων και των σχετικών κειμένων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην κλασική εποχή, την τρίτη ημέρα των Απατουρίων, την κουρεώτιδα ημέρα, παρουσιάζονταν από τον πατέρα στη φρατρία τα παιδιά που είχαν γεννηθεί το χρόνο που πέρασε ή και τα προηγούμενα χρόνια αν, για διάφορους λόγους, δεν είχαν ως τότε παρουσιασθεί.

Την ίδια ημέρα παρουσιάζονταν και οι έφηβοι των δεκαέξι χρόνων προσφέροντας το *κούρειον* που ακολουθούσε την προσφορά της κόμης. Η δεύτερη αυτή εγγραφή στο φρατρικό γραμματείο, κατά την έξοδο από την παιδική ηλικία, είχε οπωσδήποτε χάσει τη σπουδαιότητά της, διότι η εγγραφή στο ληξιαρχικό γραμματείο του δήμου της είχε αφαιρέσει την πολιτική σημασία. Μόνο στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου διατήρησε κάποια χρησιμότητα διότι προσέδιδε κληρονομικά δικαιώματα που τα νόθα παιδιά δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν διότι αποκλείονταν αυτής της εγγραφής.

Δεν αρκούσε όμως η πρώτη εγγραφή γι' αυτά τα δικαιώματα; Ίσως πρέπει να σκεφτούμε την άποψη πως παρόλο ότι αρκούσε μία εγγραφή στη μικρή παιδική ηλικία, οι οικογενειακές παραδόσεις υπήρξαν ιδιαίτερα

Bulletin de l' Académie royale de Belgique, Classe des lettres, 39 (1953), σελ. 358-394, ΙΔΙΟΥ, *Loi navale de Thémistocle*, Paris 1957, σελ. 67-75, εκ παραπομπής του P. VIDAL-NAQUET, Ο μαύρος κυνηγός, σελ. 164.

¹³⁶. Από εκεί προερχόταν και η έκφραση « ἐπὶ διετὲς ἡβήσκει ». Βλ. πιό κάτω κεφ. 4. 2.

ισχυρές, ώστε εθιμικώς διατηρήθηκε και δεύτερη εγγραφή με τις ίδιες θυσίες και τελετές που γίνονταν στα αρχαϊκά χρόνια. Η διατήρηση αυτής της εγγραφής αποδεικνύει αφενός τη δύναμη του εθίμου, αφετέρου ότι εξακολουθούσε στην Αθήνα των κλασικών χρόνων να γίνεται διαχωρισμός στην κοινωνία κατά τάξεις ηλικιών. Το πέρασμα από την τάξη της παιδικής ηλικίας σε εκείνη των ανδρών, μιά από τις πιο σημαντικές αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων, έπρεπε να γίνει με πανηγυρικό τρόπο. Οι ιερουργίες του περάσματος αυτού είχε καθιερωθεί να τελούνται στα πλαίσια της φρατρίας¹³⁷.

137. Βλ. σχετικά στον P. VIDAL-NAQUET, *Ο Μαύρος κυνηγός*, σελ. 208.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3, ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΑΙΔΩΝ

3. 1. Δικαιοπρακτική ικανότητα ανηλίκων

Η νομική κατάσταση των παιδών έχει μελετηθεί ιδιαίτερα σε σχέση με το θέμα της δικαιοπρακτικής ικανότητας.

Το δίκαιο, όπως προαναφέρθηκε στην εισαγωγή, δημιουργεί ορισμένες βαθμίδες ηλικίας παίρνοντας σαν βάση την κατά μέσο όρο εξέλιξη της διανοητικής ικανότητας του ανθρώπου. Ανάλογα δε με τη διανυόμενη βαθμίδα θεωρεί τα πρόσωπα το ίδιο ανίκανα ή στον ίδιο βαθμό ικανά να πράττουν. Στους ενήλικους αναγνωρίζει πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα ενώ στους ανήλικους περιορισμένη που μπορεί να φτάνει μέχρι την έλλειψη.

Οι νόμοι της Αθήνας αναγνώριζαν δικαιοπρακτική ικανότητα δηλ. ικανότητα για διενέργεια πράξεων με έννομες συνέπειες, στα άτομα που ήταν ώριμα πνευματικά και ικανά σωματικά. Η ηλικία ήταν πάντοτε ένας λόγος περιοριστικός της δικαιοπρακτικής ικανότητας. Έτσι στα άτομα που βρίσκονταν ακόμη στην «τάξη των παιδών», δηλαδή δεν ήταν ακόμη δεκαοκτώ ετών ώστε να θεωρούνται ενήλικα, ο νόμος αποστερούσε τη δικαιοπρακτική ικανότητα, μολονότι τους αναγνώριζε

ικανότητα δικαίου δηλ. δυνατότητα να αποκτούν δικαιώματα και υποχρεώσεις.

Σύμφωνα με το νόμο που αναφέρει γνωστό χωρίο του Ισαίου¹³⁸ «απαγορεύεται ρητά σ' ένα παιδί να συμβάλλεται, όπως και σε μία γυναίκα, για πράγματα πέρα από την αξία ενός μεδίμνου¹³⁹ κριθαριού». Ο νόμος, όπως είναι διατυπωμένος στο χωρίο του Ισαίου, δεν είναι εντελώς σαφής. Δηλαδή αφήνει ορισμένες αμφιβολίες για το αν το παιδί ήταν εντελώς ανίκανο για δικαιοπραξία ή ήταν ικανό για τις μικρής αξίας δικαιοπραξίες, όπως και η γυναίκα. Η διατύπωση αυτή έχει δώσει αφορμή για δύο διαφορετικές ερμηνείες. Εφόσον ο νόμος εξομοίωνε τον ανήλικο με τη γυναίκα, υποστηρίχθηκε ότι επιτρεπόταν και στους δύο να συμβάλλονται, με την προϋπόθεση ότι η αξία του αντικειμένου δεν ξεπερνούσε τον μέδιμνο κριθαριού. Αυτή η ερμηνεία επιβεβαιώνεται και από τον Αρποκρατίωνα¹⁴⁰. Ο Caillemet¹⁴¹ όμως υποστήριξε, και πολλοί ιστορικοί συμφώνησαν με τη θέση αυτή, ότι ο ανήλικος ήταν

138. ΙΣΑΙΟΣ, *Περί του Αριστάρχου κλήρου* 10: ὁ γὰρ νόμος διαρρηθὴν κωλύει παιδί μὴ ἐξεῖναι συμβάλλειν μηδὲ γυναικὶ πέρα μεδίμνου κριθῶν.

139. Ο μέδιμνος ήταν μέτρο χωρητικότητας σιτηρών και χωρούσε 52 κιλά. Η αξία μιας μέδιμνας κριθαριού ποίκιλε ανάλογα με τις εποχές. Τον 6ο αιώνα ήταν μόνο μια αττική δραχμή, τον 5ο ήταν δύο με τρεις δραχμές, τον 4ο ήταν έξι περίπου. Η αξία αυτή πρέπει να είναι πέντε χιλιάδες περίπου σημερινές δραχμές.

140. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, V: ὅτι παιδί καὶ γυναίκα οὐκ ἐξὴν συμβάλλειν πέρα μεδίμνου κριθῶν, Ισαῖος ἐν τῷ περὶ τοῦ Αἰριστάρχου κλήρῳ φησὶν.

141. *Revue de législation*, 1873, σελ. 6

απολύτως ανίκανος για δικαιοπραξία¹⁴². Την άποψη αυτή θα μπορούσε κανείς να την θεωρήσει ως ορθότερη, άλλωστε τα επιχειρήματα της αντίθετης ερμηνείας δεν είναι πειστικά. Δεν νομίζουμε ότι ο νόμος εξομοίωνε το παιδί με τη γυναίκα. Τα δύο αυτά πρόσωπα αναφέρονται στον ίδιο νόμο διότι είχαν περιορισμένη δικαιοπρακτική ικανότητα, για διαφορετικές όμως αιτίες το καθένα. Το μεν παιδί, είχε ακόμη «ατελές το βουλευτικόν», κατά την έκφραση του Αριστοτέλη¹⁴³, αλλά με την ενηλικίωσή του θα αποκτούσε πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα¹⁴⁴. Αντίθετα η γυναίκα δεν αποκτούσε ποτέ δικαιοπρακτική ικανότητα, επομένως ο νόμος έπρεπε να της δώσει αυτήν την ευχέρεια να συναλλάσσεται, μόνο που κάθε φορά το αντικείμενο συναλλαγής έπρεπε να είχε μικρή αξία.

Αν παρά την ανικανότητά του ο ανήλικος είχε συμβληθεί με έναν τρίτο η δικαιοπραξία ήταν άκυρη. Ο Beauchet¹⁴⁵ υποστήριξε, χωρίς βέβαια αυτό να το επιβεβαιώνει κάποια μαρτυρία, ότι η ακυρότητα αυτή ήταν σχετική και όχι απόλυτη, ώστε να μπορεί να την

¹⁴². L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* τ. II, σελ. 208, A.R.W. HARRISON, *The law of Athens* I, σελ. 73.

¹⁴³. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* I, V, 1260a 16.

¹⁴⁴. Στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο δεν υπήρχαν οι διακρίσεις των μεταγενέστερων ελληνικών νομοθεσιών για τον ανήλικο που είχε συμπληρώσει το 12ο ή 14ο ή 15ο έτος της ηλικίας του και ήταν περιορισμένως ικανός για κατάρτιση συμβάσεων. Βλ. για τις διακρίσεις αυτές στο Οθωμανικό δίκαιο, την Εξάβιβλο και το γραπτό νεοελληνικό δίκαιο Χ. ΓΚΟΥΤΟΥ, *Εργασιακές σχέσεις των οικοδόμων στη χερσαία Ελλάδα μετά το 1800 (συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού δικαίου)*, Αθena 1985, σελ. 82 επ.

¹⁴⁵. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* τ. II, σελ. 210.

επικαλεστεί όποιος είχε έννομο συμφέρον, επομένως και ο συναλλασσόμενος τρίτος. Δηλαδή, μπορούσε να την επικαλεστεί μόνο ορισμένο πρόσωπο, εν προκειμένω ο ανήλικος, διότι προς το δικό του συμφέρον είχε τεθεί. Αρα ο πατέρας ή ο επίτροπος που είχαν την επιμέλεια του ανηλίκου μπορούσαν να αξιώσουν από τον τρίτο την εκτέλεση μιας δικαιοπραξίας χωρίς αυτός να προβάλει την ανικανότητα του αντισυμβαλλομένου. Δεν φαίνεται πάντως να υπήρξε κάποια ειδική αγωγή κατά του τρίτου, που συνεβλήθη με τον ανήλικο, παρά την απαγόρευση του νόμου.

Η δικαιοπρακτική ανικανότητα του ανηλίκου διαρκούσε μέχρι την ενηλικίωση, οπότεν και έληγε τόσο η πατρική εξουσία όσο και η τυχόν επιτροπεία του.

3. 2. Επιμέλεια ανηλίκων

Κάθε πρόσωπο το οποίο για διάφορους λόγους δεν μπορούσε να εκφράσει μόνο του τη βούλησή του κατά τη διαχείριση των προσωπικών και περιουσιακών του υποθέσεων, χρειαζόταν επιμέλεια που την ασκούσαν ενήλικα άτομα με πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα.

Η πατρική εξουσία περιλάμβανε και την επιμέλεια των ανηλικων παιδιών. Αν ο πατέρας δεν ζούσε ο ανήλικος έπρεπε να τεθεί σε επιτροπεία και την επιμέλεια ασκούσε πλέον ο επίτροπος.

Η επιμέλεια περιλάμβανε την εκπροσώπηση του ανηλίκου, η οποία μπορούσε να είναι άμεση (οι έννομες

πράξεις επιχειρούνταν στο όνομα του ανηλίκου) ή έμμεση (στο όνομα του πατέρα ή επιτρόπου)¹⁴⁶.

Ο πατέρας ή ο επίτροπος¹⁴⁷ εκπροσωπούσε τον ανήλικο τόσο στο χώρο του ιδιωτικού, όσο και στο χώρο του δημοσίου δικαίου. Μπορούσε να συνάψει αντί γι' αυτόν κάθε δικαιοπραξία που τον αφορούσε και να τον εκπροσωπεί εμπρός στις αρχές της πόλης και τα δικαστήρια, εφόσον ένας ανήλικος δεν είχε το δικαίωμα να παρίσταται στο δικαστήριο¹⁴⁸. Το δικαίωμα αυτό ανήκε μόνο στους ενήλικους άνδρες, που δεν είχαν υποπέσει σε ατιμία ή κάποιο άλλο αδίκημα που να τους το περιορίζει.

Ο εκπρόσωπος, αν υπήρχε ανάγκη εγέρσεως μιάς αγωγής για το συμφέρον του ανηλίκου, έπρεπε να ενεργήσει κάνοντας γνωστή στις αρχές και στους τρίτους την ιδιότητά του. Μερικές φορές ο ανήλικος συνόδευε τον κηδεμόνα του στον άρχοντα προκειμένου να καταθέσουν την αγωγή. Ακόμη, μπορούσε να παραστεί στην ανάκρισή της και, αν ο άρχων το έκρινε απαραίτητο για την αναζήτηση της αλήθειας, τον εξέταζαν¹⁴⁹. Αυτή ήταν μία ειδική περίπτωση, διότι ο ανήλικος γενικά δεν είχε δικαίωμα να εμφανιστεί στο δικαστήριο, ούτε σαν μάρτυρας.

Αν κάποιος προκαλούσε ζημία στο πρόσωπο του ανηλίκου, σύμφωνα με το νόμο που σώζεται στο

¹⁴⁶. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* τ. II, σελ. 211.

¹⁴⁷. Π. ΔΗΜΑΚΗΣ, *Αττικό δίκαιο*, σελ. 203 επ.

¹⁴⁸. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* τ. II, σελ. 217, HARRISON, *The law of Athens*, II σελ. 82.

¹⁴⁹. Βλ. ΙΣΑΙΟ, *Περι του Φιλοκτήμονος κλήρου*, 18.

λόγο του Αισχίνη κατά Τιμάρχου¹⁵⁰ ο κύριος είχε το δικαίωμα να στραφεί κατ' αυτού, (γραφέσθω ὁ κύριος τοῦ παιδός). Το ίδιο δικαίωμα είχε και ο οποιοσδήποτε τρίτος, σύμφωνα με τον ίδιο πάντα νόμο που επαναλαμβάνεται στο δημοσθενικό λόγο κατά Μειδίου¹⁵¹ (γραφέσθω ὁ βουλόμενος Ἀθηναίων). Επομένως κατά του ζημιώσαντος μπορούσε να εγερθεί είτε ιδιωτική δίκη (π. χ. *δίκη αικίας*) είτε δημόσια (π.χ. *γραφὴ ὕβρεως* ή *γραφὴ βιαιών*).

3. 3. Ευθύνη του εκπροσώπου

Εφόσον ο πατέρας ή επίτροπος είχε δικαίωμα να διαχειρίζεται την περιουσία των ανηλίκων παιδιών είχε και την ευθύνη για κάθε δικαιοπραξία ή αδικοπραξία που τελούσαν. Η σιωπή των κειμένων δεν μας επιτρέπει να καθορίσουμε επακριβώς αυτήν την ευθύνη. Αλλωστε δεν είναι εξακριβωμένο αν ο ανήλικος ήταν απολύτως ανίκανος για δικαιοπραξία. Και αν ακόμη υποτεθεί ότι μπορούσαν να δημιουργηθούν υποχρεώσεις για τον πατέρα ή τον επίτροπο, η ευθύνη τους θα ήταν

150. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου* , 16: «Ἄν τις Ἀθηναίων ἐλεύθερον παῖδα ὕβριση, γραφέσθω ὁ κύριος τοῦ παιδός πρὸς τοὺς θεσμοθέτας, τίμημα ἐπιγραψάμενος.....» Ὑβρις στη δικανική γλώσσα σημαίνει σοβαρή κακοποίηση ή προσβολή. Βλ. περισσότερα για το αδίκημα της ὕβρεως: Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Λόγοι ευθύνης*, Α.Σάκκουλας, Αθήνα 1993, σελ. 98 επ., J.J. FARSÉDAKIS, «Θανάτω ζημιούν», σελ. 69 επ.

151. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Μειδίου* , 47. Βλ. μετάφραση και ερμηνευτικές σημειώσεις Γ. ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ στην έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, Βιβλιοθήκη ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα 1984.

περιορισμένη και πάντως όχι μεγαλύτερη από την δυνατότητα που ενδεχομένως είχε ο ανήλικος να συναλλάσσεται, μέχρι «μεδίμνου κριθών»¹⁵².

Μια αγωγή μπορούσε να εγερθεί προσωπικά κατά του ανηλίκου; Υποστηρίζεται ότι οι αγωγές που στρέφονταν κατά του ανηλίκου δεν μπορούσαν να εγερθούν προσωπικά κατ' αυτού, αλλά έπρεπε να απευθύνονται μόνο κατά του εκπροσώπου του¹⁵³.

Για τις άδικες πράξεις του ανηλίκου, η ευθύνη του κηδεμόνα οπωσδήποτε περιοριζόταν στην παράλειψη ή την έλλειψη επαρκούς επίβλεψής του.

Αν ο ανήλικος διέπραττε π.χ. έναν «ακούσιο φόνο», στο δικαστήριο θα έπρεπε πάλι να εκπροσωπηθεί από τον κηδεμόνα του, διότι ο νομοθέτης δεν γνώριζε παρά μόνον αυτόν¹⁵⁴.

Δεν υπάρχει καμιά συγκεκριμένη πληροφορία για την ποινική ευθύνη των ανηλίκων¹⁵⁵. Η έλλειψη κρίσης που χαρακτηρίζει πάντως τα παιδιά πρέπει να τα καθιστούσε ποινικά ανεύθυνα. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα αυτό λαμβάνοντας υπόψη και το γεγονός ότι

152. BEAUCHET, *Histoire du droit privé*, τ. II, σελ. 134.

153. HARRISON, *The law of Athens*, τ. II, σελ. 84. Αντίθετος ο J.H. LIPSIUS, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, σελ. 790 επ.

154. ΑΝΤΙΦΩΝ, *Τετραλογία* 2. Πρόκειται για τον ακούσιο φόνο με ακόντιο ενός παιδιού από κάποιον νέο κατά τη διάρκεια αθλοπαιδιών σε γυμνάσιο. Στο δικαστήριο που επελήφθηκε της υποθέσεως -στο Παλλάδιο- εμφανίστηκε και μίλησε για λογαριασμό του εναγομένου ο πατέρας του.

155. G. GLOTZ, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, αναστ. εκδ., Arno Press, N.Y. 1973, (1η έκδ. 1904), σελ. 445.

ακόμη και ένας ενήλικος μπορούσε να επικαλεστεί την νεανική του ηλικία για την επιβολή ηπιώτερης τιμωρίας¹⁵⁶.

3. 4. Εννομη προστασία ανηλίκων

Γενικά θεωρείται ότι η δικαιολογητική βάση της δικαιοπρακτικής ανικανότητας του ανηλίκου δεν ήταν η μικρή του ηλικία και η εξ αυτού του λόγου ανάγκη προστασίας του, αλλά το γεγονός ότι ανήκε στον πατρικό οίκο. Η πατρική εξουσία λειτουργούσε εξουσιαστικά και δευτερευόντως προστατευτικά, δηλαδή προς όφελος του ανηλίκου.

Η επιτροπεία είχε επίσης καθιερωθεί κατά κύριο λόγο για την προστασία των συμφερόντων του οίκου, αλλά συγχρόνως εξασφάλιζε την προστασία των οικονομικών και προσωπικών συμφερόντων του ανηλίκου. Ακόμη και το δικαίωμα που έδινε ο νόμος στον επιτροπευόμενο να στραφεί κατά των επιτρόπων και να υπερασπιστεί τα περιουσιακά του δικαιώματα δεν αποσκοπούσε να τον εξασφαλίσει προσωπικά, αλλά να εξασφαλίσει κυρίως τα συμφέροντα του οίκου τα οποία σαν κληρονόμος αντιπροσώπευε.

Παρόλα αυτά ορισμένα δεδομένα μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι η αρχή της δικαιοπρακτικής ανικανότητας σαν μέσο προστασίας του

¹⁵⁶. Βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Προς Κόνωνα*, 21.

ανηλίκου δεν ήταν άγνωστη στην Αθήνα¹⁵⁷. Προς αυτή την κατεύθυνση μας οδηγεί το γεγονός ότι η επιμέλεια του ανηλίκου και ο έλεγχος της διαχείρισης της περιουσίας του προβλέπονταν από το νόμο και ότι ακόμη τόσο η επιμέλεια αυτή, όσο και ο έλεγχος της διαχείρισης, υπάγονταν στη δικαιοδοσία μιας δημόσιας αρχής όπως ήταν ο επώνυμος άρχοντας.

Ο επώνυμος άρχοντας, σύμφωνα με το νόμο που γνωρίζουμε από τον δημοσθενικό λόγο «προς Μακάρτατον»¹⁵⁸ και από την Αθηναίων Πολιτεία του Αριστοτέλη¹⁵⁹, όφειλε να φροντίζει τα ορφανά και τις επίκληρες κόρες¹⁶⁰. Η πόλη επομένως του είχε αναθέσει την επίβλεψη της καλής εφαρμογής των νόμων, που είχαν τεθεί για το συμφέρον του ανηλίκου, διότι τελικά δεν θεωρούσε την άσκηση της πατρικής εξουσίας ή της επιτροπείας αποκλειστική υπόθεση της οικογένειας.

Ο Επώνυμος άρχοντας είχε στη δικαιοδοσία του όλες τις οικογενειακής φύσεως υποθέσεις. Ένα από τα

157. C. SIMANTIRAS, «L' incapacité juridique en tant que protection du mineur d' age», στο *L' enfant, Recueils de la Société Jean Bodin*, τομ. 35, 1972, σελ. 199-209.

158. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Μακάρτατον*, 75: Ὁ ἄρχων ἐπιμελείσθω τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων καὶ τῶν οἴκων τῶν ἐξερημονυμένων καὶ τῶν γυναικῶν, ὅσαι μένουσιν ἐν τοῖς οἴκοις τῶν ἀνδρῶν τῶν τεθνηκότων φάσκουσιν χινεῖν. Τούτων ἐπιμελείσθω καὶ μὴ ἑατῷ ὑβρίζειν μηδὲνα περὶ τούτοις. ἐὰν δὲ τις ὑβρίξῃ ἢ ποιῇ τι παράνομον, κύριος ἔστω ἐπιβάλλειν κατὰ τὸ τέλος. ἐὰν δὲ μείζονος ζημίας δοκῇ ἄξιός εἶναι, προσκαλεσαμένος πρότεμπτα καὶ τίμημα ἐπιγραψάμενος ὅ,τι ἂν δοκῇ αὐτῷ εἰσαγέτω εἰς τὴν ἡλιαίαν. ἐὰν δὲ ὠφ. τιματῷ ἢ ἡλιαία περὶ τοῦ ἀλόντος ὅ,τι χρη αὐτὸν παθεῖν ἢ ἀποτεῖσθαι.

159. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθηναίων Πολιτεία*, 56, 7,

160. Για τις επίκληρες κόρες βλ. κεφ. 6. 3. υποσ. 417 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

κύρια καθήκοντά του ήταν να φροντίζει τα ορφανά και να μην επιτρέπει αδικίες σε βάρος τους. Ήταν επιφορτισμένος να επιβλέπει τη διαχείριση της περιουσίας των ανηλίκων ορφανών από τους επιτρόπους. Είχε μάλιστα δικαίωμα να τιμωρεί όσους επιτρόπους αδιαφορούσαν για τα συμφέροντα των ανηλίκων που επιτρόπευαν.

Η ύπαρξη ορισμένων ενδίκων μέσων¹⁶¹ αποδεικνύει επίσης το ενδιαφέρον της Αθήνας για την εξασφάλιση της προστασίας των συμφερόντων των ανηλίκων. Πριν από την ενηλικίωση των ορφανών μπορούσαν να ασκηθούν η *γραφή κακώσεως ορφανών* και η *φάσις μισθώσεως οίκου*.

Τη *γραφή κακώσεως ορφανών* κατά τον τύπο της εισαγγελίας¹⁶², μπορούσε να εγείρει κατά του επιτρόπου κάθε πολίτης που θα διαπίστωνε βλάβη της περιουσίας ή του προσώπου του ανηλίκου.

Η *φάσις μισθώσεως οίκου* ήταν μια ειδικότερη περίπτωση της εισαγγελίας και εγειρόταν αν ο επίτροπος δεν εκτελούσε ή εκτελούσε ελλιπώς τις υποχρεώσεις του σχετικά με τη μίσθωση της περιουσίας του ανηλίκου.

Ο επιτροπευόμενος μόνο μετά την ενηλικίωσή του μπορούσε να εγείρει κατά του επιτρόπου τη *δίκη επιτροπής*. Αυτή αποσκοπούσε στη λογοδοσία του

¹⁶¹. Βλ. Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Αττικό δίκαιο*, σελ. 214 επ., BEAUCHET, *Histoire du droit privé* τ.ΙΙ, σελ. 276 επ.

¹⁶². Για την εισαγγελία γενικότερα βλ. M.H. HANSEN, *Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense University Press, Odense 1975.

επιτρόπου για τη διαχείριση της περιουσίας του και στην επιστροφή των κινητών ή ακινήτων, που δεν είχε ενδεχομένως επιστρέψει, καθώς και στην καταβολή αποζημιώσεως. Όπως όλες οι οικογενειακές δίκες άρχιζε πάντα με μιά απόπειρα συμβιβασμού μπροστά σε διαιτητές.

Ακόμη μπορούσε να εγερθεί και κατά των κληρονόμων του επιτρόπου η *δίκη βλάβης* με απαίτηση την επανόρθωση των βλαβών που ο επίτροπος είχε προξενήσει στον ανήλικο κατά την περίοδο της επιτροπείας του.

Με τη φροντίδα των ανηλίκων ορφανών ήταν επιφορτισμένοι οι *ορφανιστές* ή *ορφανοφύλακες*, αξίωμα για το οποίο δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα¹⁶³. Αυτοί πρέπει να παρακολουθούσαν τη συμπεριφορά των επιτρόπων απέναντι στα επιτροπευόμενα ορφανά και να ανέφεραν σχετικά στον επώνυμο άρχοντα.

3. 5. Προστασία ορφανών πολέμου.

Οι συχνοί πόλεμοι είχαν δημιουργήσει μια μεγάλη κατηγορία ανηλίκων που έμεναν χωρίς πατέρα. Ήταν οι «ορφανοί», όρος που σήμαινε κυρίως το παιδί του οποίου ο πατέρας είχε σκοτωθεί στον πόλεμο.

Το πρόβλημα στην Αθήνα ήταν έντονο και η πόλη έπρεπε να δείξει ευαισθησία στην κατηγορία αυτών των ανηλίκων και να βεβαιώσει τους πολίτες πως οι

¹⁶³. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Πόροι*, 2, 7. Βλ. και Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Αττικό δίκαιο*, σελ. 202.

οικογένειές τους δεν αφήνονταν στην τύχη τους όταν οι ίδιοι έδιναν τη ζωή τους γι' αυτήν¹⁶⁴. Υπήρξε λοιπόν νόμος σύμφωνα με τον οποίο η πόλη, σε ένδειξη τιμής και ευγνωμοσύνης προς τους πεσόντες για την πατρίδα, αναλάμβανε τη διατροφή και την εκπαίδευση των ορφανών αυτών μέχρι το 18ο έτος της ηλικίας τους¹⁶⁵.

Ο αριθμός των παιδιών αυτών ήταν ιδιαίτερα μεγάλος¹⁶⁶ και φαίνεται πως επιβάρυνε αρκετά τον δημόσιο προϋπολογισμό¹⁶⁷. Το ύψος διατροφής για κάθε παιδί ήταν στο τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα, περίπου ένας οβολός την ημέρα¹⁶⁸.

Για τα ορφανά πολέμου γινόταν μία τελετή στο θέατρο, σημείο όπου συγκεντρωνόταν ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός θεατών, 14.000 περίπου. Λέγεται χαρακτηριστικά ότι όλη σχεδόν η Ελλάδα ήταν εκεί, Αθηναίοι, αντιπρόσωποι των συμμαχικών πόλεων και πολλοί ξένοι¹⁶⁹. Σύμφωνα με την περιγραφή του

164. Βλ. επίσης για την εκ μέρους της πόλης μέριμνα των αναπήρων πολέμου και των γονέων των πεσόντων, στο κεφάλαιο 7. 5 β.

165. Σύμφωνα με τον ΔΙΟΓΕΝΗ ΛΑΕΡΤΙΟ ο νόμος αποδίδεται στο Σόλωνα. Μπορεί όμως να είναι και πολύ μεταγενέστερος. Βλ. E. RUSCHENBUSCH, *Σόλωνος Νόμοι*, Historia, Heft 9, Wiesbaden, 1983 (1η εκδ. 1966), σελ. 123-124 : Diog. L. I, 55 (F 145)τους υιούς δημοσία τρέφεσθαι και παιδεύεσθαι.

166. ΑΙΣΧΙΝΗΣ. *Κατά Κτησιφώντος* 154: Μετα τὸ πλῆθος τῶν ὀρφανῶν. Βλ. και ΙΣΟΚΡΑΤΗ, *Συμμαχικός* 29.

167. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτεία*, 24. 3.

168. Βλ. R.S. STROUD, Greek Inscriptions: Theozotides and the Athenian orphans, στο *Hesperia*, 40 (1971), σελ. 180-231, ιδίως 199-200.

169. Βλ. και C. MEIER, *Die politische Kunst der griechischen Tragödie* Μοναχο 1988, στην γαλλική του μετάφραση

Ισοκράτη¹⁷⁰, οι νέοι στην πρώτη γιορτή των Μεγάλων Διονυσίων μετά την ενηλικίωσή τους, εισέρχονταν πανηγυρικά στο θέατρο, καταλάμβαναν τιμητικές θέσεις και φορούσαν για πρώτη φορά την πανοπλία που τους χάριζε η πόλη. Ο κήρυκας ανήγγελλε τότε ότι οι νέοι αυτοί εξέρχονταν πλέον από την κηδεμονία της πόλης.

Οι Αθηναίοι με την τελετή αυτή είχαν μία μοναδική ευκαιρία για να επιδείξουν τη δύναμή τους κατά τη διάρκεια μιας ειρηνικής εκδήλωσης. Επιδεικνύοντας στους συμμάχους τό μεγάλο αυτό αριθμό των ορφανών κατεδείκνυαν συγχρόνως δύο πράγματα, αφενός τις εξαιρετικές θυσίες που απαιτήθηκαν για την ελευθερία των Ελλήνων, που ήταν κυρίως μέλη της Συμμαχίας, και αφετέρου, με την έμπρακτη έκφραση της ευγνωμοσύνης της πόλης στο πρόσωπο των ορφανών παιδιών, αναγνώριζαν δημόσια τις θυσίες των πεσόντων πολιτών.

Γνωρίζουμε ορισμένες περιπτώσεις ορφανών όπως π.χ. αυτή του Αλκιβιάδη και του Κλεινία¹⁷¹ ή την περίπτωση των παιδιών του Διοδότου¹⁷² που δεν φαίνεται να είχαν κάποια παρόμοια οικονομική υποστήριξη από την πόλη. Απ' αυτό μπορούμε ενδεχομένως να συμπεράνουμε ότι η οικονομική αυτή ενίσχυση από την πόλη προοριζόταν μόνο για όσα ορφανά δεν είχαν αρκετή προσωπική περιουσία.

De la tragedie grecque comme art politique Belles Lettres, Paris 1991, σελ. 76 επ.

170. *Περι ειορνης η Συμμαχικός*, 29.

171. βλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ, *Αλκιβιάδης*, I. Επιτροποι του Αλκιβιάδη και του Κλεινία ήταν ο Περικλής και ο αδελφός του.

172. βλ. ΛΥΣΙΑ, *Κατα Διονειτίνους*.

Η προστασία των ορφανών αυτής της κατηγορίας ανήκε επίσης στον επώνυμο άρχοντα.

3. 6. Δικαίωμα παιδων στην τροφή και εκπαίδευση

Συνήθως η ανατροφή (με την ευρύτερή της έννοια, που σημαίνει τόσο τη διατροφή εν στενή εννοία, όσο και το ρουχισμό, την κατοικία κ.λ.π.) και η εκπαίδευση περιλαμβανόταν στο έργο της επιμέλειας, που ασκούσε ο πατέρας ή ο επίτροπος¹⁷³.

Δεν είναι εύκολο να δεχτεί κανείς πως η εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική, διότι τότε θα έπρεπε να υπάρχει ένα εκπαιδευτικό σύστημα ελεγχόμενο από την ίδια την πόλη.

Υπάρχουν συγγραφείς¹⁷⁴ που υποστήριξαν την άποψη ότι υπήρξαν νομοθετικές ρυθμίσεις για την παιδεία. Τα κείμενα που επικαλούνται για τη θέση τους αυτή είναι του Πλάτωνα, του Αισχίνη και μια επιγραφή του 4ου αιώνα.

Στον *Κρίτωνα* του Πλάτωνα όταν πρότειναν στο Σωκράτη να δραπετεύσει από τη φυλακή απάντησε,

¹⁷³. Βλ. για τη σημασία της παιδείας στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ανθρώπου στην πλατωνική φιλοσοφία, στο τελευταίο σύγγραμμά του C. DESPOTOPOULOS, *La philosophie politique de Platon*, εκδ. Ousia. Bruxelles 1997, σελ. 41-45.

¹⁷⁴. Βλ. P. GIRARD, *L'Éducation athenienne au Ve et au VIe siècle av. Jesus-Christ*. 2η εκδ., Paris 1891, σελ. 39-41, L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé*, τ. I, σελ. 365 επ. Αντίθετα, σκεπτικισμό εκφράζει ο H. I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, I, 7η εκδ. (1η εκδ. 1948), Seuil, Paris 1978, σελ. 374, υποσ. 3.

ότι αν το έκανε, οι Νόμοι ενδεχομένως θα παρουσιάζονταν προσωποποιημένοι μπροστά του και θα του έλεγαν: «έχεις κανένα παράπονο από τους νόμους τους σχετικούς με την ανατροφή των παιδιών και την εκπαίδευσή τους, σύμφωνα με τους οποίους και συ εκπαιδεύτηκες; Ή δεν έκαναν καλά οι ψηφισμένοι γι αυτό το σκοπό νόμοι που υποχρέωσαν τον πατέρα σου να σε εκπαιδεύσει στη μουσική και τη γυμναστική; »¹⁷⁵.

Το κείμενο αυτό συνδυάστηκε με ορισμένα μεταγενέστερα, όπως αυτό του Πλουτάρχου¹⁷⁶ από το βίο του *Σόλωνα* που αναφέρεται στο νόμο για τη γηροτροφία του αττικού δικαίου¹⁷⁷. Ο πατέρας που δεν δίδαξε «τέχνη» στο γιό του δεν είχε το δικαίωμα να αξιώσει να γηροτροφηθεί απ' αυτόν. Η ερμηνεία που δίνεται στην «τέχνη» είναι ότι οι γονείς όφειλαν να παρέχουν στα παιδιά τους μια ικανοποιητική μόρφωση και όχι απλώς να τους διδάξουν ένα επάγγελμα. Με τη διατροφή του γέροντα πατέρα τα παιδιά του ανταπέδιδαν τις θυσίες για την ανατροφή και την παιδεία τους. Και αν δεν είχαν πάρει την κατάλληλη προς την κοινωνική θέση και περιουσία του πατέρα

175. *Κρίτων* 50 d: ἀλλὰ τοῖς περὶ τὴν τοῦ γενομένου τροφὴν τε καὶ παιδείαν, ἐν ᾗ καὶ σὺ ἐπαιδεύθης; Ἥ οὐ καλῶς προσέταττον ἡμῶν οἱ ἐπὶ τούτοις τεταγμένοι νόμοι, παρὰ τῶν ἑλλόντες τῷ πατρὶ τῷ σὺ σε ἐν μουσικῇ καὶ γυμναστικῇ παιδεύειν;

176. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Σόλων*, 22: ...καὶ νόμον ἔγραψεν, υἱῷ τρεφεῖν τὸν πατέρα μὴ διδάξαντον τέχνην ἐπαναγκᾶς μὴ εἶναι.

177. Ο νόμος όριζε ότι οι γιοι όφειλαν να τρεφουν τους γεροντες νονεις τους και αν κάποιος δεν το έκανε έχανε τα πολιτικά του δικαιωματα. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤΙΟΣ, I, 55 (F 104b: ἐὰν τις μὴ τρεφῇ τοὺς γονεάς, ἄτιμος ἔστω). E. RUSCHENBUSCH *Σόλωνος ἱστορία*, σελ. 111. Βλ. σχετικά με το θεσμό της γηροτροφίας, κεφάλαιο 7, 5 α.

παιδεία, απαλλάσσονταν από την υποχρέωση της γηροτροφίας.

Η ίδια υποχρέωση εκπαίδευσης βάρυνε και τους επιτρόπους, που διαχειρίζονταν περιουσίες ορφανών¹⁷⁸. Στην περίπτωση της επιτροπείας η εκπαίδευση ποίκιλε ανάλογα με το ύψος της περιουσίας που άφηνε ο κληρονομούμενος¹⁷⁹.

Το δεύτερο κείμενο που ενισχύει την άποψη περί νομοθεσίας για την παιδεία είναι ο *Κατά του Τιμάρχου* λόγος στον οποίο ο Αισχίνης μνημονεύει τους νόμους του Σόλωνα για τα σχολεία¹⁸⁰. Οι νόμοι αυτοί ρύθμιζαν το ωράριο των σχολείων και απαγόρευαν την είσοδο ανδρών στα σχολεία και στις παλαίστρες. Ακόμη ανέθεταν στον *γυμνασίαρχο*, άρχοντα επιφορτισμένο με την επίβλεψη της τάξης και του ήθους των νέων, να μην επιτρέπει σε κανέναν ενήλικο να κάθεται στις παλαίστρες μαζί με τα παιδιά κατά τις γιορτές του Ερμή (προστάτη των γυμναστηρίων). Οποιος παρέβαινε αυτήν

178. ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι* XI 927c: προσέχοντα και εὐλαβοῦμενον περὶ τροφὴν τε καὶ παιδείαν ὀρφανῶν. Βλ. ΙΔΙΟΥ, *Πρωταγόρας* 320 a.

179. Περιπτώσεις επιτρόπων έχουμε σε πολλούς λόγους του Δημοσθένη όπως στον *Κατ' Αφοβου* I, 46 όπου ο Δημοσθένης κατακρίνει τον Αφοβο που σαν επιτροπος παραμέλησε τις υποχρεώσεις του και δεν πληρώσε τις οφειλόμενες αμοιβές των δασκάλων του επιτροπευομένου του, τις οποίες σημειωτεον είχε εμφανίσει υπερογκες στον απολογισμό της επιτροπείας του, προκειμένου να ωφεληθεί όσο το δυνατόν περισσότερο. Βλ. επίσης ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Αλκιβιάδης* I, I 22a. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ *Αλκιβιάδης* c I και *Λυσουργός* c 16, ΙΣΑΙΟΥ, *Περί του Αστυφίλου κληρου* 2⁷-28.

180. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμαρχου* 6-12. Βλ. πιο κάτω υποσημ. 212.

την απαγόρευση θεωρείτο ένοχος παραβάσεως του νόμου «περί διαφθοράς ελευθέρων παιδων».

Το τρίτο κείμενο είναι μιά επιγραφή αβέβαιας χρονολογίας, ίσως των μέσων του 4ου π.Χ αιώνα, που βρέθηκε στην Ελευσίνα¹⁸¹. Πρόκειται για ένα ψήφισμα με το οποίο ο δήμος της Ελευσίνας τίμησε το στρατηγό Δέρκυλλο κυρίως για τη γενναιοδωρία του *υπέρ της εκπαιδεύσεως των παιδων του δήμου*. Οι συγγραφείς που υποστηρίζουν την άποψη ότι υπήρχε δημόσια μέριμνα για την εκπαίδευση θεωρούν ότι το κείμενο αυτό παρέχει την πληροφορία ότι στις αρμοδιότητες των στρατηγών περιλαμβανόταν και η μέριμνα για την πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης. Το μεμονωμένο όμως αυτό ψήφισμα δεν μπορεί να αποτελέσει τέτοια απόδειξη. Ο Marrou¹⁸² ερμηνεύοντας τους «*παιδες*» του δήμου ως «*εφήβους*» καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από τα δημόσια αξιώματα μόνο η στρατηγία ενδεχομένως να άσκησε κάποιο ρόλο στην εποπτεία της εκπαίδευσης, αποκλειστικά όμως ως προς το εφηβείο καθόσον αυτό αποτελούσε στρατιωτικό θεσμό. Η μοναδικότητα όμως της αναφοράς δεν δικαιολογεί ούτε ένα τέτοιο συμπέρασμα¹⁸³. Το πιθανότερο είναι ο Δήμος να τίμησε το Δέρκυλλο για μιά δωρεά (*ευεργεσία*) που έκανε προς αυτόν ως ιδιώτης και όχι με την ιδιότητα του στρατηγού¹⁸⁴.

181. IG II² 1187, SIG³ 956.

182. H.I. MARROU, *Histoire de l' éducation dans l' antiquité* σελ. 374-5, υποσ. 3. Βλ. και R. GARLANT, *The Greek Way of Life* London 1990, σελ. 133 και 319.

183. F. MITCHEL, *Hesperia* 33 (1964), σελ. 45 υπ. 35.

184. P. GIRARD, *Education Athenienne*, σελ. 51-53.

Όλα τα πιο πάνω κείμενα δεν μπορούν να στηρίξουν την άποψη περί υπάρξεως ενός εκπαιδευτικού συστήματος κατευθυνόμενου από το κράτος και υποχρεωτικού για τους γονείς. Οι νόμοι στους οποίους αναφέρεται ο Σωκράτης δεν είναι γραπτοί αλλά άγραφοι νόμοι. Είναι το έθιμο που η δύναμή του ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και σε πολλές περιπτώσεις αποδεικνυόταν ισχυρότερο από τους γραπτούς νόμους: κάθε πατέρας αισθανόταν τόσο επιτακτική την υποχρέωση να δώσει στο γιό του την απαραίτητη παιδεία που αποτελούσε εξαίρεση η περίπτωση παιδιών χωρίς καμιά μόρφωση. Κάθε Αθηναίος πολίτης επειδή φιλοδοξούσε να δώσει στην πόλη *καλούς κ' αγαθούς πολίτες* επιτελούσε εκούσια τα καθήκοντα που είχε απέναντι στα παιδιά του υπακούοντας σε ηθικές και όχι σε νομικές επιταγές.

Αν άλλωστε υπήρχαν γραπτοί νόμοι που υποχρέωναν τον πατέρα να μορφώνει τα παιδιά του, θα έπρεπε να προβλέπονταν κυρώσεις για την παράβασή τους. Όμως δεν γνωρίζουμε καμιά τέτοια διάταξη.

Πόση δύναμη είχε ο συγκεκριμένος άγραφος νόμος αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι περισσότεροι Αθηναίοι στο τέλος του 5ου αιώνα γνώριζαν έστω και στοιχειωδώς γραφή και ανάγνωση¹⁸⁵. Ισως η γενικευμένη εκπαίδευση ήταν ο λόγος που η πόλη αναλάμβανε, έστω και εξαιρετικά, την εκπαίδευση κάθε ορφανού που ο πατέρας του είχε σκοτωθεί μαχόμενος για την υπεράσπιση της ίδιας της πόλης.

¹⁸⁵. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Λεωσέας*, 18-24, *Ιππείς*, 188-189.

Οι νόμοι του Σόλωνα, -αν δεν είναι επινόηση του Αισχίνη-¹⁸⁶ ήταν μέτρα με τα οποία η πόλη έπαιρνε ορισμένες προφυλάξεις που απέβλεπαν στη *σωφροσύνη* και *ευκοσμία* ¹⁸⁷ και δεν είχαν καμιά σχέση με το περιεχόμενο της διδασκαλίας. Κύριος σκοπός τους ήταν η επιτήρηση των ηθών στα σχολεία διότι το γεγονός ότι η πόλη δεν αναλάμβανε την δαπάνη της εκπαίδευσης και δεν καθόριζε η ίδια το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, δεν σήμαινε ότι αδιαφορούσε για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εξασφαλιζόταν αυτή η εκπαίδευση, τουλάχιστον σ' ότι αφορούσε το ήθος των νέων. Έτσι, με την μεν ρύθμιση των ωραρίων προσέλευσης και επιστροφής των νέων από το σχολείο σε ώρες που υπήρχε φώς απέβλεπε στην αποφυγή ενδεχομένων κινδύνων από αυτούς που ευνοεί το σκοτάδι, με την δε απαγόρευση εισόδου ανδρών στα σχολεία και στις παλαίστρες ήθελε να καταπολεμήσει την παιδεραστία¹⁸⁸.

186. H. I. MARROU, *Histoire de l' éducation*, σελ. 374-375. υποσ. 3.

187. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου* 7-8.

188. Η τελευταία αυτή απαγόρευση φαίνεται πως δεν γινόταν σεβαστή ή ίσως ο νόμος είχε περιπέσει σε αχρησία αμέσως μετά τον πελοποννησιακό πόλεμο. Έτσι στο *Λύσι* (223 α) του Πλάτωνα βλέπουμε τον Σωκράτη να εισέρχεται στην παλαίστρα του Μίκκου, την ημέρα της γιορτής του Ερμή, προσκεκλημένος του Ιπποθάλη, του Κτησιππου και άλλων νέων και να κάθεται μαζί τους. Ο διάλογος τελειώνει με τα ακόλουθα λόγια του Σωκράτη: «αλλ' εξαφνα οι παιδαγωγοί του Λύσιδος και του Μενέξενου τρέχοντας προς εμάς σα, δαιμονισμένοι, έχοντας μαζί και τους αδελφούς των δυο αυτων νέων, τους καλούσαν επιτακτικά να γυρίσουν στο σπίτι διότι είχε πλέον περάσει η ώρα. Στην ερώτη εμείς και οι γυρω μας τους διώξαμε, επειδή όμως δεν μας έδιναν καμιά σημασία και με τη μισοδάρβωση γλώσσα τους εξακολουθούσαν να φωναίζουν, μας

Η πόλη πάντως, αν εξαιρέσει κανείς την περίπτωση των ορφανών πολέμου, δεν συμμετείχε οικονομικά στην εκπαίδευση. Ο *γραμματιστής*, ο *κιθαριστής* και ο *παιδοτρίβης* αμοίβονταν από τις οικογένειες των μαθητών. Οι αμοιβές τους, σύμφωνα με πληροφορία του Αθήναιου¹⁸⁹, δεν ήταν υψηλές, ο γραμματιστής έπαιρνε ετησίως είκοσι δραχμές κατά μαθητή και εκατό δραχμές ο παιδοτρίβης. Αντίθετα η διδασκαλία των σοφιστών αποδείχθηκε ένα ιδιαίτερα επικερδές επάγγελμα γι' αυτούς.

Οι δάσκαλοι δέχονταν τους μαθητές σε δικούς τους χώρους διότι η πόλη δεν διέθετε πόρους ούτε για αμοιβές δασκάλων αλλά ούτε και για διδακτήρια. Η εκπαίδευση δεν ήταν δημόσια, με την έννοια ακριβώς ότι δεν αποτελούσε υποχρέωση της πόλης να την οργανώσει ούτε και να την ενισχύσει οικονομικά, με εξαίρεση ορισμένες δαπάνες για παλαίστρες και γυμνάσια¹⁹⁰.

Οι φιλόσοφοι, γνωρίζοντας ότι μόνο η κατάλληλη διαπαιδαγώγηση θα μπορούσε να δημιουργήσει ενσυνείδητους πολίτες της δημοκρατίας, τόνισαν στα έργα τους, εκφράζοντας έτσι την αντίθεσή τους για το

φάνηκαν δε ότι λόγω της γιορτής είχαν πιεί και συνεπώς ήταν ανίκανοι να μας ακούσουν, διαλύσαμε την παρέα νικημένοι κατά κάποιον τρόπο απ' αυτούς». Από το κείμενο εξάγεται σαφώς ότι η απαγόρευση για την είσοδο ανδρών στις παλαίστρες δεν τηρήθηκε εκείνη τη φορά, αλλά τουλάχιστον οι παιδαγωγοί προσπάθησαν να τηρήσουν το νόμο και να γυρίσουν τα παιδιά πίσω στην αρμόζουσα ώρα. Βλ. και R. FLACELIERE, *La vie quotidienne en Grèce*, Paris 1959, σελ. 139 -140.

¹⁸⁹. ΑΘΗΝΑΙΟΣ. *Δειπνοσοφιστές*, XIII, 584 G.

¹⁹⁰. Βλ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ, II, 10.

ισχύον σύστημα, ο μὲν Αριστοτέλης¹⁹¹ ὅτι ἡ παιδεία ἔπρεπε νὰ εἶναι μία καὶ ἰδία γιὰ ὅλους καὶ ἡ φροντίδα γιὰ αὐτὴν νὰ εἶναι δημόσια καὶ ὄχι ἰδιωτική, ὁ δὲ Πλάτων¹⁹² ὅτι κάθε ἄνδρας καὶ κάθε παιδί υποχρεωτικά ἔπρεπε νὰ μορφώνεται με δημόσια δαπάνη, δεδομένου ὅτι ἀνήκε στην πόλη περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στους γονεῖς του. Ἡ παιδεία -μια τόσο σοβαρὴ υπόθεση- ἔπρεπε νὰ εἶναι ἔργο τῆς πολιτείας, νὰ παρέχεται, νὰ ἐλέγχεται καὶ νὰ κατευθύνεται ἀπ' αὐτήν.

Απὸ τὶς υποθήκες τῶν φιλοσόφων γιὰ υποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σε πόλεις πολὺ μικρότερες ἀπὸ τὴν Αθήνα λειτουργοῦσαν «δημόσια σχολεῖα»¹⁹³, θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ πόλη

191. *Πολιτικά* 1337 α 14: « φανερόν δτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ. ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτοῦ τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν ἣν ἂν δόξη διδάσκων ». Βλ. καὶ Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ, *Πολιτεία καὶ παιδεία στον Αριστοτέλη*, στὴν *Επιστημονικὴ Επετηρίδα Παντείου ΑΣΠΕ*, Επισμ. Π. Δημάκη, Αθήνα 1981, σελ. 249-256, κυρίως 255.

192. *Νόμοι* 804 d: «πάντ' ἄνδρα καὶ παῖδα κατὰ τὸ δυνατόν, ὥς τῆς πόλεως μᾶλλον ἢ τῶν γεννητόρων ὄντας, παιδευτέον ἐξ ἀνάγκης. Τα αὐτὰ δὲ διὰ καὶ περὶ θηλειῶν...»

193. Ορισμένοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς κάνουν ἀναφορὲς στὴ λειτουργία «δημόσιων σχολείων», σε ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις. Ὁ Πλούταρχος (*Θεμιστοκλῆς* 10) ἀναφέρει, πὼς τὸ 480 π.Χ. ὅταν πλησίαζε ὁ Ξέρξης, οἱ Αθηναῖοι μετέφεραν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τους στὴν Τροιζήνα. Οἱ Τροιζηνιοὶ ἀποφάσισαν νὰ τρεφοῦν τους πρόσφυγες καὶ νὰ ἐκπαιδεύουν τὰ παιδιὰ τους με δαπάνες τοῦ δημοσίου. Συγκεκριμένα, ἀποφάσισαν νὰ πληρώνουν γι' αὐτοὺς τὸ μισθὸ τῶν δασκάλων. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στο συμπέρασμα πὼς γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν πολιτῶν τῆς Τροιζήνας ὑπῆρχε ἀσφαλὴς δημόσια ἐκπαίδευση. Ἐπίσης, στὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Χαρωνδα γιὰ τὴν Κατάνη τῆς Σικελίας ὑπῆρχε ἐνδεχομένως διαταξὴ περὶ υποχρεωτικῆς παιδείας: «ἐννομοθετῶν τῶν πολιτῶν τοὺς νόμους πάντας

διέθετε από το δημόσιο ταμείο αρκετά χρήματα για την μόρφωση των οικονομικά τουλάχιστον ασθενέστερων πολιτών. Φαίνεται όμως πως για διάφορους λόγους η εκπαίδευση δεν έτυχε της δημόσιας μέριμνας ούτε με τη μορφή της οικονομικής ενίσχυσης ούτε με τη μορφή της νομοθετικής ρύθμισης.

Το γεγονός ότι η δαπάνη για τα σχολεία δεν ήταν δημόσια, αποδίδεται από τον Ε. Ziebarth και τον Ανδρεάδη¹⁹⁴ στις οικονομικές στενοχώριες που καταπονούσαν τις μικρές ελληνικές πόλεις, και ο Ανδρεάδης μάλιστα συμπληρώνει ότι η ισοσκέλιση του προϋπολογισμού αποτελούσε για τις πόλεις αυτές δυσκολότατο πρόβλημα και προφανώς «το γλίσχρον των προσόδων» συνέτεινε στο να επικρατήσει στην Αθήνα κατά τους 5ο και 4ο αιώνες π.Χ. η αντίληψη ότι η εκπαίδευση ήταν ζήτημα που ενδιέφερε μόνους τους γονείς.

Το γεγονός όμως ότι η διδασκαλία, στην πρώτη τουλάχιστον βαθμίδα, ήταν ελάχιστα δαπανηρή την έκανε προσιτή στους περισσότερους Αθηναίους, που κατάφερναν να μορφώνουν τα παιδιά τους είτε είχαν μικρό, είτε είχαν μεγάλο εισόδημα.

Η ποιότητα βέβαια, και ο βαθμός της εκπαίδευσης κάθε παιδιού εξαρτιόνταν από τη νοοτροπία και την οικονομική κυρίως κατάσταση του πατέρα. Οι γιοί των πλουσίων συνέχιζαν τις σπουδές τους μέχρι την

μηνθάνειν γραμματά, χορηγούσης τῆς πόλεως τοὺς παθόντες τοῖς διδασκαλοῖς» (ΔΙΟΔΩΡΟΣ, XII, 12).

194. Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Α, εκδ. Παπαδημας, Αθήνα 1992, σελ. 281 Α.

εφηβεία, ενώ οι γιοί των οικονομικά ασθενέστερων, όταν τελείωνε ο πρώτος κύκλος μαθημάτων έπρεπε να βοηθήσουν συνήθως επαγγελματικά τον πατέρα και έτσι περιοριζόνταν στη βασική εκπαίδευση¹⁹⁵.

Το μεγαλύτερο μέρος της παιδικής ηλικίας ήταν αφιερωμένο στην εκπαίδευση. Με εξαίρεση τη νηπιακή ηλικία, το υπόλοιπο διάστημα μέχρι την εφηβεία ήταν αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε «σχολική ή μαθητική περίοδο» στη ζωή του ανθρώπου.

Η εκπαίδευση των νέων Αθηναίων άρχιζε στην ηλικία των επτά ετών και περιλάμβανε μια πρώτη βαθμίδα, που παρακολουθούσαν τα περισσότερα παιδιά, και μία ανώτερη βαθμίδα, την οποία μόνο όσοι είχαν χρόνο και οικονομικά μέσα μπορούσαν κατά κανόνα να παρακολουθήσουν.

Α. Η στοιχειώδης εκπαίδευση

Τα παιδιά μέχρι την ηλικία των επτά ετών έμεναν στο σπίτι με τη μητέρα τους και την τροφό οι οποίες είχαν κατ' αποκλειστικότητα την ανατροφή και αγωγή των παιδιών αυτής της ηλικίας¹⁹⁶.

¹⁹⁵. Ο Πλάτων αναφέρει (*Πρωταγόρας* 326c) ότι η εκπαίδευση από δασκάλους ήταν προνόμιο των ολίγων, των πλουσίων. Βλ. και *Λάγος* 179 α.

¹⁹⁶. Η εκπαίδευση των γυναικών και μετά την ηλικία των επτά ετών, περιοριζόταν στο σπίτι. Εκεί μαθαιναν να γνεθουν, να υφαινουν, να μαγειρεύουν και ο.π. άλλο ήταν απαραίτητο για την διαχείριση του σπιτιού, που ήταν αποκλειστική υπόθεση των γυναικών. Ενδεχομένως μάθαιναν και στοιχειώδη γράμματα από την μητέρα, η

Μετά την ηλικία των επτά ετών άρχιζε η εκτός οικίας εκπαίδευση που διαρκούσε περίπου ως τα δεκαέξι. Η βασική αυτή εκπαίδευση τους έδινε ορισμένες στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης και παράλληλα στόχευε να διαπλάσει το πολιτικό τους ήθος και να καλλιεργήσει τις αρετές τους.

Οι πληροφορίες που έχουμε για την εκπαίδευση των Αθηναίων είναι δυστυχώς ελάχιστες αν εξαιρέσουμε την ελληνιστική περίοδο¹⁹⁷. Τρεις κύκλοι μαθημάτων, τρία «σχολεία», αυτό του *παιδοτρίβη*, του *κιθαριστή* και του *γραμματιστή* αποτέλεσαν την πρώτη εκπαιδευτική βαθμίδα της εποχής.

Οι νέοι παραδίδονταν στον *παιδαγωγό*, συνήθως μεγάλης ηλικίας δούλο της οικογένειας και της απολύτου εμπιστοσύνης της, ο οποίος τους ανέτρεφε από τη νηπιακή ως τη νεανική τους ηλικία. Τους οδηγούσε στο «σχολείο», τους μάθαινε καλούς τρόπους,

ακόμη και από τα αδέρφια τους που παρακολουθούσαν μαθήματα στο σχολείο. Βλ. σχετικά Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Άγνωστες πτυχές της αρχαίας ζωής και αγωγής*, Αθήνα 1988, Εκδ. Γρηγόρη, σελ. 193 επ., R. JUST, *Women in Athenian Law and Life*, σελ. 114-18, S. POMEROY, «Technikai kai mousikai: The education of women in the fourth century and in the Hellenistic period», *American Journal of Ancient History* 2 (1977) σελ. 52, Φ. ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα*, σελ. 7.

¹⁹⁷. H.I. MARROU, *Histoire de l'education dans l'antiquite* I, σελ. 69-143, CHR. PELEKIDES, *Ερμεια* σελ. 31-32, 62., R. FLACELIERE, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Pericles*, σελ. 107-146.

και γενικά επέβλεπε την όλη τους συμπεριφορά¹⁹⁸. Οι παιδαγωγοί αυτοί υπήρξαν σημαντικά πρόσωπα για την ανατροφή των παιδιών και κατέληξαν να θεωρούνται πιο σημαντικοί από τους δασκάλους του «σχολείου».

Αρχικά η προσοχή είχε στραφεί στην στρατιωτική αγωγή: ο πολίτης έπρεπε να είναι ικανός να φέρει όπλα. Το παιδευτικό ιδεώδες ήταν αυτό του ευγενούς πολεμιστή, όπως εμφανίζεται στα ποιήματα του Ομήρου.

Από τον 6ο π.Χ. αιώνα όμως¹⁹⁹, έπαψε η σωματική και πολεμική προπαρασκευή να είναι κύριο μέλημα της αγωγής και επήλθε μια αλλαγή στο χαρακτήρα της παιδείας προς όφελος των πνευματικών δραστηριοτήτων. Το ιδεώδες του ευγενούς πολεμιστή υποκαταστάθηκε από το ιδεώδες του καλού πολίτη. Για τους Έλληνες όμως εκπαίδευση εξακολούθησε να σημαίνει για πολύ καιρό *παλαίστρα* και *γυμνάσιο* ²⁰⁰.

Πρώτος δάσκαλος υπήρξε ο *παιδοτρίβης* του οποίου ο τομέας ήταν ο αθλητισμός. Από την εποχή ακόμη του Πεισίστρατου, στη γιορτή των Παναθηναίων γινόταν ένας αγώνας παιδών: το πένταθλο (πάλη, δρόμος, άλμα σε μήκος, δίσκος, ακόντιο).

198. βλ. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Εκπαίδευση στην κλασική και προκλασική αρχαιότητα*, Αθήνα 1988, Εκδ. Γρηγόρη, σελ. 114-127.

199. Τότε οι στρατιωτικές ενασχολήσεις έπαψαν να είναι πρώτης προτεραιότητας για τους Αθηναίους διότι πλέον είχαν εξασθενήσει οι κινδυνοί της περσικής απειλής μετά τους νικηφόρους πολέμους.

200. βλ. και C. COULET, *Μεσα επικοινωνίας στην αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Παπαδημα, Αθήνα 1998 (Paris, Belles Lettres 1996), σελ. 82 επ.

Όλα τα αγωνίσματα για την άσκηση του σώματος, γίνονταν στην «παλαίστρα», πλην του δρόμου για τον οποίο ο παιδοτρίβης έπρεπε να οδηγήσει τα παιδιά στο «γυμνάσιο»²⁰¹. Οι παλαίστρες ανήκαν στον παιδοτρίβη, το όνομα του οποίου συνήθως και έφεραν (παλαίστρα του Σιβυρίου, του Ταυρέα, του Μίκκου)²⁰².

Οι πηγές δεν μας βοηθούν ιδιαίτερα για να απαντήσουμε στο ερώτημα σε ποιά ακριβώς ηλικία άρχιζε η σωματική άσκηση. Οι σύγχρονοι ιστορικοί υποστηρίζουν διάφορες απόψεις. Ο Μαργου²⁰³ υποστηρίζει, όχι όμως χωρίς κάποιους δισταγμούς, ότι άρχιζε το έβδομο ή όγδοο έτος της ηλικίας τους, ενώ ο P. Girard²⁰⁴ το δωδέκατο με δέκατο τέταρτο.

Η στοιχειώδης εκπαίδευση περιλάμβανε απαραίτητα μουσική και χορό που αναλάμβανε ο *κιθαριστής*. Η διδασκαλία της μουσικής, αρχαιότερη από εκείνη των γραμμάτων, ερχόταν κατά χρονολογική σειρά, αλλά και κατά σειρά σπουδαιότητας, αμέσως μετά τη διδασκαλία της γυμναστικής. Περιλάμβανε εξάσκηση στον αυλό, στη λύρα, στο λυρικό τραγούδι²⁰⁵.

Αρχικά η μουσική σήμαινε την όλη πνευματική παιδεία. Υπήρξε απαραίτητη προϋπόθεση του πολιτισμού

201. Στους ελληνιστικούς χρόνους «γυμνάσιο» ονομαζόταν όλος ο χώρος ο προορισμένος για την σωματική άσκηση των νέων.

202. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Αλκιβιάδης* 3 και 16, ΠΛΑΤΩΝ, *Χαρμίδης* 153a και *Λυσίς* 203a-204b.

203. *Hist. de l'éduc.*, σελ. 504 υποσ. 1, 2, 3.

204. *L'education Athenienne*, σελ. 127-128 και 194.

205. Βλ. R. FLACELIERE, *La vie quotidienne*, σελ. 125

και της καλλιέργειας σε σημείο που «μουσικός ανήρ» ήταν συνώνυμο του καλλιεργημένου και μορφωμένου ανθρώπου²⁰⁶.

«Υπάρχει κάποια παιδεία -έλεγε ο Αριστοτέλης- που χωρίς να είναι ούτε χρήσιμη ούτε αναγκαία πρέπει να τη διδάξουμε στους γιούς μας γιατί αρμόζει σε ελεύθερους και με καλή αγωγή πολίτες»²⁰⁷.

Η διάδοση του φοινικικού αλφαβήτου, που υιοθετήθηκε από τους Έλληνες στις αρχές του 8ου π.Χ. αιώνα, είχε σύντομα σαν συνέπεια την εισαγωγή ενός τρίτου είδους διδασκαλίας, του «σχολείου» όπως το εννοούμε σήμερα, όπου το παιδί με έναν άλλο δάσκαλο το *γραμματιστή* ή *γραμματοδιδάσκαλο* μάθαινε ανάγνωση και γραφή. Η αριθμητική έμεινε πάντα στο περιθώριο και περιοριζόταν στην εκμάθηση των τεσσάρων πράξεων.

Αντικείμενο μελέτης στα πρώτα τους γράμματα ήταν κυρίως οι ποιητές. Μόλις μάθαιναν να διαβάζουν και να καταλαβαίνουν το γραπτό κείμενο, ο γραμματιστής τους υποχρέωνε να μαθαίνουν απέξω ποιήματα που είχαν ηθικά διδάγματα και επαίνους για τις πράξεις των προγόνων τους για να ξυπνούν στα παιδιά το ζήλο να τους μιμηθούν και να επιθυμούν να τους μοιάσουν²⁰⁸.

Σε καμιά από τις πηγές δεν αναφέρεται η ηλικία που θα έπρεπε να είχαν οι τρεις «δάσκαλοι» που ασχολούνταν με την εκπαίδευση των παιδιών. Όμως, όλη η νομοθεσία φαίνεται να διέπεται από την τάση να έρχονται τα παιδιά σε επαφή μόνο με άτομα που

206. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Σφηκες*, 959.

207. *Πολιτικά* 1338a. 40.

208. ΠΛΑΤΩΝ, *Πρωταγόρας*, 325e-c.

βρίσκονταν στην «σωφρονεστάτη ηλικία»²⁰⁹, ήτοι στο τεσσαρακοστό έτος, όπως ίσχυε για τους χορηγούς του χορού των παιδων²¹⁰ ή για τους σωφρονιστές των εφήβων²¹¹. Σε συνδυασμό και με τους αυστηρούς νόμους του Σόλωνα που απαγόρευαν την είσοδο ενηλίκων ανδρών στις παλαίστρες ή στα διδασκαλεία²¹², πρέπει να υποθέσουμε πως και οι τρεις αυτοί διδάσκαλοι θα έπρεπε να είχαν κάποια παρόμοια ηλικία.

Μπορεί βέβαια να αντικρούσει κανείς ένα τέτοιο επιχείρημα λέγοντας ότι αν υπήρχε κάποιος σχετικός νόμος θα τον είχε αναφέρει ο Αισχίνης μεταξύ των υπολοίπων μέτρων που πήρε η πόλη. Ενα άλλο ακόμη επιχείρημα είναι ότι και ο παιδαγωγός πάντοτε εμφανίζεται ως «γηραιός» δούλος. Και εδώ όμως επικρατεί η άποψη ότι η μεγάλη ηλικία των δούλων

209. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου* 11-12.

210. Βλ. υποσ. 263.

211. Βλ. πιο κάτω κεφ. 4. 5.

212. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου* 12: «Οι διδάσκαλοι να μη ανοίγουν τα σχολεία πριν ανατείλει ο ήλιος, και να τα κλείνουν πριν από τη δύση του. Δεν επιτρέπεται εις τους υπερβάντας την παιδική ηλικία να εισέρχωνται εις τα σχολεία, όταν εντός αυτών ευρίσκονται παιδιά, εκτός εάν πρόκειται περί υιού, αδελφού ή γαμβρού του διδασκάλου. Αν δε κάποιος παραβαίνων την απαγόρευση αυτή εισέλθει, τιμωρείται με την ποινήν του θανάτου. Και οι γυμνασιάρχαι οφείλουν κατά τας εορτάς του Ερμού να μη αφήνουν να κάθεται μαζί με τα παιδιά κανείς ενηλιξ, επ' ουδενί λόγω. Ο δ' επιτρέπων τούτο και μη εκδιώκων από το γυμναστήριον θα κηρυσσεται ένοχος παραβάσεως του νόμου περι διαφθοράς ελευθέρων παιδων. Οι δε υπό της βουλής του δήμου οριζόμενοι χορηγοί πρέπει να έχουν συμπληρώσει το τεσσαρακοστόν έτος της ηλικίας των.» Μετάφραση Ηλ. Ηλίου, εκδ. Ζαχαροπούλου.

σήμαινε ανικανότητα για άλλη παραγωγική εργασία στον οίκο του πατέρα.

Εχουμε ακόμη υπόψη ότι το επάγγελμα του γραμματοδιδάσκαλου όχι μόνο δεν αποτελούσε λειτούργημα, αλλά ούτε και ευυπόληπτο²¹³ θεωρείτο για να τύχει μιας νομοθετικής ρύθμισης. Το γεγονός όμως ότι τα άτομα που το ασκούσαν ήταν σε συνεχή επαφή με τα ανήλικα παιδιά, νομίζουμε ότι δεν πρέπει να διέφυγε εντελώς της προσοχής του νομοθέτη.

Β. Η «ανώτερη» παιδεία

Μέχρι το πρώτο ήμισυ του 5ου αιώνα η στοιχειώδης εκπαίδευση υπήρξε η μόνη δυνατή. Η εμπέδωση όμως της δημοκρατίας και οι μεγάλες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές κατέστησαν ανεπαρκή τη στοιχειώδη εκπαίδευση για τις νέες υποχρεώσεις που είχαν να αντιμετωπίσουν πλέον οι αθηναίοι πολίτες.

Στην πολιτική ζωή είχαν αρχίσει να μετέχουν ενεργά όλο και περισσότεροι πολίτες και ήταν επόμενο να ενταθεί το ενδιαφέρον για την αναζήτηση μιας παιδείας που θα προετοίμαζε συγχρόνως και για μια πολιτική σταδιοδρομία.

Σ' αυτή την κρίσιμη χρονική περίοδο εμφανίστηκαν στο προσκήνιο οι σοφιστές, επαγγελματίες διδάσκαλοι που ήρθαν με τη διδασκαλία τους να

²¹³. Βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Περι του στεφάνου* 258, όπου ο Δημοσθένης επιτιμητικά αναφέρει ότι ο Αισχίνης και ο πατέρας του εργάστηκαν σε γραμματοδιδασκαλείο.

καλύψουν το κενό που υπήρχε στην ανώτερη εκπαίδευση. Η εμφάνισή τους αποτέλεσε σταθμό τόσο στην ιστορία της παιδείας όσο και στην ιστορία της Αθήνας²¹⁴.

Οι σοφιστές δεν ήταν Αθηναίοι και δεν είχαν μόνιμο τόπο διαμονής και διδασκαλίας, αλλά γύριζαν από πόλη σε πόλη και δίδασκαν έναντι υψηλών μάλλον διδάκτρων. Δίδαξαν μεμονωμένα χωρίς να δημιουργήσουν μια φιλοσοφική σχολή και αποδοκιμάστηκαν γιατί καθιέρωσαν επαγγελματισμό στην εκπαίδευση²¹⁵.

Η διδασκαλία τους, κυρίως «πολιτική», βρήκε πρόσφορο έδαφος διότι τους Αθηναίους τους χαρακτήριζε μιά μεγάλη επιθυμία να διακριθούν. Η παιδεία που διατείνονταν ότι μπορούσαν να προσφέρουν (διαλεκτική και ρητορική) ανταποκρινόταν στις πραγματικές ανάγκες της Αθηναϊκής δημοκρατίας σ' αυτήν τη διαδικασία της αλλαγής. Καθώς η δημόσια αγόρευση ήταν αναγκαία στα δικαστήρια και το δικαίωμα της *ισηγορίας* επέτρεπε σε κάθε Αθηναίο πολίτη να ανέβει στο βήμα της εκκλησίας του δήμου, η τέχνη της

214. Βλ. W. JAEGER, *Παιδεία*, 1968, Τ. Ι (μετφρ. Γ. Βερροίου), σελ. 334 επ., W. K. C. GUTHRIE, *Οι Σοφιστές*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989 (μετφρ. Δ. Τσεκουράκης), J. de ROMILLY, *Les grandes sophistes dans l' Athènes de Périclès*, Paris 1988, εκδ. De Fallois (ελλ. μετφρ. Φ. Κακριδή, εκδ. Καρδαμิตσα, Αθήνα 1994).

215. Ο αρχαιότερος και σημαντικότερος από τους σοφιστές ήταν ο Πρωταγόρας από τα Αβδηρα, που έφτασε στην Αθήνα περίπου το 450 π. Χ. (Βλ. S.T. STEPHANOPOULOS, *Essai sur le sophiste Protagoras et les sources du droit*, Paris-Athènes 1977). Η επιτυχία του έκανε πολλούς να τον μιμηθούν και να έρθουν να διδάξουν στην Αθήνα. μεταξύ δε των σπουδαιότερων ήταν ο Γοργίας από τους Λεοντινούς της Σικελίας, ο Ιππίας από τη Ηλεία, ο Πρόδικος από την Κέα.

πειθούς και η ευγλωττία είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία. Ο ρητορικός λόγος γενικά θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για να διακριθεί κανείς στην πολιτική και να καταλάβει ηγετικά αξιώματα.

Σύγχρονος με τους σοφιστές υπήρξε ο Σωκράτης, πρώτος δάσκαλος της φιλοσοφίας και η πιό σπουδαία μορφή του 5ου π.Χ. αιώνα²¹⁶. Το όνομά του δεσπόζει στην ιστορία της παιδείας διότι οι θεωρίες του υπήρξαν σημαντικές και η επίδρασή του στους μεταγενέστερους μεγάλη.

Η παιδαγωγική επανάσταση έφτασε στο απόγειό της με το έργο δύο προσωπικοτήτων της ελληνικής διανόησης του Πλάτωνα²¹⁷ και του Ισοκράτη, που ίδρυσαν σχολές ανώτερης παιδείας, όπως θα λέγαμε σήμερα, και δέχονταν εκεί τους νέους²¹⁸. Από την περίφημη «Ακαδημία» του Πλάτωνα²¹⁹, απεφοίτησαν πολλοί γνωστοί επιφανείς άνδρες. Μεταξύ αυτών και ο Αριστοτέλης που το 335 π.Χ. ίδρυσε με τη σειρά του νέα σχολή, το «Λύκειο».

Συμπερασματικά επαναλαμβάνουμε ότι η εκπαίδευση σ' όλη την περίοδο της ακμής αλλά και της παρακμής της πόλης της Αθήνας παρέμεινε ιδιωτική υπόθεση κι όχι έργο της πολιτείας. Δεν ιδρύθηκαν

216. W.K. GUTHRIE, *Ο Σωκράτης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990

217. Για τη ζωή και το έργο του βλ. Α.Ε. TAYLOR, *Πλάτων*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, μετ. Ι. Αρζόγλου.

218. Βλ. Θ. ΑΛΑΜΑΝΗ, *Οι φιλοσοφικές και ρητορικές σχολές στην αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1993.

219. Η Ακαδημία άνοιξε στην Αθήνα το 387 π.Χ. Βλ. και Α.Η. CHROUST, «Plato's Academy: The first organised school of political science in Antiquity», *Revue of Politics* 29 (1967).

«κρατικά σχολεία» και η πόλη δεν έκανε καμιά επέμβαση στο πρόγραμμα μαθημάτων και διδασκαλίας.

Πάντως ιδιαίτερα πρέπει να τονισθεί πως μόνο το πολίτευμα της δημοκρατίας κατόρθωσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για παιδεία όλων των Αθηναίων. Χωρίς να το επιβάλλει κανένας γραπτός νόμος, οι Αθηναίοι φρόντιζαν για τη μόρφωση των παιδιών τους.

Αν κρίνουμε από το μικρό ποσοστό αναλφάβητων τον 4ο π.Χ. αιώνα, οι Αθηναίοι πρέπει να φρόντιζαν να εξασφαλίζουν στα παιδιά τους τουλάχιστον τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Αυτό δεν σήμαινε ότι η μεγάλη μάζα του αθηναϊκού λαού μπορούσε να διαβάζει και να γράφει περισσότερες από μερικές λέξεις. Αυτοί που έγραφαν και διάβαζαν με ευκολία ήταν πάντοτε λίγοι και ήταν κυρίως αυτοί που είχαν χρόνο και χρήμα για την μόρφωσή τους.

Η ανώτατη παιδεία ήταν αποκλειστικό προνόμιο μιας ολιγάριθμης «ελίτ». Αλλωστε και τα βιβλία²²⁰ που σήμερα συμβάλλουν στη μόρφωση ενός λαού, τότε, επειδή ως χειρόγραφα ήταν σχετικά σπάνια και ακριβά, παρέμεναν κτήμα μόνο των πλουσίων, οι οποίοι και αποτελούσαν, ως επί το πλείστον, την επίλεκτη τάξη των μορφωμένων πολιτών. Υπήρχε πάντως εμπόριο χειρογράφων πράγμα που αποδεικνύει ακόμη μια φορά ότι οι ελληνες ήξεραν να διαβάζουν και να γράφουν, κι ας μην γνωρίζουμε ακριβώς σε τι ποσοστό.

220. C. CAVALLO, *Libri, editori e pubblico nel mondo antico*, Laterza, Bari 1977, E.A. HAVELOCK, *Aux origines de la civilisation écrite en Occident*, Maspero, Paris 1981.

Πέρα όμως από τη σε στενή έννοια παιδεία (γραφή και ανάγνωση) οι απλοί πολίτες της δημοκρατικής Αθήνας ήταν πολύ πιο μορφωμένοι με την ευρεία έννοια, απ' ό,τι σε άλλες κοινωνίες. Σ' αυτό συντελούσε ασφαλώς το γεγονός ότι «συστατικό στοιχείο της διαδικασίας της ενηλικίωσής τους» ήταν η πολιτική παιδεία²²¹.

221. M. FINLEY, *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*. μετφρ. Σ. Βουτσάκη, Παν. Εκδ. Κρήτης 1966, σελ. 32. Βλ. και Σ. ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ, *Η πολιτική παιδεία στην κλασσική Αθήνα. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα της επιτροπής ερευνών τού. 2, Αθήνα 1995, σελ. 195-235.

Μ Ε Ρ Ο Σ Δ Ε Υ Τ Ε Ρ Ο

Ο Ε Ν Η Λ Ι Κ Ο Σ Α Θ Η Ν Α Ι Ο Σ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4, Η ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗ

4. 1. Γενικά

Η ενηλικίωση αποτελούσε ορόσημο στη ζωή του νέου Αθηναίου. Σήμαινε τη λήξη της πατρικής εξουσίας και σηματοδοτούσε την είσοδο στην τάξη των ανδρών με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που αυτή προϋπέθετε.

Ο νέος αθηναίος «εξερχόταν από την τάξη των παιδων» και μπορούσε πλέον μόνος του να παρουσιάζεται στο δικαστήριο, να διαθέτει ελεύθερα την περιουσία του, να συντάσσει διαθήκη ή να συνάπτει γάμο. Το πλέον σημαντικό δε όλων ήταν ότι αποκτούσε την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη και άρχιζε να συμμετέχει στην πολιτική ζωή της πόλης.

Ανάμεσα στις υποχρεώσεις που είχε ο Αθηναίος μετά την ενηλικίωσή του, ήταν η υπηρεσία προς τη πατρίδα αφενός ως *εφήβου* για δύο χρόνια, αφετέρου ως στρατιώτη μέχρι να περάσει από την τάξη των ανδρών στην τάξη των γερόντων.

4. 2. Έννοια ενηλικίωσης

Ο καθορισμός του έτους που ενηλικιώνόταν ένας Αθηναίος αποτέλεσε οξύ πρόβλημα για τους

μελετητές του αττικού δικαίου. Μετά την ανακάλυψη και δημοσίευση της *Αθηναίων Πολιτείας*²²² του Αριστοτέλη το 1891, σταμάτησαν οι ποικίλοι υπολογισμοί για το θέμα αυτό διότι ο Αριστοτέλης ως έτος εγγραφής στους δημότες, επομένως και ενηλικίωσης, αναφέρει για τους Αθηναίους²²³ το δέκατο όγδοο: «ὀκτακέδαικα ἔτη γεγονότες»²²⁴.

Εχει γεννηθεί θέμα για τον ακριβή χρόνο ενηλικίωσης και έχουν υποστηριχθεί και οι δύο απόψεις, ότι δηλαδή οι νέοι θεωρούνταν ενήλικοι με την είσοδό τους στο δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους²²⁵ και η

222. Το μόνο ολοκληρωμένο κείμενο που έχουμε για το αθηναϊκό πολίτευμα είναι η *Αθηναίων Πολιτεία*. Αποτελείται από δύο μέρη, το ιστορικό, όπου περιγράφεται σε 41 κεφάλαια η εξέλιξη του αθηναϊκού πολιτεύματος μέχρι το 403 π.Χ. και το περιγραφικό, (42ο - 69ο κεφάλαιο) όπου εκτίθεται ο τρόπος λειτουργίας του αθηναϊκού πολιτεύματος κατά τους χρόνους του Αριστοτέλη.

223. Το έτος της ενηλικίωσης δεν ήταν ίδιο σε όλες τις ελληνικές πόλεις. Κυμαινόταν μεταξύ του 17ου συμπληρωμένου έτους, του 18ου, του 20ου και του 21ου. Ο Πιπτακός και ο Χαρώνδας είχαν υιοθετήσει πάντως στις νομοθεσίες τους την ίδια ηλικία που όρισε και ο Σόλων δηλ. το 18ο. Η ίδια ίσως ηλικία ίσχυε και στην Σπάρτη αν δεχθεί κανείς ότι η είσοδος των νέων αγοριών στην τάξη των *μειλλίρων* συνέπιπτε με την ενηλικίωσή τους. Στους Δελφούς η ενηλικίωση άρχιζε, όπως και στην Αθήνα, όταν οι νέοι «ἐπὶ διετὲς ἡβῶσι». Στη Γόρτυνα άρχιζε όταν ο νέος γινόταν *δρομεύς* δηλ. όταν αποκτούσε το δικαίωμα να εξασκείται στο δημόσιο γυμναστήριο, στο γυμνάσιο, πράγμα που συνεβaine στο τέλος του 18ου έτους.

224. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ. *Αθην. Πολιτ.*, 42, 1: Μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ αὐφοτερόων γεγονότες ἄνθρωποι. Ἐργαζοῦνται δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτακέδαικα ἔτη γεγονότες...

225. HARRISON. *The Law of Athens*, II, σελ. 84 και 205 επ. Βλ. και Μ. GOLDEN. Demosthenes and the age of majority at Athens. *Phoenix* 33 (1979). σελ. 25-38 και κυρίως 35-38.

άποψη ότι έπρεπε να το είχαν συμπληρώσει²²⁶. Νομίζουμε ότι γίνεται μια σύγχυση σχετικά με την ενηλικίωση και την εγγραφή στο δήμο. Το πραγματικό γεγονός της ενηλικίωσης τοποθετείται για το κάθε άτομο, όπως και σήμερα, σε διαφορετική χρονική στιγμή του έτους, εκτός αυτών που είναι γεννημένοι την ίδια ημέρα. Οι Αθηναίοι, λόγω ελλείψεως ενός συστήματος εγγραφής κατά τη γέννηση σε ληξιαρχικά βιβλία, όπως τα σημερινά, που πιστοποιούν τη γέννηση και αποδεικνύουν εύκολα την ενηλικίωση, δεν μπορούσαν να αποδείξουν την ενηλικιότητά τους παρά μόνο από το γεγονός της εγγραφής τους στο δήμο²²⁷. Η εγγραφή όμως αυτή δεν γινόταν για τον κάθε ένα χωριστά και αμέσως μετά την ενηλικίωσή του. Γινόταν μόνο μία φορά το χρόνο σε μία πανηγυρική τελετή κατά την οποία παρουσιάζονταν όλοι οι νέοι που είχαν συμπληρώσει το δέκατο έβδομο έτος της ηλικίας τους και διέτρεχαν το

226. Βλ. Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Εκδηλώσεις Δημοκρατικού Πνεύματος στους Θεσμούς του Αττικού Ιδιωτικού Δικαίου*, στο έργο *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* της Ακαδημίας Αθηνών, Δημοσιεύματα της επιτροπής ερευνών τόμ. 2, Αθena 1995, σελ. 115-149 κυρ. 119 επ. Ο σ. υποστηρίζει την ύπαρξη μιας «ήσσονος» ενηλικίωσης, με τη συμπλήρωση του 18ου έτους, που άνοιγε την οδό προς τη δικαιοπρακτική ικανότητα στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου (ικανότητα για τη σύναψη συμβάσεων, εκποίηση πραγμάτων που τους ανήκαν κ.λπ.) και μιας «μειζονος» ενηλικίωσης, στα είκοσι, η οποία επέτρεπε την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων.

227. Το πόσο δύσκολη ήταν η απόδειξη της ηλικίας γενικότερα, φαίνεται και από τον *προς Βοιωτό Ι.* (27-29) λόγο του Δημοσθένη που δεν υπήρχε τρόπος να αποδειχθεί ποιος αδελφός ήταν μεγαλύτερος.

δέκατο όγδοο²²⁸. Δηλαδή το έτος της εγγραφής στο δήμο ήταν το δέκατο όγδοο έτος από τη γέννησή τους. Εφόσον η εγγραφή λάμβανε χώρα μία φορά ετησίως ήταν επόμενο ορισμένοι από τους νέους κατά την ημέρα της εγγραφής να είχαν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο και άλλοι όχι, αναλόγως αν είχαν γεννηθεί στην αρχή ή στο τέλος του έτους και αν η τελετή της εγγραφής γινόταν επίσης στην αρχή ή στο τέλος του αθηναϊκού έτους. Αν γινόταν στο τέλος, οι περισσότεροι θα είχαν ήδη συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους.

Βέβαια η αναφορά του Αριστοτέλη στην ηλικία εγγραφής στο δήμο είναι σαφής, έπρεπε «να είχαν συμπληρώσει τα δέκα οκτώ». Δεν θα πρέπει όμως να την θεωρήσουμε απόλυτα ασφαλή, διότι ο Αριστοτέλης δεν φαίνεται να χρησιμοποιεί ίδιο τρόπο υπολογισμού της ηλικίας για να ορίσει την εκλόγιμη ηλικία των βουλευτών, δικαστών ή διαιτητών²²⁹.

Για να δηλώσουν οι Αθηναίοι την ενηλικίωση χρησιμοποιούσαν εκφράσεις όπως: Δοκιμάζεσθαι, δοκιμάζεσθαι εις άνδρας, έγγράφεσθαι, έγγράφεσθαι εις τούς δημότας, άνδρα γίγνεσθαι, άνδρα είναι δοκιμασθήναι,

228. Ο δημοσθενικός λόγος *κατ' Αφόβου* I, 19 είναι ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν όσοι δέχονται ότι για την ενηλικίωση έπρεπε να έχει συμπληρωθεί το 17ο έτος. Κατά τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά ο Δημοσθενής κατά το πρώτο έτος της 104ης Ολυμπιάδας και το έτος του αρχοντος Τιμοκράτους, δηλαδή το 364 π.Χ. ήταν 17 ετών και θεωρείτο ενήλικος αφού μπόρεσε να αρχίσει τον δικαστικό αγώνα κατά των επιτροπών του.

229. Βλ. P.J. RHODES, *The Athenian Boule*, Clarendon Press, Oxford 1972, J.M. CARTER, *Eighteen Years Old?*, *BICS*, 14, 1967, σελ. 51-57.

ἐξελθεῖν ἐκ παίδων, ἀπαλλάττεσθαι ἐκ παίδων, ἐπὶ διετεῖς ἡβᾶν, ἐπὶ διετεῖς ἡβῆσαι.

Οἱ πιό πάνω εκφράσεις ἔχουν ἀπόλυτη σχέση με τὴν εγγραφή στο δῆμο καὶ τὴ δοκιμασία στὴν ὁποία υποβάλλονταν οἱ νέοι καὶ εἶναι σαφεῖς καὶ κατανοητές, πλὴν τῆς ἐπὶ διετεῖς ἡβᾶν (ἢ ἐπὶ διετεῖς ἡβῆσαι). Ἡ ἐκφραση αὐτὴ υπῆρξε ἀντικείμενο πολλῶν συζητήσεων μεταξύ τῶν ἱστορικών, διότι οἱ ἴδιοι οἱ σχολιαστὲς καὶ οἱ λεξικογράφοι μας μετέφεραν ἀντίθετες ἐρμηνεῖες ἀπ’ αὐτὲς στὶς ὁποῖες ἔχουμε καταλήξει²³⁰.

Σήμερα δὲν πρέπει νὰ υπάρχουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἐννοία τῆς ἐκφρασης αὐτῆς. Εφόσον ἡ ἡβη ἀντιστοιχοῦσε στὴν ηλικία τῶν δεκαῆξι χρόνων, τὸ νὰ ἔχουν περάσει δύο ἔτη ἀπὸ τὴν ἡβη (ἐπὶ διετεῖς ἡβᾶν), σήμαινε νὰ εἶναι κάποιος δεκαοκτῶ ἐτῶν. Στὰ ἀρχαῖα κείμενα ἡ πιό πάνω ἐκφραση συναντάται συνολικά ἐπτά φορές καὶ ἔχει πάντα αὐτὴ τὴν ἐννοία.

4. 3. Ἡ ἐπίσημη ἐνταξὴ στὴν πολιτικὴ κοινότητα

Ἡ ἐνηλικίωση μόνη τῆς δὲν ἀρκούσε γιὰ νὰ μπορέσει ὁ νέος Ἀθηναῖος νὰ ἀσκήσει τὰ δικαιώματα που αὐτὴ τοῦ προσέδιδε. Ἐπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ εγγραφή τοῦ σ’ ἓνα δῆμο, ἡ ὁποία καὶ ἀποτελοῦσε ἀπόδειξη τῆς ἐνηλικίωσής τοῦ.

²³⁰. Ο Ἀρποκρατῶν π.χ. ἀνεφῆρε ὅτι ἡ ἐκφραση αὐτὴ σημαίνει νὰ εἶναι κάποιος 16 ἐτῶν. Βλ. σχετικὰ PELEKIDES, *Λ’ Ερπῆβιε ἀττικῆς* σελ. 51 ἐπ. καὶ 78.

Μέσα στις υποχρεώσεις που απέρρεαν από την πατρική εξουσία και από την επιτροπεία ήταν και η παρουσίαση των παιδιών κατά την ενηλικίωσή τους στο δήμο -κατά κανόνα στον ίδιο που ανήκε και ο πατέρας- για να υποβληθούν στη «δοκιμασία εις άνδρας είναι» και να εγγραφούν στους καταλόγους του δήμου²³¹.

Ο Δήμαρχος, σε κάθε έναν από τους δήμους της Αττικής -139 την εποχή του Δημοσθένη- τηρούσε ιδιαίτερο μητρώο (*ληξιαρχικό γραμματείο*), στο οποίο έπρεπε να γίνει η εγγραφή των νέων δημοτών²³².

Οι νέοι για να εγγραφούν στο ληξιαρχικό γραμματείο έπρεπε να δοκιμαστούν από τη συνέλευση των δημοτών την οποία συγκαλούσε ο Δήμαρχος σε όσες περιπτώσεις προβλέπονταν από το νόμο και μία από τις περιπτώσεις αυτές ήταν και η εγγραφή νέων δημοτών.

Η σύγκληση των δήμων τοποθετείται στον τελευταίο ή, το πιθανότερο, στον πρώτο μήνα του αθηναϊκού έτους²³³. Οι πληροφορίες που έχουμε για την

231. ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Αρεοπαγητικός*, 37, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Αφόβου* I, 5, και σε πολλούς άλλους συγγραφείς. Βλ. HARRISON, *The Law of Athens*, II σελ. 205 επ.

232. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, λ. ληξιαρχικόν γραμματεῖον, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Ευβουλίδην*, 60. Για την έννοια του «ληξιαρχικόν» βλ. κυρίως H. VAN EFFENTERRE, *Clistène et les mesures de mobilisation*, *R.E.G.* 89 (1976), σελ. 1-17 και D. WHITEHEAD, *The Demes of Attika. 508/7-ca 250 B.C.: A Political and Social Study*, Princeton 1985, σελ. 35 υποσ. 130. Ακόμη ένα παλαιότερο άρθρο του M.H. JAMESON, *The Provisions for Mobilization in the Decree of Themistokles*, *Historia* 12 (1963), σελ. 385-404.

233. Βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Προς Ονήτορα* I, 15, ΛΥΣΙΑ, *Απολογία δωροδοκίας απαράσημος* I. Το αθηναϊκό έτος, από την

προβλεπόμενη ημερομηνία δεν είναι ακριβείς και άλλωστε θα μπορούσε να διαφέρει από δήμο σε δήμο.

α) Η δοκιμασία του δήμου

Αντικείμενο της δοκιμασίας του δήμου ήταν να εξετασθεί κατά πόσο οι υποψήφιοι πληρούσαν τις απαραίτητες κατά το νόμο προϋποθέσεις εγγραφής, οι οποίες ήταν: 1. Ηλικία δεκαοκτώ ετών. 2. Ιδιότητα ελευθέρου και 3. Γέννηση από γονείς αστούς.

Η διαδικασία της εγγραφής σύμφωνα με τον Αριστοτέλη²³⁴ ήταν η εξής: Οι δημότες, αφού πρώτα έδιναν όρκο, αποφαινόταν με δύο μυστικές ψηφοφορίες για το αν οι υποψήφιοι πληρούσαν τις πιο πάνω προϋποθέσεις και πρώτα απ' όλα αν είχαν τη νόμιμη ηλικία. Έδιναν προφανώς πρώτα το λόγο στον πατέρα ή τον ίδιο τον υποψήφιο να μιλήσει τόσο για την ηλικία του όσο και για τη νόμιμη γέννησή του.

Οι δημότες από τη φυσική κατάσταση του υποψηφίου, από μαρτυρίες, από την εγγραφή στη φρατρία και από ό,τι άλλο έκριναν πρόσφορο προέβαιναν, αν δεν υπήρχε καμμία αντίρρηση²³⁵, σε ψηφοφορία σχετικά με την ηλικία του υποψηφίου. Αν το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας ήταν αρνητικό ο υποψήφιος έπρεπε να επανέλθει στην τάξη των παιδων (ἀπέρχονται πάλιν εἰς παιδας). Δεν γνωρίζουμε αν οι υποψήφιοι είχαν

εποχή του Σόλωνα, άρχιζε τον σημερινό μήνα Ιούλιο με πρώτο μήνα τον Εκατουβαιόνα και τελευταίο τον Σκироφοριόνα.

²³⁴. *Αθην. Πολιτ.*, 42, 1. Βλ. και υποσ. 246.

²³⁵. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ. *Κατὰ Λεωγάρους* 40.

δικαίωμα να προσβάλλουν την απόφαση αυτή. Ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει τίποτα σχετικό, ενώ αντίθετα αναφέρει το δικαίωμα προσβολής στη περίπτωση που υπήρχε διαφωνία για την ιδιότητα του υποψηφίου ως ελεύθερου. Δεν έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι δεν μπορούσε κανείς να προσφύγει και για την ηλικία στο ηλιαστικό δικαστήριο με μόνη δικαιολογία ότι ο Αριστοτέλης δεν το αναφέρει. Είναι διαπιστωμένο άλλωστε ότι πολλές είναι οι παραλείψεις του στην *Αθηναίων πολιτεία*

Αν το αποτέλεσμα της πρώτης ψηφοφορίας ήταν θετικό τότε με μία δεύτερη ψηφοφορία αποφάσιζαν αν ο υποψήφιος ήταν ελεύθερος και αν είχε νόμιμη γέννηση (ἔξ ἁμφοῖν ἀστῶν).

Οποιος καταψηφιζόταν από τους δημότες σαν μη ελεύθερος, μπορούσε να κάνει έφεση. Οι δημότες για να υποστηρίξουν την κατηγορία στο δικαστήριο εξέλεγαν από το σώμα τους πέντε άνδρες. Αν το δικαστήριο έκρινε ότι ο υποψήφιος δεν ήταν ελεύθερος και επομένως δεν είχε δικαίωμα εγγραφής στο δήμο, το κράτος τον πουλούσε ως δούλο. Αν κέρδιζε τη δίκη, οι δημότες ήταν βεβαίως υποχρεωμένοι να τον εγγράψουν.

Η έννοια της νόμιμης γέννησης έχει προκαλέσει ποικίλες συζητήσεις και αποτελεί ένα ακόμη θέμα διαμάχης μεταξύ των ερευνητών. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ακριβώς το εξής: « μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἔξ ἁμφοτέρων γεγονότες ἀστών, ἐγγράφονται δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτακῆδαικα ἔτη γεγονότες. Ὅταν δ' ἐγγράφονται, διαψηφίζονται περὶ αὐτῶν ὁμόσαντες οἱ δημόται, πρῶτον μὲν.....δεύτερον δ' εἰ ἐλεύθερός ἐστι καὶ γέγονε κατὰ τοὺς

νόμους »²³⁶. Γεννάται το ερώτημα αν με το «γέγονε κατὰ τοὺς νόμους» εννοείται ο νόμος που λίγο πιό πάνω στο ίδιο κείμενο αναφέρεται, ότι δηλαδή πρέπει να προέρχονται «ἐξ ἀμφοτέρων ἄστων», ή εννοείται ότι απαραίτητη προϋπόθεση της εγγραφής στο δήμο για τους μέλλοντες πολίτες ήταν η προέλευση από νόμιμο γάμο μεταξύ δύο Αθηναίων πολιτών²³⁷.

Με την πρώτη ερμηνεία ότι δηλαδή *κατὰ τοὺς νόμους* ο Αριστοτέλης εννοεί νά είναι και οι δύο γονεῖς αστοί, χωρίς να υπάρχει υποχρεωτικά και νόμιμος γάμος (δηλ. γάμος με εγγύη ή επιδικασία) τάσσονται οι περισσότεροι ιστορικοί²³⁸.

236. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθηναίων Πολιτεία* 42, 1.

237. Την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη προσδιόριζαν δύο όροι, «αστός» και «πολίτης». Τον όρο «αστός» χρησιμοποιούσαν και στο θηλυκό και δήλωνε την Ατθίδα. Ο όρος «πολίτης» αντίθετα χρησιμοποιόταν μόνο για τους άνδρες διότι οι γυναίκες ήταν μεν Ατθίδες, -όχι Αθηναίες- αλλά αποκλείονταν από την πολιτική κοινότητα. Βλ. πιό κάτω κεφ. 4. 3.

238. Με την ερμηνεία αυτή τάσσεται ο HARRISON (*The law of Athens* I, σελ. 63-65), ο PELEKIDES, (*Histoire de l' Ephebie*, σελ. 94 επ.) ο οποίος φέρνει σαν επιχείρημα την περίπτωση του Μαντίθεου γιού του Μαντία από το δήμο του Θορικού, που δεν αμφισβητεί στον αδελφό του το δικαίωμα του πολίτη παροτι γεννηθηκε από ένωση χωρίς γάμο του πατέρα του Μαντία και της Πλαγγονας (ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατὰ Βοιωτού* I, βλ. πιό πάνω υποσ. 131, για την υπόθεση του ίδιου δημοσθ. λόγου), ο D. MACDOWELL (*Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σελ. 108 επ.) ο οποίος θεωρεί ότι κάνουν λάθος όσοι υποστηρίζουν πως οι νόθοι δεν αποκτούσαν την ιδιότητα του πολίτη, λάθος που απορρέει απο τη συγχυση μεταξύ της ιδιότητας του πολίτη και του δικαιώματος να ανηκει κανείς σε φρατρία ή να κληρονομει περιουσία.

Αν δεχτούμε την αντίθετη άποψη τότε οι «νόθοι»²³⁹ δεν θα μπορούσαν να εγγραφούν στο δήμο και δεν θα αποκτούσαν ποτέ την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη²⁴⁰.

Είναι γνωστό πως τα νόθα παιδιά αποκλείονταν από την πατρική κληρονομιά και ο πατέρας δεν μπορούσε να τα εγγράψει στη φρατρία²⁴¹. Η ιδιότητα όμως του πολίτη μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη εξαρτιόταν μόνο από την εγγραφή στο δήμο και όχι πλέον από την ιδιότητα μέλους μιας φρατρίας όπως ίσχυε πριν τις μεταρρυθμίσεις²⁴².

239. "Νόθα", μετά το νόμο του Περικλή του 451/0 π.Χ., φαίνεται πως χαρακτηρίζονταν αφενός τα παιδιά που προέρχονταν από ένωση χωρίς εγγύηση ή επιδικασία ενός Αθηναίου και μιας Αθίδας, αφετέρου τα παιδιά που προέρχονταν από ένωση, νόμιμη ή μη, Αθηναίου και "ξένης". Για τα δεύτερα δεν υπάρχει αμφισβήτηση, δεν μπορούσαν να γίνουν πολίτες διότι η μητέρα τους ούτως ή άλλως δεν ήταν αστή. Κατά τον Πολυδεύκη (3, 21) και τον Απροκρατίωνα (λ. νοθεία) οι νόθοι ήταν τα παιδιά από "ξένη" μητέρα.

240. Την ερμηνεία αυτή υποστήριξαν από τους παλαιότερους οι J.H. LIPSIUS, B. HAUSSOULLIER. Από τους νεώτερους συγγραφείς ο P.J. RHODES («Bastards as Athenian Citizens», *Classical Quarterly* 28, (1978), σελ. 89-92) πιστεύει ότι τα νόθα παιδιά δεν είχαν το δικαίωμα εγγραφής στο δήμο και επομένως αποκλείονταν από το δικαίωμα του πολίτη. Και ο M.H. HANSEN επίσης αμφισβητεί την άποψη ότι οι νόθοι γίνονταν δεκτοί σαν Αθηναίοι πολίτες («Bastards as Athenian Citizens» στο έργο του ΙΔΙΟΥ *Demography and Democracy*, σελ. 73-76 «...So the evidence adduced in favour of the view that nothoi born from Athenian parents were accepted as citizens is inconclusive»). Βλ. αντίθετη άποψη στο άρθρο της Eva CANTARELLA, *Filiazione legittima e cittadinanza*, στο *Symposium* 1995, σελ. 97-111.

241. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ. *Προς Μακάριστον*, 51.

242. Βλ. πιο πάνω κεφ. 2.5. Επίσης F.J. FROST, *Aspects of Early Athenian Citizenship*, στο A. BOEGEHOLD - A. SCAFURO

β) Η δοκιμασία της Βουλής

Στην συνέχεια η Βουλή υπέβαλε σε μία δεύτερη δοκιμασία όσους είχαν εγγραφεί στο δήμο. Αν θεωρούσε κανέναν απ' αυτούς νεώτερο των δεκαοκτώ ετών, επέβαλλε πρόστιμο στους δημότες που τον είχαν γράψει. Η απόφαση του δήμου προφανώς αναιρείτο, ο δε υποψήφιος θα έπρεπε να επανέλθει με νέα αίτηση εγγραφής το επόμενο έτος.

Η νόμιμη γέννηση δεν ήταν αντικείμενο αυτής της δοκιμασίας ή τουλάχιστον δεν αναφέρει σχετικώς τίποτα ο Αριστοτέλης.

Μετά το δεύτερο αυτό έλεγχο οι πατέρες, συγκεντρωμένοι κατά φυλές, εξέλεγαν τους *σωφρονιστές* και τον *κοσμητή*, ο οποίος συγκέντρωνε τους νέους εγγεγραμμένους δημότες για να υπηρετήσουν ως *έφηβοι*.

Εχει υποστηριχθεί²⁴³ ότι πριν από την οργάνωση της εφηβείας έτσι όπως την γνώριζε ο Αριστοτέλης δηλ. πριν το 337/336, ο νέος Αθηναίος μπορούσε να ασκεί τα πολιτικά δικαιώματα που του προσέδιδε η ενηλικίωσή του από το 18ο έτος. Για την άποψη όμως αυτή υπάρχουν αντιρρήσεις²⁴⁴.

(εκδ.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, J. Hopkins University Press, Baltimore-London 1994, σελ. 45-56, P. B. MANVILLE, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*, Princeton University Press, Princeton 1990.

²⁴³. B. HAUSSOULIER, στον πρόλογο της εκδόσεως της Αθηναίων Πολιτείας, *Constitution d'Athènes*, Budé, 1922, σελ. XVIII.

²⁴⁴. Με την άποψη αυτή δεν συμφωνεί ο P. ROUSSEL, *Principe d'ancienneté*, σελ. 11, υποσ. 1.

4. 4. Ο Αθηναίος πολίτης και ο νόμος του Περικλή

Το θέμα αυτό τα τελευταία χρόνια απασχόλησε ιδιαίτερα τους ερευνητές²⁴⁵. Τα σημεία κυρίως που επικεντρώθηκε η προσοχή τους είναι τα εξής: Πρώτο, ποιοί είχαν το δικαίωμα να είναι πολίτες στην Αθήνα; Και φυσικά για το ερώτημα αυτό έπρεπε να εξεταστεί ποιος ήταν ο ρόλος του γάμου στην νομική κατάσταση των παιδιών, ποιά η σχέση «πολιτείας» και «αγχιστείας», ποιά ήταν η διαδικασία εγγραφής στη φρατρία και στο δήμο και ποιά ήταν η θέση των ξένων και των μετοίκων στην Αθήνα. Το δεύτερο σημείο το οποίο έτυχε

²⁴⁵. C. HIGNETT, *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century*, Clarendon Press, Oxford 1952, σελ. 343 επ., C. PATTERSON, *Pericles' Citizenship Law of 451/0 B.C.*, Arno Press, New York, 1981, R. SEALEY, How Citizenship and the City Began in Athens, *AJAH* 8 (1983), σελ. 97-129, ΙΔΙΟΥ, On Lawful Concubinage at Athens, *CA* 3 (1984), σελ. 111-133, K. WALTERS, Perikles' Citizenship Law, *CA* 2 (1983), σελ. 314-336, R.K. SINCLAIR, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, εκδ. Καρδαμίτσα, μετ. Ελ. Ταμβάκη, Αθήνα 1997 (αγγλ. έκδ. 1988), σελ. 27-31. Οι A. BOEGEHOLD και A. SCAFURO το 1994 επιμελήθηκαν της εκδόσεως ενός συλλογικού έργου με τον τίτλο *Athenian Identity and Civic Ideology* (J. Hopkins University Press, Baltimore-London 1994). Μεταξύ των μελετών του τομους ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το υπό μελέτη θέμα παρουσιάζουν οι ακόλουθες, οι οποίες σημειωτέον περιλαμβάνουν και όλες τις μέχρι τότε απόψεις και βιβλιογραφία: W.R. CONNOR, The Problem of Athenian Civic Identity, ό.π., σελ. 34-44, ΑΙ. BOEGEHOLD, Perikles' Citizenship Law of 451/0 B.C., ό.π., σελ. 57-66, A. SCAFURO, Witnessing and False Witnessing: Proving Citizenship and Kin Identity in Fourth-Century Athens, ό.π., σελ. 156-198.

ιδιαίτερης μελέτης ήταν τα δικαιώματα, τα προνόμια και οι υλικές απολαυές που προσέδιδε η ιδιότητα του πολίτη.

Μέχρι το 451 π.Χ. για να είναι κάποιος πολίτης, έπρεπε να έχει γεννηθεί από πατέρα που ήταν πολίτης. Αν η μητέρα ήταν Ατθίδα ή ξένη δεν έπαιζε ρόλο, άλλωστε πολλοί γνωστοί Αθηναίοι όπως ο Κλεισθένης, ο Κίμων και άλλοι ακόμη είχαν μητέρες που δεν ήταν Ατθίδες.

Μετά το 451 π.Χ. η ιδιότητα της μητέρας ως αστής έγινε εξίσου σημαντική με του πατέρα. Με ένα νόμο που ψηφίστηκε το 451/0 π.Χ. κατά πρόταση του Περικλή την ιδιότητα του πολίτη την αποκτούσε κανείς εφόσον την είχαν και οι δύο γονείς του (ἐξ ἀμφοῖν ἀστῶν)²⁴⁶. Το κίνητρο του νόμου αυτού δεν είναι σαφές. Κατά τον Αριστοτέλη ήταν ο μεγάλος αριθμός των πολιτών. Μπορεί όμως οι Αθηναίοι να οδηγήθηκαν εκεί για να διαφυλάξουν την φυλετική τους καθαρότητα ή και από άλλες ακόμη αιτίες. Κατά την J. De Romilly την υιοθέτηση ενός τέτοιου νόμου προκάλεσε « η ανάπτυξη των υλικών πλεονεκτημάτων που ήταν συνδεδεμένα με τον κρατικό σοσιαλισμό του Περικλή και την ύπαρξη

246. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 42, 1 (Μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν) και 26, 4 (Καὶ τρίτῳ μετὰ τούτων ἐπὶ Ἀντιδότῳ δια το πλῆθος τῶν πολιτῶν, Περικλέους εἰπόντος, ἔγνωσαν μὴ μετέχειν τῆς πόλεως ὅς ἂν μὴ ἐξ ἀμφοῖν ἀστοῖν ἢ γεγονῶς) Επίσης *Πολιτικά* 1278 a 34 (τέλος δὲ μόνον τοὺς ἐξ ἀμφοῖν ἀστῶν πολίτας ποιοῦσιν) και 1275 b, 22-23 (ὁρίζονται δὲ πρὸς τὴν χορὴν πολίτην τὸν ἐξ ἀμφοτέρων πολιτῶν καὶ μὴ θατέρον μόνον, οἷον πατρὸς ἢ μητρὸς).

Βλ. και ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περικλής* 37.

πληρωμής για την άσκηση ορισμένων πολιτικών δραστηριοτήτων»²⁴⁷.

Η κλασική ερμηνεία για την έννοια του «ἐξ ἁμφοῖν ἀστῶν» στο νόμο του Περικλή, όπως τον διατυπώνει ο Αριστοτέλης στην *Αθ. Πολιτεία*, είναι ότι για να γίνει κάποιος πολίτης έπρεπε να προέρχεται από γονείς που και οι δύο ήταν πολίτες. Δηλαδή θεωρείται ότι αστός είναι όρος συνώνυμος με τον πολίτη. Ο Ed Cohen σε μιά πρόσφατη μελέτη σχετική με το θέμα αυτό πρότεινε μια νέα ριζοσπαστική ερμηνεία, ότι δηλαδή *αστός* και *πολίτης* δεν ήταν συνώνυμοι όροι. Υποστήριξε ότι η υποχρεωτική προέλευση από αστούς γονείς για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, αποδεικνύει την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης ομάδας ελεύθερων ατόμων που κατοικούσαν στην Αττική (αστοί) που δεν ήταν ταυτόσημοι με τους πολίτες, αλλά από τους οποίους προέρχονταν οι τελευταίοι²⁴⁸.

Ο νόμος αυτός κατά την τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου φαίνεται ότι για ευνοήτους λόγους δεν εφαρμόστηκε και επανατέθηκε σε ισχύ το 403/2 π.Χ.

²⁴⁷. J. De ROMILLY, *Προβλήματα της ελληνικής δημοκρατίας* μετάφρ. Ν. Αγκαβανάκη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992 (γαλλική έκδοση 1975), σελ. 28.

²⁴⁸. E. COHEN, *The Astoi of Attika: Nationality and citizenship at Athens*, στο *Symposion* 1995, εκδ. G. Thur και J. Velissaropoulos-Karakostas, Κολωνία, σελ. 57-95, κυρίως 70: « The Athenian procedure posits the existence in Attika of a recognizable group of free local persons (astoi) including, but not identical with the politai ».

4. 5. Ο αθηναίος «Εφηβος»

Την εποχή που γράφτηκε η *Αθηναίων Πολιτεία* οι νέοι, μετά την εγγραφή τους στο δήμο, ήταν υποχρεωμένοι για δύο χρόνια να υπηρετήσουν ως «έφηβοι». Η Εφηβεία αυτή ήταν κάτι σαν τη σημερινή στρατιωτική θητεία.

Η λέξη «έφηβος» που η ετυμολογία της σημαίνει το νέο που φτάνει στο τέλος της ηλικίας της ήβης, στην Αθήνα χρησιμοποιείτο κυρίως για να δηλώσει αυτή την ειδική κατηγορία ενηλίκων πολιτών, οι οποίοι βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο της πολιτείας και εκτελούσαν κυρίως στρατιωτικά καθήκοντα.

Η Εφηβεία άρχιζε στα δεκαοκτώ με την ενηλικίωση και διαρκούσε δύο χρόνια, έως τα είκοσι. Ήταν ένας από τους θεσμούς της πόλης που έπαιζε σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή των Αθηναίων.

Οι περισσότερες από τις διασωζόμενες μαρτυρίες είναι επιγραφικές (κατάλογοι Εφήβων και Εφηβικά ψηφίσματα)²⁴⁹ και όλες χρονολογούνται από τον 4ο π.Χ. αιώνα.

Το πιο παλιό κείμενο είναι ένα χωρίο του πλατωνικού διαλόγου «Αξίοχος» που το λεξικό Σούδα αποδίδει στον Αισχίνη²⁵⁰. Το σημαντικότερο όμως όλων

²⁴⁹. IG, II². Βλ. αναλυτικά τις επιγραφές στη βασική μονογραφία για την εφηβεία του Χ. Πελεκιδή: C. PELEKIDES, *Histoire de l'éphébie attique (des origines à 31 avant J.-Christ.)* Paris 1962, σελ. 119-152.

²⁵⁰. [ΠΛΑΤΩΝ] *Αξίοχος*. 366d - 367a, βλ. ΣΟΥΙΔΑΣ η ΣΟΥΔΑ, λ. *Αξίοχος* και *Αισχίνης*.

είναι το κεφάλαιο που περιέλαβε ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία*²⁵¹. Από τις χρονολογίες όλων αυτών των μαρτυριών γεννήθηκε στους ιστορικούς το ερώτημα αν ο θεσμός της Εφηβείας ήταν δημιούργημα του 4ου π.Χ. αιώνα ή υπήρχε και τον 5ο π.Χ. αιώνα ή ίσως και νωρίτερα. Υποστηρίχθηκαν και οι δύο απόψεις. Η παλαιότερη όμως θέση²⁵² ότι η εφηβεία ήταν ένας θεσμός ολοκληρωτικά τεχνητός, κατασκευασμένος το 336/335, δεν υποστηρίζεται πιά από κανέναν. Οι νεώτεροι ερευνητές, των τελευταίων τουλάχιστον τριάντα χρόνων, έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα θεσμό με αρχαία καταγωγή²⁵³.

Πότε ακριβώς οργανώθηκε η εφηβεία, με τη μορφή που είχε τον 4ο π.Χ. αιώνα, δεν είναι γνωστό. Πιθανώς χρονολογείται μεταξύ του 509 π.Χ. (επί Κλεισθένη) και 403 π.Χ. (επί Θρασυβούλου). Δεν μπορεί, έτσι τουλάχιστον που την περιγράφει ο Αριστοτέλης, να προϋπήρχε του 509 π.Χ., αναφέρει ο Πελεκίδης²⁵⁴. Οι απαρχές του θεσμού όμως ανάγονταν σε πολύ παλιότερες εποχές.

Η εφηβεία είχε σχέση με την οργάνωση των πόλεων κατά τάξεις ηλικιών και την εκπαίδευση της νεολαίας. Στην τάξη των νέων γινόταν μια δημόσια

251. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθηναίων Πολιτεία*, 42.

252. U. von WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Aristoteles una Athen*, I, Berlin 1893, σελ. 193-194.

253. Βλ. για τη διαμάχη αυτή στο έργο του C. PELEKIDES, *Histoire de l'épèterie*, σελ. 7-17. Ακόμη σχετική βιβλ.ογραφία παραθέτει ο P. VIDAL-NAQUET, *Ο μαύρος κυνηγός και η καταγωγή της αθηναϊκής εφηβείας*, σελ. 160, υποσ. 1.

254. *Histoire de l'épèterie* σελ. 71.

εκπαίδευση, στρατιωτικού κυρίως χαρακτήρα, που γνωρίζουμε την οργάνωσή της μόνο στη Σπάρτη και στις πόλεις της Κρήτης. Αλλά και για τις πόλεις αυτές οι πληροφορίες είναι εξίσου ασαφείς μ' αυτές της αθηναϊκής εφηβείας όπως επίσης και πολύ μεταγενέστερες σε σύγκριση με την αρχαιότητα των θεσμών.

Είναι βέβαιο λοιπόν ότι η αθηναϊκή εφηβεία ήταν η εξέλιξη ενός θεσμού, κοινού στις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας που είχε σχέση με ένα αρχαίο σύστημα εκπαίδευσης της τάξης των νέων. Αυτό το σύστημα εξελίχθηκε, έχασε τον αποκλειστικά στρατιωτικό του χαρακτήρα, περιέλαβε όλες τις οικονομικές τάξεις του πληθυσμού, διότι αρχικά ήταν περιορισμένο στις ανώτερες, και κατέληξε να είναι η Εφηβεία που γνωρίζουμε και που περιγράφει ο Αριστοτέλης.

α) Η οργάνωση της εφηβείας

Η οργάνωση της Εφηβείας σύμφωνα με τις περιγραφές του Αριστοτέλη και τις επιγραφικές μαρτυρίες ήταν η εξής²⁵⁵: Βασική προϋπόθεση εισόδου στο Εφηβείο ήταν η εγγραφή των νέων δημοτών στους καταλόγους των δήμων. Ο δήμαρχος που τηρούσε το ληξιαρχικό γραμματείο όταν τελείωνε η διαδικασία εγγραφής προσέθετε τα ονόματα των νέων πολιτών με όλες τις αλλαγές που μπορεί να εφερνε η δοκιμασία της Βουλής ή οι ενδεχομένες δικαστικές αποφάσεις.

255. Βλ. και C. PELEKIDES. *Histoire de l'éphébie* σελ.

Στην αρχή του εφηβικού έτους συντασσόταν ένας κατάλογος με όλους τους εφήβους, τον οποίο αναρτούσαν μπροστά από το Βουλευτήριο, κοντά στα αγάλματα των δέκα επωνύμων ηρώων των φυλών. Ήταν το ίδιο σημείο στο οποίο αναρτούσαν και τον κατάλογο των πολιτών που επρόκειτο να επιστρατευθούν. Οι κατάλογοι αυτοί, την εποχή του Αριστοτέλη, γράφονταν πάνω σε χάλκινες στήλες που είχαν αντικαταστήσει τις ασπρισμένες πινακίδες (λελευκωμένα γραμματεία) παλαιότερων εποχών, το υλικό των οποίων δεν γνωρίζουμε διότι δεν διασώθηκε δυστυχώς κανένας κατάλογος.

Επικεφαλής του καταλόγου των εφήβων γραφόταν το όνομα του *επώνυμου άρχοντα* του έτους της εγγραφής τους και το όνομα του *επώνυμου ήρωα της ηλικίας*. Στην Αθήνα εκτός από τους δέκα «επώνυμους ήρωες των φυλών» υπήρχαν και οι σαράντα δύο «επώνυμοι ήρωες των ηλικιών». Επομένως το όνομα που δινόταν κάθε χρόνο στους νέους εφήβους ανήκε στην τάξη εκείνων που την προηγούμενη χρονιά είχαν συμπληρώσει το πεντηκοστό ένατο έτος της ηλικίας τους, είχαν υπηρετήσει ως διαιτητές και το όνομα του επώνυμου ήρωα της ηλικίας τους ήταν διαθέσιμο εφόσον σταματούσαν πλέον οι στρατιωτικές τους υποχρεώσεις προς την πόλη. Δηλαδή το όνομα του επωνύμου ήρωα μιας ηλικίας δινόταν κάθε σαράντα δύο χρόνια. Οι έφηβοι που θα το έφεραν θα διακρίνονταν μ' αυτό μέχρι να απαλλαγούν και αυτοί από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα στα εξήντα τους χρόνια.

Αυτή τη διπλή ονομασία των εφηβικών καταλόγων αφενός με το όνομα του άρχοντα, αφετέρου με το όνομα του επωνύμου ήρωα των ηλικιών δεν την βεβαιώνει, εκτός από το κείμενο του Αριστοτέλη²⁵⁶, καμιά επιγραφική μαρτυρία.

Οι έφηβοι υπάγονταν στη δικαιοδοσία των στρατηγών²⁵⁷. Αρχηγός όλων των εφήβων ήταν ο *κοσμητής*²⁵⁸ που εκλεγόταν με χειροτονία από την εκκλησία του Δήμου και υποβαλόταν σε δοκιμασία ενώπιον του Δικαστηρίου όπως και οι υπόλοιποι άρχοντες πριν αναλάβουν καθήκοντα²⁵⁹.

Τον κοσμητή στα έργα του τον βοηθούσαν οι δέκα *σωφρονιστές*, ένας για κάθε φυλή και επέβλεπαν ο καθένας τους εφήβους της φυλής του. Ο Αριστοτέλης μας περιγράφει την εκλογή τους²⁶⁰: Οι πατέρες των νέων δημοτών συγκεντρώνονταν κατά φυλές για να εκλέξουν, αφού πρώτα έδιναν όρκο, τρία μέλη της φυλής τους μεταξύ αυτών που είχαν υπερβεί το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας τους και ήταν από τους καταλληλότερους για να αναλάβουν την επίβλεψη των εφήβων. Ο λαός στην εκκλησία του δήμου στη συνέχεια, εξέλεγε ως *σωφρονιστή* έναν από τους τρεις υποψηφίους που πρότεινε η κάθε φυλή. Το έργο των σωφρονιστών ήταν κυρίως η επίβλεψη της

256. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 53, 4.

257. Βλ. πιο κάτω κεφ. 4. 5.

258. Η έννοια της λέξης είναι από το ρημα κοσμώ. Επέβλεπαν τους εφήβους ώστε να είναι κόσμιοι, θέμα στο οποίο οι Έλληνες έδιναν μεγάλη σημασία.

259. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 55, 2.

260. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 42, 2.

«σωφροσύνης» των εφήβων τόσο στα γυμνάσια όσο και στην καθημερινή τους ζωή.

Ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει αν για την εκλογή στο αξίωμα του κοσμητή υπήρχε όριο κατώτερης ηλικίας όπως υπήρχε για τους σωφρονιστές. Το μόνο που γράφει είναι ότι ήταν εκλεγμένος «μεταξύ τῶν ἄλλων Ἀθηναίων. Δύσκολα πάντως μπορεί να φανταστεί κανείς ότι ο κοσμητής θα μπορούσε να ήταν νεώτερος των σωφρονιστών²⁶¹.

Γενικά γίνεται σήμερα δεκτό ότι τον 4ο π.Χ. αιώνα για να εκλεγεί κάποιος στο αξίωμα του κοσμητή έπρεπε να ήταν τουλάχιστον σαράντα ετών. Οι Αθηναίοι, όπως είχαν φροντίσει να εκλέγεται εκ των αρίστων πολιτών, εφόσον επρόκειτο για την επίβλεψη των Εφήβων²⁶², με το ίδιο ενδιαφέρον θα πρέπει να είχαν καθορίσει και ένα κατάλληλο όριο ηλικίας εκλογιμότητας που να εγγυάται για την ικανότητά του αυτή. Ο κίνδυνος που παρουσίαζε ο συγχρωτισμός ενηλίκων ανδρών με τους νέους φαίνεται πως θεωρείτο μικρότερος μετά την ηλικία των σαράντα ετών.

Η εκκλησία χειροτονούσε επίσης δύο *παιδοτρίβες* και τέσσερις ειδικούς διδασκάλους, τον

261. Ο J. OEHLER, (*Paully-Wissowa* , λ. Κοσμητής, στ. 1491) υπολογίζει ότι έπρεπε να ήταν 40 ετών βασιζόμενος στην *Αθηναίων Πολιτεία* και τον *Κατὰ Τιμαρχου* (11) λόγο του Αισχίνη χωρίς βέβαια στα κείμενα αυτά να αναφέρεται ρητά κάτι τέτοιο. Απορρίπτει δε τη θέση ότι ο κοσμητής ήταν ένας στρατιωτικός αρχηγός των εφήβων πράγμα που θα μπορούσε να του προσδώσει μια ηλικία μικρότερη αυτής των σωφρονιστών.

262. IG. II 2, 1006. 56 και ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.* 42, 2: «βέλτιστους είναι και ἐπισημειωτάτους ἐπιτελείσθαι τῶν ἐφήβων».

οπλομάχο, τον τοξότη, τον ακοντιστή και τον καταπελταφέτη ή αφέτη οι οποίοι μάθαιναν τις αντίστοιχες τέχνες στους εφήβους. Στο σημείο αυτό μόνο φαίνεται ο στρατιωτικός εκπαιδευτικός χαρακτήρας της εφηβείας. Ούτε και για τους πιό πάνω δασκάλους αναφέρεται κάπου όριο ηλικίας, αλλά πιθανολογείται ότι ο νόμος απαιτούσε για την εκλογή όλων των ατόμων που απασχολούνταν με τους Εφήβους ένα μεγαλύτερο όριο ηλικίας και κατά πάσα πιθανότητα το τεσσαρακοστό το οποίο ήδη ονόμασε για τους σωφρονιστές.

Γενικά το όριο ηλικίας των σαράντα ετών απαιτείτο για όσους απασχολούνταν με τους νέους γενικότερα, και σε αυτούς περιλαμβάνονταν ασφαλώς και οι έφηβοι. Οι χορηγοί²⁶³ π.χ. των χορών των παιδών κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα έπρεπε επίσης να έχουν ηλικία μεγαλύτερη των σαράντα ετών²⁶⁴. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι και κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα ίσχυε ο ίδιος κανόνας. Η περίπτωση του Αλκιβιάδη²⁶⁵ καθώς και κάποιου κατηγορουμένου για δωροδοκία σε λόγο του Λυσία²⁶⁶,

²⁶³. Χορηγοί ήταν οι Αθηναίοι που αναλάμβαναν την καταβολή της δαπάνης που απαιτούσε ο σχηματισμός χορού για τις δημόσιες γιορτές. Η δαπάνη αυτή της διδασκαλίας και της προετοιμασίας των δημόσιων χορών ήταν όπως φαίνεται ιδιαίτερα μεγάλη. Υπήρχαν δε τρεις κατηγορίες χορών ανάλογα με τις ηλικίες. Οι χοροί των παιδών (μέχρι την ενηλικίωση τους), οι χοροί των νέων (περιλάμβανε τους νέους άνδρες κάτω των τριάντα ετών) και οι χοροί των ανδρών (όπου μετείχαν οι άνδρες ηλικίας τριάντα έως εξήντα ετών). Βλ. επίσης πιό κάτω υποσ. 268.

²⁶⁴. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 56. 3. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου* 11. Βλ. και ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, 6. 764 ε.

²⁶⁵. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Μειδίου*, 147. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Αλκιβιάδης*, 16. 4.

δείχνουν ότι μπορεί κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα να μη λάμβαναν ακόμη υπόψη την ηλικία.

β) Η ζωή των εφήβων

Οι έφηβοι οι οποίοι άρχιζαν τη θητεία τους το Βοηδρομιώνα, τρίτο μήνα του αττικού έτους²⁶⁷, συγκεντρώνονταν από τους σωφρονιστές και τον κοσμητή και τις πρώτες μέρες άρχιζαν να επισκέπτονται όλα τα ιερά της αττικής. Σ' ένα απ' αυτά το ιερό της Αγραύλου έδιναν τον καθιερωμένο όρκο μπροστά στον κοσμητή, τους σωφρονιστές, και τους εκπροσώπους της πόλης, προφανώς τους εννέα άρχοντες, τους στρατηγούς και πρυτάνεις.

Το κείμενο του όρκου των εφήβων με την αρχαϊκή του μορφή, τουλάχιστον μέχρι τον 11ο στίχο, χρησιμοποιήθηκε σαν ένα από τα επιχειρήματα της αρχαιότητας του θεσμού από τους υποστηρικτές αυτής της άποψης.

Στον όρκο που έδιναν οι Αθηναίοι έφηβοι στο τέλος του 4ου π.Χ. αιώνα και που σώζεται σε μια επιγραφή από τις Αχαρνές μπορούμε να δούμε τι περίμενε η πόλη από τους εφήβους της ²⁶⁸ :

266. ΛΥΣΙΑΣ, *Απολογία δωροδοκίας απαρασχημος*. 1-5. Βλ. και Μ. GOLDEN, *Children and Childhood in Classical Athens*, σελ. 65.

267. Βλ. για το αθηναϊκό έτος υποσ. 233.

268. Είναι η γνωστή ως «σπλη των Αχαρνων» επιγραφή, του τέλους του 4ου αιώνα. Βλ. L. ROBERT, *Études épigraphiques et philologiques* Paris 1938, σελ. 296-307 και Μ.Ν. ΤΟΔ, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, том 2: *From 403 to 323 B.C.*

« Δεν θα ντροπιάσω τα ιερά όπλα μας, ούτε θα εγκαταλείψω το σύντροφό μου όπου κι αν βρίσκομαι. Θα υπερασπίζομαι τα δικαιώματα των θεών και των ανθρώπων και όταν πεθάνω δεν θα αφήσω την γενέτειρά μου μικρότερη, αλλά μεγαλύτερη και καλύτερη, όσο μπορώ εγώ ο ίδιος και με τη βοήθεια όλων. Θα σέβομαι τους εκάστοτε ηγεμόνες και τους θεσμούς που υπάρχουν και όλους τους άλλους που μπορεί να θεσπισθούν στο μέλλον. Και αν κάποιος προσπαθήσει να καταλύσει τους θεσμούς, θα του αντισταθώ όσο μπορώ και με τη βοήθεια όλων. Θα τιμώ τη λατρεία των πατέρων μου. Μάρτυρές μου οι θεοί Άγραυλος, Εστία, Ενωώ, Ευνάλιος, Άρης και η Αθηνά η Πολεμική, ο Ζεύς, η Θαλλώ, η Αυξώ, η Ηγεμόνη, ο Ηρακλής και τα σύνορα της γενέτειράς μου, το σιτάρι, το κριθάρι, τα αμπέλια, οι ελιές και οι συκιές »²⁶⁹.

Η θητεία των εφήβων κατά τον πρώτο χρόνο συνίστατο ακόμη στη φρούρηση της Μουνιχίας και της Ακτής (των δύο φρουρίων του Πειραιά) και στην εκμάθηση των στρατιωτικών τεχνών από τους τέσσερις προαναφερόμενους δασκάλους, που τους προετοίμαζαν για την οπλική θητεία.

Το δεύτερο έτος μετά από μία στρατιωτική επίδειξη που έκαναν οι έφηβοι στο θέατρο του Διονύσου, η πόλη τους παρέδιδε επίσημα τα όπλα τους, ασπίδα και δόρυ²⁷⁰. Τον υπόλοιπο χρόνο, κάτω από τις διαταγές

Oxford 1948. Ο όρκος μας είναι γνωστός ακόμη από τον ΣΤΟΒΑΙΟ (*Ανθολόγιον*, 43, 48) και τον ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ (*Ονομαστικόν*, 8, 105-106).

²⁶⁹. Μετάφραση Ελ. Ταμβάκη, στο έργο *Δημοκρατία και Συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* του R.K. SINCLAIR, σελ. 64, υπ. 29.

²⁷⁰. Ήταν η γιορτή στην οποία η πόλη παρέδιδε τα όπλα και στα ορφανά πολέμου, βλ. κεφ. 3. 5.

του υπεύθυνου στρατηγού, εκτελούσαν περιπολίες (εξ ου και η ονομασία τους «περίπολοι») στα σύνορα της Αττικής και παρέμεναν φρουρές στις οχυρές θέσεις όπως ο Θορικός, το Σούνιο, ο Ραμνούς, ο Ανάφλυστος, η Ελευσίς, η Φυλή και οι Άφιδναι.

Κατά τα δύο αυτά χρόνια της θητείας τους οι έφηβοι φορούσαν χλαμύδες, σαν είδος στολής, αρχικά μαύρες και κατόπιν επί Ηρώδου Αττικού, άσπρες.

Σημείο διαμάχης για τους ιστορικούς υπήρξε ακόμη το αν υπηρετούσαν ως έφηβοι όλοι οι πολίτες ή μόνο οι πολίτες των τριών πρώτων σολώνειων τάξεων. Φαίνεται πως αρχικά δεν γίνονταν έφηβοι όλοι όσοι εγγράφονταν στα μητρώα του Δήμου. Οι θήτες οι οποίοι έμεναν έξω από το στρατό δεν υπήρχε λόγος να υπηρετήσουν ως έφηβοι. Παρότι στον Αριστοτέλη δεν υπάρχει πουθενά σχετικός διαχωρισμός υποστηρίχθηκε η άποψη ότι τέτοιος διαχωρισμός γινόταν. Είναι μάλιστα ενδιαφέρουσα η ανταλλαγή επιχειρημάτων μεταξύ του Ruschenbusch και του Rhodes σε άρθρα τους με τον ίδιο περίπου τίτλο «Εφηβοι, Βουλευτές και ο πληθυσμός της Αθήνας». Ο Ruschenbusch²⁷¹, βασιζόμενος σε διάφορες «στατιστικές» του πληθυσμού²⁷² και διάφορους

271. E. RUSCHENBUSCH, Die soziale Herkunft der Epheben um 330, *Z.P.E* 35 (1979), σελ. 173-6 και Die soziale Zusammensetzung des Rates der 500 im 4. Jh., *Z.P.E* 35 (1979), σελ. 177-180.

272. Για τον πληθυσμό της Αθήνας βλέπε τις σημαντικές μελετες των K.J. BELOCH, *Griechische Geschichte*², III. ii, de Gruyter, Berlin-Leipzig 1923 και A.W. GOMME, *The population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Blackwell, Oxford 1933.

καταλόγους εφήβων, διαιτητών κλπ., υποστήριξε ότι όχι μόνο η οπλιτική τάξη (3 ανώτερες), αλλά όλοι οι Αθηναίοι πολίτες, δηλαδή και οι θήτες, υπηρετούσαν ως έφηβοι και εκλέγονταν ως βουλευτές. Ο Rhodes²⁷³ αντέκρουσε ορισμένες θέσεις του με εξίσου σοβαρά επιχειρήματα. Ο Ruschenbusch²⁷⁴ επανήλθε αργότερα με νέο του άρθρο. Από τη διαμάχη αυτή και τη μελέτη των επιχειρημάτων τους σε ένα συμπέρασμα μόνο μπορεί να καταλήξει κανείς, ότι οι υπολογισμοί που κάνουν και οι δύο βασίζονται στον αριθμό του πληθυσμού της Αθήνας τον 4ο αιώνα, όπως μας τον δίνουν διάφορες πηγές. Κάθε ένας στηρίζεται σε διαφορετικά σημεία των μαρτυριών που διαθέτουμε, που θεωρεί πειστικά για τη θέση του, αλλά για να ταχθεί κανείς υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης θα έπρεπε να έχει περισσότερες ενδείξεις. Ας ελπίζουμε ότι στο μέλλον θα βρεθούν και άλλες μαρτυρίες, και όχι μόνο γι' αυτό, αλλά και για πλήθος άλλα ερωτήματα που μένουν μέχρι τώρα αναπάντητα και δίνουν αφορμή για διάφορες ερμηνείες από τους σύγχρονους συγγραφείς.

Σε κάθε περίπτωση η Εφηβεία του 4ου π.Χ. αιώνα δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή παρά με τη μορφή

273. P.J. RHODES, *Ephebi, Bouleutae and the population of Athens*, *ZPE* 38 (1980), σελ. 191-201.

274. E. RUSCHENBUSCH, «*Epheben, Buleuten und die Bürgerzahl von Athen um 330 v. Chr.*», στο *Z.P.E.* 41, σελ. 103-105. Αργότερα ο ίδιος έγραψε ακόμη τρία άρθρα για τον αριθμό του πληθυσμού της Αθήνας το 330 π.Χ.: «*Noch Einmal die Bürgerzahl Athens um 330v. Chr.*», *Z.P.E.* 44, σελ. 110-112, «*Zum letzten Mal: Die Bürgerzahl Athens im 4.Jh. v. Chr.*», *Z.P.E.* 54, σελ. 254-269.

Ο έφηβος αναλάμβανε πάντως τη διαχείριση της περιουσίας του και την προστασία των επικλήρων. Μπορούσε να αναλάβει ακόμη την *κυριεία* της μητέρας του. Για να μην εμποδίζεται όμως στα εφηβικά του καθήκοντα και για να μην υπάρχουν προσχήματα να απουσιάζει, ο νόμος απαγόρευε στους εφήβους να εμφανίζονται στο δικαστήριο είτε σαν ενάγοντες είτε σαν εναγόμενοι. Εξαιρεση αποτελούσε η περίπτωση της εμφανίσεώς του προκειμένου να παραλάβει μιά κληρονομιά, να παντρευτεί μιά επίκληρο κόρη ή να πάρει ένα οικογενειακό ιερατικό αξίωμα²⁷⁸.

Μπορεί η Εφηβεία που περιγράφει ο Αριστοτέλης να είναι μια στρατιωτική θητεία, αλλά οι επιγραφές που βρέθηκαν και περιέχουν ορισμένους εφηβικούς καταλόγους αρχίζουν με το τυπικό: «οί έφηβοι οί επί τοῦ ἄρχοντος ἐγγραφέντες», δηλαδή συγχρόνως με την είσοδο στην Εφηβεία δηλώνεται και η είσοδος στην πολιτική ζωή.

Τελικά επρόκειτο για ένα σύστημα στρατιωτικής κατάρτισης και πολιτικής συγχρόνως αγωγής του νέου πολίτη. Ήταν μια «μεταβατική περίοδος προκειμένου να διαμορφωθούν οι νέοι ως πολίτες και σ' αυτή τη διαμόρφωση η στρατιωτική εκπαίδευση αποτελούσε ουσιώδες στοιχείο»²⁷⁹.

278. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 42, 5. Αυτές οι εξαιρέσεις εξηγούν και το γεγονός ότι ο Δημοσθένης μπόρεσε να στραφεί κατά των επιτρόπων του ενώ ήταν ακόμη έφηβος. Υπάρχει όμως διαφωνία στους ιστορικούς αν πρόκειται για δίκη επιτροπείας ή για δίκη κληρονομίας (ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατ' Αφόβου*).

279. P. VIDAL-NAQUET, *Ο Μαύρος κυνηγός* σελ. 156.

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο παραλληλισμός που γίνεται μεταξύ των δύο αυτών χρόνων του παραμερισμού από την πολιτική και της περιόδου της απομόνωσης, η οποία συναντάται σε ορισμένες κοινωνίες κατά το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην ανδρική. Η περίοδος αυτή της απομόνωσης παραβάλλεται ακόμη με την *κρυπτεία* των Λακεδαιμονίων²⁸⁰.

Μετά το 269/8 π.Χ. που η Εφηβεία έπαψε να είναι υποχρεωτική, η θητεία της περιορίστηκε σε ένα έτος. Κατά δε την ελληνιστική περίοδο εμφανίζονται να υπηρετούν ως έφηβοι μόνο οι γόνοι εύπορων οικογενειών²⁸¹.

4. 6. Ο αθηναίος στρατιώτης

Μια ακόμη συνέπεια της ενηλικίωσης του πολίτη ήταν η υποχρέωση του αθηναίου να πολεμήσει για την πατρίδα του κάθε φορά που αυτή κινδύνευε²⁸².

²⁸⁰. P. VIDAL-NAQUET, *Ο Μαύρος κυνηγός*, σελ. 171 επ. και 213.

²⁸¹. Για την Εφηβεία στην ελληνιστική εποχή βλ. B. LEGRAS, *Hébétéika, Recherches sur l' éphébie dans l' Egypte romaine*, Δ.Δ., Paris 1980.

²⁸². Βλ. ενδεικτικά C. MOSSÉ, *Armée et cité grecque*, *R.E.A.* 65 (1963), σελ. 290-297, ΙΔΙΑΣ, *Rôle politique des armées dans le monde grec à l' époque classique*, στο J.P.VERNANT (εκδ.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Paris 1985, σελ. 221-230, R.T. RIDLEY, *The Hoplite as Citizen: Athenian Military Institutions in their Social Context*, *A.C.* 48, σελ. 508-548, A.

Οι Αθηναίοι που ήταν κατάλληλοι για στρατιωτική υπηρεσία την εποχή του Αριστοτέλη ήταν διαιρεμένοι σε σαράντα δύο σειρές ηλικίας.

Επί σαράντα δύο δηλαδή χρόνια όλοι οι Αθηναίοι που ήταν ικανοί να φέρουν όπλα, ήταν στη διάθεση της πατρίδας τους για τις ανάγκες του στρατού της. Από αυτά τα χρόνια, τα δύο πρώτα (18-20 ετών) υπηρετούσαν ως έφηβοι, τα μόνα που υπηρετούσαν σε καιρό ειρήνης, και το τελευταίο (59-60 ετών) ήταν υποχρεωμένοι να διατελέσουν διαιτητές²⁸³.

Κατά τα χρόνια της στρατεύσιμης ηλικίας τους επιστρατεύονταν μόνο σε καιρό πολέμου, αλλά οι πόλεμοι όπως ξέρουμε ήταν συχνοί, επομένως συχνές ήταν και οι επιστρατεύσεις. Ανάμεσα στις 42 αυτές σειρές ηλικίες το κυρίως στράτευμα το αποτελούσαν οι σειρές των είκοσι έως πενήντα ετών, που σε καιρό πολέμου μετείχαν σε εκστρατείες έξω από τα σύνορα της Αττικής. Οι έφηβοι και οι μεγαλύτεροι των πενήντα ετών (50-60) δεν μετείχαν σε εκστρατείες εκτός Αττικής παρά μόνο σε εντελώς έκτακτες περιστάσεις²⁸⁴.

Οι «νεώτατοι» και οι «πρεσβύτατοι» ήταν μια διάκριση παλιά και γνωστή ήδη στο Θουκυδίδη. Αν δεχτούμε, όπως έχει υποστηριχθεί, ότι «νεώτατοι» ήταν οι νέοι των δεκαοκτώ έως είκοσι ετών, δηλαδή της ηλικίας τῶν εφήβων, και με την προϋπόθεση ότι ο θεσμός της εφηβείας υπήρχε πράγματι στο μέσο του 5ου

ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η οργάνωση του στρατού των Αθηναίων, στην *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ2, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 216 επ.

²⁸³. Βλ. πιά κάτω κεφ. 5. 6.

²⁸⁴. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορία* Α', 105.

π.Χ. αιώνα, τότε «οι νεώτατοι» ήταν έννοια ταυτόσημη με τους «εφήβους». Είναι μια πολύ πιθανή υπόθεση, υποστηρίζει ο Χ. Πελεκίδης²⁸⁵, αλλά ο P. Vidal-Naquet²⁸⁶ θεωρεί ότι είναι επικίνδυνο να συγχέει κανείς το θεσμό που περιγράφεται στο 42ο κεφάλαιο της *Αθηναίων Πολιτείας* με την εφηβεία της προηγούμενης εποχής, με τους «νεωτάτους» για τους οποίους μιλάει ο Θουκυδίδης ή ακόμη με τους «εφήβους», ανάμεσα στους οποίους βρισκόταν κατά το 372 π.Χ. ο Αισχίνης²⁸⁷.

Ο Θουκυδίδης²⁸⁸ αναφέρεται στους «νεωτάτους» για πρώτη φορά όταν διηγείται πώς οι Κορίνθιοι το 458 π.Χ. επωφελούμενοι από τον πόλεμο των Αθηναίων κατά των Αιγινήτων κατέλαβαν τα υψώματα στα Γεράνεια όρη και προχώρησαν προς τη Μεγαρίδα νομίζοντας ότι οι Αθηναίοι δεν θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους Μεγαρείς, γιατί τους έλειπε πολύ στράτευμα. Οι Αθηναίοι όμως αντί να μετακινήσουν στράτευμα από την Αίγινα, έφτασαν στα Μέγαρα αφού επιστράτευσαν τους «πρεσβυτάτους» και τους «νεωτάτους» με αρχηγό τον Μυρωνίδα. Δεύτερη φορά ο Θουκυδίδης²⁸⁹ αναφέρεται στην ίδια αυτή διάκριση όταν διηγείται πώς ο Περικλής για να ενθαρρύνει τους Αθηναίους στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου

285. Βλ. C. PELEKIDES, *Histoire de l' Ephébie Attique*, σελ. 47-8.

286. *Ο μαύρος κυνηγός*, σελ. 154

287. Ο ΑΙΣΧΙΝΗΣ (*Περί Παραπρεσβείας*, 167) αναφέρει ότι το 370 ενηλικιώθηκε (ἐκ παίδων μὲν γὰρ ἀπαλλαγείς) και στη συνέχεια έγινε *περίπολος* της χώρας για δύο έτη.

288. *Ιστορία Α'*, 105.

289. *Ιστορία Β'*, 13.

τους είπε ότι η δύναμη των Αθηναίων ήταν 13.000 οπλίτες, εκτός των 16.000 «πρεσβυτάτων και νεωτάτων» των ευρισκομένων στα φρούρια και τις επάλξεις²⁹⁰.

Οι «νεώτατοι» και οι «πρεσβύτατοι» αποτελούσαν δηλαδή ένα είδος τοπικού στρατού που χρησίμευε για την άμυνα της Αττικής. Από διάφορες μαρτυρίες συμπεραίνουμε ότι οι πρεσβύτατοι ήταν αυτοί που είχαν υπερβεί την ηλικία των πενήντα ετών και όχι των εξήντα. Μετά το εξήκοστό έτος οι πολίτες ήταν πλέον απαλλαγμένοι από κάθε στρατιωτική υποχρέωση. Οι δύο πρώτες επομένως σειρές ηλικίας (18-20 ετών) αποτελούσαν τους «νεωτάτους» και οι δέκα τελευταίες σειρές (50-60 ετών) τους «πρεσβυτάτους». Πάντως τον 4ο π.Χ. αιώνα ήταν συνήθεια -και όχι νόμος όπως λανθασμένα πίστεψε ο Ουλπιανός²⁹¹- να μη στέλνουν σε εκστρατείες έξω από την Αττική ούτε αυτούς που είχαν υπερβεί τα σαράντα.

Κάθε φορά που επρόκειτο να γίνει εκστρατεία πέρα από τα σύνορα της Αττικής, η πόλη κινητοποιούσε ανάλογα με τις παρουσιαζόμενες ανάγκες όλες ή πολλές από τις σαράντα κλάσεις των εφέδρων δηλ. γινόταν γενική επιστράτευση (πανδημεί) ή μερική (ἐν τοῖς μέρεσιν, ἐκ καταλόγου²⁹²). Τον 5ο και το πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνα κάθε επιστράτευση ήταν ἐκ καταλόγου και περιλάμβανε όλα τα ονόματα των πολιτών που

290. Έχει υποστηριχθεί, χωρίς να γίνει όμως αποδεκτό, ότι ο αριθμός 16.000 πρέπει να διορθωθεί σε 6.000 και ότι «πρεσβύτατοι» εννοούνται οι άνω των 60 ετών άνδρες.

291. Σχόλιο στον Δημοσθένη, *Ολυνθιακός* 3, 29.

292. Την εποχή του Αριστοτέλη το ἐκ καταλόγου όπου συναντάται σήμαινε ἐν τοῖς μέρεσιν.

καλούνταν. Φαίνεται δε ότι βασιζόταν στην ιδέα της υπηρεσίας «κατ' εναλλαγήν», δηλαδή οι στρατηγοί δεν στρατολογούσαν τους νέους, τους γέρους και όσους είχαν πολεμήσει πρόσφατα σε κάποια εκστρατεία, εκτός αν οι ίδιοι ήθελαν να πάνε σαν εθελοντές²⁹³. Δεν υπήρχε ένας κεντρικός κατάλογος οπλιτών, ο κατάλογος που αναφέρεται εδώ σήμαινε ένα στρατιωτικό κατάλογο ονομάτων φτιαγμένο για κάθε συγκεκριμένη εκστρατεία²⁹⁴.

Κατά το δεύτερο όμως μισό του 4ου π.Χ. αιώνα η επιστράτευση γινόταν κατά σειρές ηλικίας (έν τοις ἔπωνύμοις)²⁹⁵, δηλαδή καλείτο ένας αριθμός σειρών ηλικίας χωρίς καμμία επιλογή, μόνο που πρώτες κυρίως επιστρατεύονταν οι σειρές των 20 έως 29 και 30 έως 39 ετών. Φαίνεται πως τα δύο συστήματα για κάποιο διάστημα συνυπήρξαν και στο μέσο του 4ου π.Χ. αιώνα μια επιστράτευση μπορούσε να είναι είτε ἐκ καταλόγου είτε ἐν τοις ἔπωνύμοις μέχρι που το πρώτο σύστημα εγκαταλείφθηκε λόγω ενδεχομένως της πολυπλοκότητάς του και από το 340 π.Χ. και μετά οι επιστρατεύσεις

293. R.K. SINCLAIR, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, σελ. 63.

294. M.H. HANSEN, The so-called Hoplite Katalogos, στο *Demography and Democracy: The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.*, Herning 1986, σελ. 83-9.

295. ΛΥΣΙΑΣ, *Υπέρ του στρατιώτη* 4, 15, ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Περί Παραπρεσβείας* 167-168, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 26. 1. Βλ. και P.J. RHODES, *A Commentary on the Aristotelian Athenian Politeia*, Oxford 1981, σελ. 53.7, A. ANDREWES, «The Hoplite Katalogos», στο G.S. SHRIMPTON - D.J. McCARGAR (εκδ.), *Classical Contributions: Studies in Honour of M.F. McGregor*, N.York 1981, σελ. 1-3. Επίσης A.H.M. JONES, *Athenian Democracy*, Oxford 1957, σελ.163.

γίνονταν μόνο ἐν τοῖς ἐπωνύμοις. Το τελευταίο αυτό σύστημα επιστράτευσης άρχισε να εφαρμόζεται πριν από τη μάχη της Μαντινείας το 362 π. Χ. και πιθανότατα είχε εισαχθεί σε σχέση με την αναδιοργάνωση της εφηβείας.

Κάθε μία από τις 42 σειρές ηλικίας που υπήρχαν στην Αθήνα του 4ου π.Χ. αιώνα είχε, όπως προαναφέραμε²⁹⁶, τον επώνυμο ήρωά της με το όνομα του οποίου ξεχώριζε από τις άλλες. Στην αρχή του καταλόγου των εφήβων, που την εποχή του Αριστοτέλη χαρασσόταν πλέον επάνω σε χάλκινες στήλες, σημειώνονταν τα ονόματα τόσο του άρχοντα που ήταν εν ενεργεία κατά το έτος της εγγραφής των εφήβων, όσο και ενός από τους 42 επώνυμους ήρωες των ηλικιών. Συγκεκριμένα το όνομα αυτού που προΐστατο των διαιτητών του προηγούμενου χρόνου. Υπήρχαν δηλαδή στημένες μπροστά στο βουλευτήριο σαράντα δύο χάλκινες στήλες, μία για κάθε έτος ηλικίας (από 18 έως 60), που περιλάμβαναν τα ονόματα όλων των Αθηναίων, που ήταν ικανοί να υπηρετήσουν στο στρατό και με βάση αυτές τις στήλες γινόταν η επιστράτευση. Όταν δηλαδή καλούσαν σε επιστράτευση ανέφεραν από ποιόν άρχοντα και ποιόν επώνυμο έως ποιούς έπρεπε να παρουσιαστούν για την εκστρατεία²⁹⁷.

²⁹⁶. Πιο πάνω κεφ. 4. 5. α.

²⁹⁷. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.* 53, 7 : χρώνται δὲ τοῖς ἐπωνύμοις καὶ πρὸς τὰς στρατείας, καὶ ὅταν ἡλικίαν ἐκπέμπωσι προγράφουσιν ἀπὸ τίνος ἄρχοντος καὶ ἐπωνύμου μέχρι τίνων δεῖ στρατεῖσθαι.

Αυτοί οι σαράντα δύο *επώνυμοι ήρωες των ηλικιών* εκτός από την πρόσκληση των «σειρών» σε επιστράτευση χρησίμευαν και για την ανάδειξη των δημοσίων διαιτητών²⁹⁸.

Από την υποχρέωση για στράτευση απαλλάσσονταν μόνο όσοι από τους πολίτες εκείνη την χρονιά ήταν βουλευτές, άρχοντες ή γενικά ήταν απασχολημένοι σε κάποια δημόσια υπηρεσία απαραίτητη για τη λειτουργία της πόλης. Απαλλάσσονταν οριστικά από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις μόνο μετά το εξηκοστό έτος της ηλικίας τους. Ο επώνυμος ήρωάς τους ήταν τότε διαθέσιμος για τους νέους εφήβους.

α) Η οργάνωση του στρατού

Μεταξύ στρατού και πόλης υπήρχε απόλυτη αντιστοιχία. Η στράτευση των εφήβων, οι επιστρατεύσεις καθώς και η εκλογή των αξιωματούχων του στρατού στηριζόταν στο σύστημα των δέκα φυλών και των δήμων, τη βασική διαίρεση που καθιέρωσε ο Κλεισθένης.

Κάθε φυλή συγκροτούσε ένα σώμα που ονομαζόταν «τάξις», αποτελείτο από χίλιους τριακόσιους άνδρες²⁹⁹ και διοικούνταν αρχικά από τον στρατηγό της φυλής και αργότερα από τον ταξίαρχο, όταν πιά στους δέκα στρατηγούς ανατέθηκε η διοίκηση ολοκλήρου του στρατεύματος. Οι ταξίαρχοι ήταν δέκα και εκλέγονταν από το λαό ένας από κάθε φυλή.

²⁹⁸. Βλ. για το θεσμό των δημοσίων διαιτητών στο κεφάλαιο 5. 6.

²⁹⁹. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, Β. 13.

Κάθε μια από τις δέκα τάξεις ήταν διαιρημένη σε δέκα λόχους και κάθε λόχος είχε εκατό άνδρες προερχόμενους από έναν ή και περισσότερους δήμους της φυλής. Τους λόχους τους διοικούσαν οι λοχαγοί οι οποίοι ορίζονταν από το στρατηγό και αργότερα από τον ταξίαρχο.

Το σύστημα αυτό οργάνωσης του στρατού του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα είχε διαμορφωθεί στα βασικά του χαρακτηριστικά στο τέλος του 6ου π.Χ. αιώνα με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Αφορούσε κυρίως τη φάλαγγα των οπλιτών, που από τον 7ο π.Χ. αιώνα αποτελούσε την κύρια δύναμη του στρατού των Αθηναίων. Αν σ' αυτή στρατεύονταν όλοι οι πολίτες ή μόνο οι των τριών ανωτέρων τάξεων της σολώνειας διαίρεσης, που είχαν τη δυνατότητα να προμηθεύονται με έξοδά τους τον δαπανηρό οπλισμό του οπλίτη, είναι ένα ερώτημα που συνδέεται με το αν οι θήτες εντάσσονταν στους εφήβους³⁰⁰.

Ο αθηναϊκός στρατός εκτός από τους οπλίτες διέθετε και ιππικό που οργανώθηκε καλύτερα μετά τους Μηδικούς πολέμους³⁰¹. Από 360 ιππείς που διέθετε αρχικά, έφτασε αργότερα -γύρω στο 440 π.Χ.- τους 1000 ιππείς. Το ιππικό ήταν διαιρημένο σε δέκα μονάδες, που ονομάζονταν φυλές, με 100 ιππείς η καθεμιά. Υποδιαίρεση της φυλής ήταν οι δεκάδες και οι πεντάδες.

³⁰⁰. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, ΣΤ', 43, 1, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.* 26, 1 και *Πολιτικά* 1303a 8-10. Επίσης ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Περί συντάξεως*, 4, *Προς Πολυκλέα*, 6 και 16.

³⁰¹. Υπάρχει ένα βασικό έργο για την εξέλιξη του αθηναϊκού ιππικού: Α. MARTIN, *Les cavaliers athéniens*, Paris 1886. Εκ παραπ. Ρ. VIDAL-NAQUET, σελ. 149.

Διοικητές των φυλών ήταν οι δέκα φύλαρχοι, ένας από κάθε φυλή και ανώτατοι αρχηγοί οι δύο ίππαρχοι, οι οποίοι υπάγονταν στις διαταγές των στρατηγών. Τόσο οι φύλαρχοι όσο και οι ίππαρχοι εκλέγονταν από το λαό.

Στο ιππικό στρατεύονταν πολίτες των δύο ανωτέρων τάξεων, που διέθεταν τα οικονομικά μέσα για τη συντήρηση ενός πολεμικού ίππου. Επειδή, όμως, το ιππικό απαιτούσε αρκετή τεχνική, για την κατάταξη σ' αυτό γινόταν προηγουμένως «δοκιμασία» από τη Βουλή και επαναλαμβανόταν κάθε χρόνο. Οσοι πολίτες δεν κρίνονταν ικανοί για το ιππικό, στρατεύονταν ως οπλίτες³⁰².

Επειδή τη νίκη κατά τους περσικούς πολέμους είχε φέρει ο στόλος, η Αθήνα στηρίχθηκε σ' αυτόν τα επόμενα χρόνια. Ο στόλος επέτρεψε ακόμη την ενσωμάτωση θητών στο στρατό, ώστε και η τελευταία τάξη της σολώνειας μεταρρύθμισης να συμμετέχει στην υπεράσπιση της πόλης με τον ίδιο τρόπο που συμμετείχαν και οι πολίτες των τριών άλλων τάξεων. Οι θήτες υπηρετούσαν στο στόλο ως κωπηλάτες στις τριήρεις, επειδή ήταν οι φτωχοί πολίτες που δεν είχαν

302. Οι Αθηναίοι οργάνωσαν επίσης, γύρω στο 440 π.Χ και ειδικό σώμα ελαφρού ιππικού τους «ιπποτοξότες», και αργότερα το 395 π.Χ άλλο ειδικό σώμα ελαφρού ιππικού, οπλισμένου με ακόντια, τους «προδρόμους». Από τα μέσα του 5ου π. Χ. αιώνα οργάνωσαν εξ άλλου και ελαφρά τμήματα πεζικού, ειδικότερο μόνιμο σώμα 1200 τοξοτών, που έφτασε τους 1600 στις παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου. Πληροφορίες για τη διάρθρωση των μονάδων δεν υπάρχουν. Τον 4ο π.Χ. αιώνα ο Ιφικράτης οργάνωσε και το σώμα των «πελταστών», συγκροτημένο από μισθοφόρους επαγγελματίες πολεμιστές, που αποτέλεσε μόνιμο επίλεκτο στρατιωτικό τμήμα των Αθηναίων.

να προσφέρουν παρά «τη δύναμη των χεριών τους»³⁰³.

Στον αθηναϊκό στόλο την ηγεσία αναλάμβαναν οι τριήραρχοι. Το σύστημα της τριηραρχίας υποχρέωνε τον πλούσιο πολίτη όχι μόνο να καλύψει τα έξοδα συντήρησης και εξοπλισμού μιας τριήρους αλλά και να αναλάβει τη διοίκηση του πλοίου.

Οι τριήραρχοι δεν εκλέγονταν από το λαό, αλλά ορίζονταν από τους στρατηγούς κάθε χρόνο ανάμεσα στους πολίτες τους ικανούς να αναλάβουν αυτή τη δαπανηρή υποχρέωση κι όχι ανάμεσα στους καλύτερους ναυτικούς. Υπάρχουν πληροφορίες για τριηράρχους που ξόδευαν περίπου μισό έως ένα τάλαντο το χρόνο. Όταν ο στόλος της Αθήνας ήταν 300 τριήρεις στην αρχή περίπου του Πελοποννησιακού πολέμου, οι τριήραρχοι που ορίζονταν κάθε χρόνο ήταν 400. Πριν από το τέλος του πολέμου επειδή τα βάρη των τριηραρχιών είχαν γίνει πάρα πολλά, ορίζονταν δύο τριήραρχοι για μια τριήρη. Οι συντριήραρχοι ήταν πολύ πιο συνηθισμένοι κατά το πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνα οπότεν τη διοίκηση του πλοίου ανέθεταν πλέον σ' ένα μισθωτό πλοίαρχο³⁰⁴.

303. C. MOSSÉ, *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 1996, (éd. Nathan Paris 1993), σελ. 71.

304. Το 357 π.Χ. σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις του Περιάνδρου οι 1200 πλουσιότεροι Αθηναίοι μοιράστηκαν σε 20 λόχους (συμμορίες) σε μια προσπάθεια κατανομής των οικονομικών επιβαρύνσεων με δικαιότερο τρόπο.

β) Η ηγεσία του στρατού

Την ανώτερη ηγεσία του στρατού αρχικά ασκούσε ο βασιλεύς και αργότερα ο πολέμαρχος, με τη βοήθεια των στρατηγών. Από το τέλος του 6ου π.Χ. αιώνα, την ανώτερη ηγεσία ασκούσαν οι δέκα στρατηγοί, που εκλέγονταν ένας από κάθε φυλή. Μαζί τους ο πολέμαρχος προήδρευε στα συμβούλια με δικαίωμα ψήφου, η οποία ήταν κρίσιμη μόνο σε περίπτωση ισοψηφίας των στρατηγών. Τη διεύθυνση πάντως των πολεμικών επιχειρήσεων πεζικού, ιππικού και στόλου αναλάμβαναν και ασκούσαν μόνο οι στρατηγοί, ανά ένας κατά σειρά κάθε ημέρα. Ο πολέμαρχος ήταν τυπικός αρχιστράτηγος και είχε διατηρήσει το τιμητικό προνόμιο να μάχεται στο δεξιό της παρατάξεως του στρατού³⁰⁵. Οι Αθηναίοι είχαν διατηρήσει την αρχαϊκή αυτή οργάνωση της ηγεσίας του στρατού, επειδή ζούσαν με το φόβο αναβίωσης της τυραννίδας και δεν ήθελαν κανένας πολίτης να συγκεντρώνει επί αρκετό χρόνο μεγάλη δύναμη. Η εξέλιξη όμως της μορφής του πολέμου και η μη εξυπηρέτησή του από το σύστημα αυτό οδήγησε σε αλλαγές. Έτσι στις εκστρατείες δεν στέλνονταν πια και οι δέκα στρατηγοί αλλά ένας, δύο ή τρεις και από τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα άρχισε βαθμιαία να εφαρμόζεται καταμερισμός των αρμοδιοτήτων μεταξύ των στρατηγών. Επίσης καθιερώθηκε η εκλογή ενός από τους

305. ΗΡΟΔΟΤΟΣ VI, III.

στρατηγούς, ως στρατηγού αυτοκράτορος, με πολλές αρμοδιότητες για τις μακρινές ιδίως εκστρατείες.

Οι στρατιωτικοί αξιωματούχοι στην αρχαία Αθήνα δεν ήταν μόνιμοι και εκλέγονταν από το λαό. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αξιώματα οι δέκα στρατηγοί δεν εκλέγονταν υποχρεωτικά ένας από κάθε φυλή. Για κάποιο έτος ο λαός μπορούσε να εκλέξει δύο ή και περισσότερους από μία φυλή αποκλείοντας τις άλλες³⁰⁶.

Οι Αθηναίοι είχαν τη δυνατότητα ακόμη και κατά τη διάρκεια κάποιας εκστρατείας να συγκαλέσουν την Εκκλησία του Δήμου και να αλλάξουν τους στρατηγούς ή τους τριήραρχους εκλέγοντας νέους³⁰⁷.

Μετά τους Περσικούς πολέμους, λόγω των σπουδαίων μαχών που είχαν προηγηθεί, η τακτική του πολέμου και η στρατηγική εμφάνισαν πολύ μεγάλη ανάπτυξη. Η στρατηγική τέχνη άρχισε να διδάσκεται και ένας από τους γνωστούς δασκάλους στην Αθήνα υπήρξε ο Διονυσόδωρος, σοφιστής από τη Χίο.

Ο Σωκράτης, σε μια ωραία περιγραφή που μας δίνει ο Ξενοφών στα *Απομνημονεύματα*³⁰⁸, ρώτησε τον νεαρό συνομιλητή του τον οποίο είχε πείσει να πάει στον Διονυσόδωρο για να μάθει τη στρατηγική τέχνη, από πού άρχισε ο τελευταίος αυτός να του διδάσκει τη στρατηγική. Ο νεαρός συνομιλητής του απάντησε ότι

³⁰⁶. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.* 61, 1. Βλ. τους λόγους που οδήγησαν σ' αυτή τη ρύθμιση στο κεφ. 5.4. στρ. αξιωμ.

³⁰⁷. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, Θ', 76, 2.

³⁰⁸. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Απομνημονεύματα*, Γ, κεφ.1. Στους διαλόγους του Ξενοφώντα και του Πλάτωνα οι σοφιστές Ευθύδημος και Διονυσόδωρος παρουσιάζονται ως ειδικοί των «στρατιωτικών πραγμάτων».

είχε διδαχθεί μόνο την τακτική του πολέμου. Και τότε ο Σωκράτης βρήκε ευκαιρία να απαριθμήσει τις ικανότητες και τα προτερήματα που έπρεπε να έχει ένας στρατηγός, διότι η τακτική δεν ήταν παρά ένα πολλοστημόριο της στρατηγικής τέχνης: Ο στρατηγός έπρεπε να προπαρασκευάζει τα αναγκαία στον πόλεμο και να εξοικονομεί τα τρόφιμα για τους στρατιώτες. Έπρεπε να είναι επινοητικός και εργατικός και επιμελής και υπομονετικός και έξυπνος και φιλόφρων και σκληρός και ειλικρινής και δόλιος και καλός φύλακας των πραγμάτων του και κλέπτης και άσωτος και αρπακτικός και ανοιχτοχέρης και πλεονέκτης και προφυλακτικός και επιθετικός και πολλά άλλα προτερήματα και από τη φύση του και από μάθηση έπρεπε να έχει εκείνος, ο οποίος ήθελε να στρατηγήσει με επιτυχία. Ωφέλιμον δε ήταν να γνωρίζει και την τακτικήν· διότι πολύ διέφερε στράτευμα τακτικό από άτακτο, καθώς ακριβώς και οι λίθοι και οι πλίνθοι και τα ξύλα και κεραμίδια όταν είναι ατάκτως ριγμένα, καθόλου δεν είναι χρήσιμα, όταν δε βαλθούν σε τάξη γίνεται μια οικία. Και συνέχισε ο Σωκράτης λέγοντας πιά κάτω, ότι όλοι εκστρατεύουν για να γίνει η ζωή τους όσο το δυνατό καλύτερη και γι' αυτό εκλέγουν στρατηγούς να τους οδηγούν προς στο σκοπό αυτό. Η οξυδερκής και εξαντλητική περιγραφή από το Σωκράτη των καθηκόντων και των ιδιοτήτων που έπρεπε να έχει ένας στρατηγός, παρέχει έμμεσα και την έννοια της στρατηγικής. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι οι διασημότεροι στρατηγοί ήταν άνδρες με ιδιαίτερη μόρφωση και παιδεία.

Τα στρατιωτικά αξιώματα όπως του φυλάρχου, ταξιάρχου, ιππάρχου κλπ. φαίνεται πως οι Αθηναίοι, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα πολιτικά αξιώματα, τα εμπιστεύονταν σε νέους ανθρώπους, ακόμη και νεώτερους των τριάντα ετών³⁰⁹.

³⁰⁹. Αυτή η τάση φαίνεται μέσα από τα πρώτα κεφάλαια του 3ου βιβλίου των *Απομνημονευμάτων* του Ξενοφώντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5, ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

5. 1. Γενικά

Η ενηλικίωση μόνη της, ακόμη και μετά το τέλος της εφηβείας, φαίνεται πως δεν αρκούσε για την ανάληψη των διαφόρων δημοσίων αξιωμάτων.

Από τον Αριστοτέλη έχουμε περιορισμένες δυστυχώς πληροφορίες για το όριο ηλικίας εκλογιμότητας σε ορισμένες αρχές. Μας πληροφορεί ότι οι σωφρονιστές, που ήταν επιφορτισμένοι με την επίβλεψη των εφήβων όπως και οι χορηγοί του χορού των παιδων, έπρεπε να έχουν συμπληρώσει το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας τους για να εκλεγούν³¹⁰. Οι διαιτητές έπρεπε να είναι πολίτες εξήντα ετών³¹¹ και τα μέλη των λαικών δικαστηρίων τριάντα ετών³¹².

Διαπιστώνουμε ότι αν εξαιρέσει κανείς τη συμμετοχή στην εκκλησία του δήμου, η οποία άρχιζε από την ηλικία των είκοσι ετών, υπήρχε η τάση να καθυστερεί η ανάληψη των υπολοίπων δημοσίων αξιωμάτων μέχρι την ηλικία των τριάντα ετών.

310. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 56, 3, βλ. και ΑΙΣΧΙΝΗ, *Κατά Τιμάρχου*, 11.

311. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 53, 4.

312. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 63, 3.

5. 2. Το δικαίωμα συμμετοχής στην Εκκλησία του Δήμου

Το πρώτο και βασικό πολιτικό δικαίωμα που αποκτούσε ο Αθηναίος πολίτης μετά την ενηλικίωσή του, ήταν αυτό της συμμετοχής στην Εκκλησία του Δήμου³¹³.

Ο θεσμός της άμεσης δημοκρατίας τον 5ο π.Χ. αιώνα εκφραζόταν με τη συμμετοχή όλων των ενηλίκων αρρένων πολιτών σ' αυτή τη γενική λαϊκή συνέλευση που ονόμαζαν Εκκλησία του Δήμου. Ήταν το ανώτατο και πιό ισχυρό πολιτειακό όργανο της Αθήνας. Η εκκλησία του δήμου συνεδρίαζε αρχικά μία φορά κάθε πρυτανεία, ήτοι δέκα φορές το χρόνο. Αργότερα έφτασε τις σαράντα συνόδους ετησίως³¹⁴. Τόπος συνεδρίασης ήταν αρχικά η Αγορά και το Λύκειο και στη συνέχεια ο λόφος

³¹³. M.H. HANSEN, *The Athenian Ecclesia. A Collection of Articles 1976-83*, Copenhagen 1983, ΙΔΙΟΥ, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Blackwell, Oxford 1991, σελ. 125-160, G. GLOTZ, *Η ελληνική «Πόλις»*, μετάφρ. Α. Σακελλαρίου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981, σελ. 166 επ., A. BISCARDI, *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, μετάφρ. Π. Δημάκη, Παπαδήμας, Αθήνα 1991, σελ. 111 επ., J. DE ROMILLY, *Pourquoi la Grèce*, Paris 1992, σελ. 105 επ., Α. ΜΑΝΕΣΗ - Φ.ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Το πολίτευμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, στο συλλογικό έργο *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1995, σελ. 62 επ.

³¹⁴. Βλ. λεπτομέρειες σχετικά με τη συχνότητα των συνελεύσεων στα άρθρα του M.H. HANSEN, How often did the *ecclesia* meet?, στο έργο του ΙΔΙΟΥ, *The Athenian Ecclesia, A Collection of Articles 1976-83* σελ. 346 και E.M. HARRIS, How often did the Athenian Assembly meet?, στο *Classical Quarterly* 36, σελ. 363-377.

της Πνύκας που καθιερώθηκε κατά πάσα πιθανότητα μετά τη μεταρρύθμιση του Εφιάλτη.

Η ενηλικίωση και η εγγραφή στο δήμο έδινε θεωρητικά στον Αθηναίο το δικαίωμα συμμετοχής στην Εκκλησία του δήμου. Στην πράξη όμως δεν μπορούσε να ασκήσει αυτό του το δικαίωμα παρά μόνο μετά το εικοστό έτος της ηλικίας του, δηλαδή αφού θα είχε τελειώσει την θητεία της εφηβείας³¹⁵.

Η συμμετοχή του στην εκκλησία του Δήμου προϋπέθετε και την εγγραφή του στον «εκκλησιαστικό πίνακα», σ' έναν κατάλογο δηλαδή αυτών που είχαν το δικαίωμα να παίρνουν μέρος και να ψηφίζουν στις συνεδριάσεις της εκκλησίας. Η μόνη πληροφορία για την ύπαρξη ενός άλλου καταλόγου πολιτών, πλήν του ληξιαρχικού γραμματείου, προέρχεται από έναν δημοσθενικό λόγο³¹⁶. Όπως το ληξιαρχικό γραμματείο, έτσι και τον εκκλησιαστικό πίνακα τηρούσε κατά πάσα πιθανότητα ο δήμαρχος κάθε δήμου. Δεν πιθανολογείται ότι πρόκειται για ένα νέο κατάλογο στον οποίο έπρεπε κανείς να μεριμνήσει για να εγγραφεί, διότι τότε θα ήταν πιο πολύπλοκη η εγγραφή και θα είχαν διασωθεί και άλλες πληροφορίες στις πηγές μας. Το πιθανότερο είναι πως ήταν ένα αντίγραφο του ληξιαρχικού γραμματείου.

³¹⁵. Βλ. πιο πάνω υποσ. 226 την άποψη του Π. Δημάκη για ήσσονα και μειζονα ενηλικίωση.

³¹⁶. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Λεωχάρους*, 35: και πρῶτον μὲν ἑλθὼν οἷος ἦν εἰς τὸν Ὅτρινέων πίνακα τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἐγγράφειν, αὐτόν Ἐλεισίνιος ὦν...

Η είσοδος στην εκκλησία του δήμου αρχικά ελεγχόταν από τους έξι *ληξιάρχους*³¹⁷. Την εποχή του Δημοσθένη ο έλεγχος αυτός είχε περάσει στους *συλλογείς του δήμου*³¹⁸, μιά επιτροπή της βουλής με τριάντα μέλη, τρία από κάθε φυλή. Οι *συλλογείς* ήταν επιφορτισμένοι να επιβλέπουν ώστε να εισέρχονται στην εκκλησία μόνο πολίτες. Αν κάποιος δεν είχε δικαίωμα να πάρει μέρος, συλλαμβανόταν και μπορούσε ακόμη, σε ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, να καταδικασθεί σε θάνατο³¹⁹. Επίσης μέσα στα καθήκοντά τους ήταν η διανομή των «συμβόλων»³²⁰ πριν την έναρξη της συνελεύσεως, σ' αυτούς που θα έπαιρναν μέρος στην Εκκλησία.

Παρότι όλοι οι Αθηναίοι πολίτες αποκτούσαν το δικαίωμα συμμετοχής στην εκκλησία του δήμου, μετείχαν τελικά στις συνελεύσεις της μόνο όσοι είχαν καιρό και διάθεση να τις παρακολουθούν. Πράγματι, στις συνεδριάσεις της εκκλησίας δεν συμμετείχε παρά ένα μικρό μόνο ποσοστό που δεν ξεπερνούσε τους χίλιους με δύο χιλιάδες πολίτες, γιατί οι εκστρατείες, οι ασχολίες με το εμπόριο ή οι εργασίες των μη ευπόρων πολιτών στα κτήματα, κρατούσαν πολλούς από τους πολίτες

317. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, 8.104. Βλ. και M.H. HANSEN, *Seven hundred archai in Classical Athens*, στο *Greek, Roman and Byzantine Studies* 21 (1980), σελ. 151-173, ιδίως σελ. 162 υπ. 29.

318. *I.G.* II² 1749. 75-79 = *Agora* XV 38. 78-82.

319. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Αριστογείτονος*, 42 και 92.

320. Βλ. για τα «σύμβολα» της εκκλησίας στον P. GAUTHIER, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, *Annales de l'Est*, Publiées par l' Université de Nancy II, Mémoire n° 42, Nancy 1972, σελ. 74.

μακριά από την πόλη της Αθήνας. Όταν βέβαια επρόκειτο να συζητηθούν ορισμένα μείζονος σημασίας ζητήματα, συγκεντρωνόταν ο απαιτούμενος αριθμός των έξι χιλιάδων πολιτών. Μάλιστα στις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα επειδή ακριβώς διαπιστώθηκε ότι το ενδιαφέρον των Αθηναίων για τις συνελεύσεις είχε μειωθεί, καθιερώθηκε ο «εκκλησιαστικός μισθός»³²¹ σαν αποζημίωση για την παρουσία στις συνελεύσεις της εκκλησίας.

Η εκκλησία είχε νομοθετική, δικαστική και εκτελεστική-διοικητική εξουσία. Η αθηναϊκή δημοκρατία δεν είχε φτάσει στον θεσμικό διαχωρισμό των τριών εξουσιών³²². Είχε το δικαίωμα να εκδίδει νόμους και ψηφίσματα. Οι Αθηναίοι όμως, μόνο εξαιρετικά και προκειμένου για κενά της παλαιότερης νομοθεσίας τους, προέβαιναν στην ψήφιση νέων νόμων. Γι αυτό και οι περισσότερες αποφάσεις της Εκκλησίας είχαν τη μορφή ψηφισμάτων. Τη δικαστική εξουσία της την ασκούσε σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε αυτή της *εισαγγελίας*, ή ακόμη όταν έδινε τη γνώμη της σε μία δημόσια καταγγελία (*προβολή, καταχειροτονία*) και στη συνέχεια προωθούσε την υπόθεση (την *προβολή*) στο

³²¹. Από ένας οβολός στην αρχή, έγινε δύο, κατόπιν τρεις την εποχή του Αριστοφάνη (βλ. *Εκκλησιάζουσες*, στ. 303-310), αργότερα μία δραχμή (6 οβολοί), και την εποχή του Αριστοτέλη έφτασε να είναι μιάμιση δραχμή (*Αθην. Πολιτ.* 62, 2).

³²². Βλ. Δ. ΚΥΡΙΑΖΗ-ΓΟΥΒΕΛΗ, Η έννοια του συντάγματος εις τον Αριστοτέλη, στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Παντείου ΑΣΠΕ*, Επιμέλεια Π. Δημάκη, Αθήνα 1981, σελ. 203-209 κυρίως 206-207 και Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, *Νέα Εστία*, 1572 (1993), σελ. 8-16.

δικαστήριο³²³. Όσο για τη διοικητική αρμοδιότητα της εκκλησίας αυτή κατανεμόταν σ' ένα μεγάλο αριθμό δημοσίων αξιωμάτων και στη Βουλή των Πεντακοσίων.

Στην εκκλησία ακόμη γινόταν η εκλογή των πρεσβευτών, των στρατηγών, των ιππάρχων και των άλλων στρατιωτικών αρχών καθώς και ορισμένων αρχόντων οι οποίοι εξαιρούνταν από την κλήρωση.

Η εκκλησία του δήμου παρέμεινε το σπουδαιότερο όργανο της δημοκρατικής πόλης διότι σ' αυτήν γινόταν η πληροφόρηση του λαού και η ενημέρωσή του σ' όλα τα ζητήματα. Για όλες τις δημόσιες υποθέσεις έπρεπε να γίνει συζήτηση και ψηφοφορία στην εκκλησία δηλαδή για θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, θέματα ειρήνης, πολέμου, άμυνας, νομοθεσίας, φορολογίας, δημοσίων έργων, διορισμού και υποδοχής ξένων πρεσβευτών και πλήθος άλλων ακόμη.

Για το λόγο αυτό και η συμμετοχή του πολίτη σ' αυτήν άρχιζε πριν από όλα τα άλλα πολιτικά του δικαιώματα. Η αξιόλογη πολιτική εμπειρία που αποκτούσε στις συνελεύσεις της εκκλησίας θα του επέτρεπε αργότερα, όταν θα ήταν στη νόμιμη ηλικία να αναλάβει και άλλα καθήκοντα και αξιώματα στην πόλη.

323. Βλ. ΙΣΟΚΡΑΤΗ, *Περί αντιδόσεως* 315 και ΑΙΣΧΙΝΗ, *Περί παραπρεσβείας*, 145.

5. 3. Η εκλογιμότητα στο βουλευτικό αξίωμα

Η Βουλή³²⁴ ήταν το δεύτερο μετά την Εκκλησία του Δήμου πολιτειακό όργανο που ήταν επιφορτισμένο με κυβερνητικό έργο. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη αποτελείτο πλέον από πεντακόσιους βουλευτές, γι' αυτό άλλωστε και το επίσημο όνομά της ήταν Βουλή των Πεντακοσίων. Κάθε μία από τις δέκα φυλές έδινε πενήντα βουλευτές, που αναδεικνύονταν με κλήρωση από τους δήμους. Οι πενήντα βουλευτές κάθε φυλής εναλλάσσονταν στην εξουσία κατά το χρονικό διάστημα του ενός δεκάτου του έτους, δηλαδή της κάθε «πρυτανείας» και ονομάζονταν «πρυτάνεις». Η φυλή στην οποία ανήκαν ονομαζόταν «πρυτανεύουσα», και ο συντονιστής των ενεργειών των πρυτάνεων «επιστάτης των πρυτάνεων».

Το ουσιαστικό έργο της ολομέλειας της Βουλής ήταν η έκδοση προβουλευμάτων (προετοιμασία των προτάσεων που θα υποβάλλονταν στην εκκλησία), η άσκηση ορισμένων δικαστικών δραστηριοτήτων, ο έλεγχος του έργου των αρχόντων και η διεκπεραίωση όλων γενικώς των έργων που δεν είχαν ανατεθεί στην εκκλησία του Δήμου³²⁵.

Για την ανάδειξη στο βουλευτικό αξίωμα βασική προϋπόθεση ήταν η ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη και η

324. P.J. RHODES, *The Athenian Boule*, Oxford University Press, Oxford 1972. Ο Αριστοτέλης αφιερώνει στη Βουλή επτά κεφάλαια από την *Αθηναίων Πολιτεία*, από το 43.2 έως 49.5.

325. A. BISCARDI, *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, σελ. 101.

συμπλήρωση ορισμένου ορίου ηλικίας που όπως και για τα υπόλοιπα αξιώματα ήταν ορισμένο στο τριακοστό έτος. Δηλαδή το πολίτευμα της Αθήνας θεωρούσε πως οι βουλευτές δεν έπρεπε να είναι ανώριμοι νέοι πολίτες. Είναι χαρακτηριστική μια αναφορά του Ξενοφώντα στα *Απομνημονεύματα*³²⁶ για την νεότητα αυτή: Στο τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα οι Τριάκοντα είχαν απαγορεύσει στο Σωκράτη να συνδιαλέγεται με τους νέους. Ο Σωκράτης, όπως αναφέρει ο Ξενοφών, ρώτησε τον Κριτία και τον Χαρικλή που ήταν νομοθέτες των τριάκοντα τυράννων, να του ορίσουν μέχρι ποιά ηλικία θεωρούνται νέοι οι άνθρωποι. Τότε ο Χαρικλής του απάντησε, μέχρι το χρόνο ακριβώς που δεν τους επιτρέπεται να γίνουν βουλευτές, επειδή δεν έχουν ακόμη φρόνηση, και επομένως δεν θα έπρεπε να συνδιαλέγεται με ανθρώπους νεώτερους των 30 ετών³²⁷.

Η Βουλή συνεδρίαζε καθημερινά, συνήθως στο Βουλευτήριο, που βρισκόταν στην Αγορά και οι βουλευτές έπαιρναν ημερήσια αποζημίωση η οποία στο τέλος του 4ου π.Χ. αιώνα ήταν 5 οβολοί, ποσό ιδιαίτερα χαμηλό και πάντως χαμηλότερο από τον «εκκλησιαστικό μισθό»³²⁸.

Οι βουλευτές υποβάλλονταν από την προηγούμενη Βουλή σε μια ειδική «δοκιμασία», έναν αυστηρό έλεγχο του ήθους τους πριν από την ανάληψη

326. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Απομνημονεύματα*, I, 2, 35.

327. Βλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Αλκιβιάδης*, 14.

328. Βλ. πιο πάνω υποσ. 321. Επίσης Μ.Η. HANSEN, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 253.

καθηκόντων.³²⁹ Ήταν άνδρες που επιζητούσαν τη θέση αυτή, ενδιαφέρονταν για τα κοινά, είχαν συνείδηση του σπουδαίου ρόλου που καλούνταν να αναλάβουν και είχαν ήδη αποκτήσει κάποια πολιτική εμπειρία από την μέχρι τότε συμμετοχή τους στις συνελεύσεις των δήμων τους³³⁰. Κατ' εξαίρεση δε προς τα υπόλοιπα αξιώματα, που ασκούσαν μόνο μία φορά στη ζωή κάθε πολίτη, στο βουλευτικό αξίωμα μπορούσαν να εκλεγούν και δεύτερη φορά³³¹.

5. 4. Η εκλογιμότητα στα δημόσια αξιώματα

Το ίδιο πνεύμα που κυριαρχούσε για την ανάληψη του αξιώματος του βουλευτού ή του δικαστού στην Αθήνα, κυριαρχεί και στην οργάνωση των αρχόντων. Εκτός από ένα πολύ μικρό αριθμό αξιωμάτων, που χρειάζονταν ιδιαίτερες ικανότητες, για όλα τα υπόλοιπα οι υποψήφιοι αναδεικνύονταν με κλήρωση και για ετήσια θητεία, όταν είχαν συμπληρώσει την ηλικία των τριάντα ετών.

Εξαίρεση αποτελούσαν και αναδεικνύονταν με εκλογή (και με απεριόριστο δικαίωμα επανεκλογής) οι στρατιωτικοί αξιωματούχοι.

³²⁹. R. COHEN, *Αθηναϊκή Δημοκρατία* μετάφρ. Αλ. Κόντος, Ειρμός, Αθήνα 1992 (γαλ. εκδ. 1936), σελ. 131 επ.

³³⁰. Βλ. και R. K. SINCLAIR, *Δημοκρατία και συμμετοχή*, σελ. 121-130.

³³¹. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 45, 46.

α) Οι Αρχοντες

Κάθε χρόνο όλοι οι πολίτες αναλάμβαναν με τη σειρά τους 700 περίπου *αρχές*³³² από τις ανώτερες, όπως αυτή του επώνυμου άρχοντα, ως τις κατώτερες, όπως η εποπτεία των εμπορικών αγορών ή των δρόμων.

Ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων πολιτεία* απαριθμεί τα δημόσια λειτουργήματα, που ονομάζει *αρχές*³³³. Τα σπουδαιότερα από αυτά ήταν οι εννέα άρχοντες και ορισμένοι ακόμη μικρότερης σημασίας.

Οι *εννέα άρχοντες* (επώνυμος, άρχων-βασιλεύς, πολέμαρχος, έξι θεσμοθέτες και ο γραμματεύς των θεσμοθετών που προστέθηκε επί Κλεισθένη έτσι ώστε να αντιπροσωπεύονται και οι δέκα φυλές) περιλαμβάνονταν μεταξύ των κυριωτέρων αρχόντων. Οι αρμοδιότητες που είχαν ήταν κυρίως εκτελεστικής εξουσίας.

Οι σπουδαιότεροι από τους υπόλοιπους άρχοντες ήταν: οι *ένδεκα* στους οποίους είχαν ανατεθεί αστυνομικά κυρίως καθήκοντα, οι *τεσσαράκοντα* που δημιουργήθηκαν το 453/452 π.Χ., η πενταμελής αρχή των *εισαγωγέων* και οι *επιμελητές των νεωρίων*³³⁴. Τα

332. M.H. HANSEN, *The Athenian Democracy*, σελ. 240 και ΙΔΙΟΥ, «Seven hundred *archai* in Classical Athens», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 21(1980) σελ.151-173, A.H.M. JONES, *Athenian Democracy*, Oxford 1957, σελ. 136, υποσ. 9. Βλ. και ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθηναίων Πολιτ.*, 24. 3.

333. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθηναίων Πολιτ.*, 43, 1.

334. A.R.W. HARRISON, *The Law of Athens* II, Oxford 1971, σελ. 4 επ.

αξιώματα (κληρωτά και αιρετά) είχαν γενικά την τάση να αυξάνονται και να εξειδικεύονται³³⁵.

β) Οι δέκα στρατηγοί

Το σημαντικότερο από τα στρατιωτικά αξιώματα ήταν αυτό του στρατηγού.

Τη στρατηγία την συναντούμε στην Αθήνα από την εποχή του Δράκοντα. Τότε υπήρχαν τέσσερις φυλές και οι στρατηγοί με την ίδια αντιστοιχία ήταν τέσσερις, ένας στρατηγός κατά φυλή³³⁶. Το αξίωμα όμως της στρατηγίας δεν είχε τη σπουδαιότητα που του προσέδωσε στη συνέχεια ο Κλεισθένης. Οι δέκα στρατηγοί έγιναν οι αρχηγοί της πόλης και σε καιρό ειρήνης και σε καιρό πολέμου.

Στο αξίωμα του στρατηγού, οι πολίτες δεν αναδεικνύονταν με το συνήθη τρόπο, την κλήρωση, αλλά με εκλογές. Ήταν άλλωστε μία από τις ελάχιστες εξαιρέσεις, λόγω της σπουδαιότητας του αξιώματος. Στην δημοκρατική Αθήνα οι Δέκα Στρατηγοί αναδείχθηκαν στο τρίτο βασικό όργανο της πόλης μετά την Εκκλησία του Δήμου και τη Βουλή. Οι αρμοδιότητές

³³⁵. CΙ. MOSSÉ, *Η γέν. της Δημοκρα.*, σελ. 175: *πωλητές, αστυνόμοι, αγορανόμοι, μετρονόμοι, σιτοφύλακες*. Τον 4ο αιώνα με την εξέλιξη του αθηναϊκού κράτους δημιουργούνται κι άλλες εξειδικευμένες εξουσίες για οικονομικά θέματα: *επιστάτης του ταμείου των θεωρικών και ταμίας επί την διοίκησιν*.

³³⁶. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθ. Πολ.*, 4. 2.

τους ήταν στρατιωτικές και κυβερνητικές³³⁷. Όπως ήδη σημειώθηκε την κυβερνητική λειτουργία ασκούσαν η Εκκλησία του Δήμου και η Βουλή, στην πράξη όμως την ασκούσαν και οι *Δέκα Στρατηγοί* που κατέληξαν να γίνουν οι πολιτικοί ηγέτες του κράτους³³⁸.

Μια δεύτερη εξαίρεση, σε σύγκριση με τους υπόλοιπους αξιωματούχους της Αθήνας, ίσχυε για τη θητεία τους. Αρχικά μέχρι δηλαδή το τέλος του πρώτου τετάρτου του 5ου π.Χ. αιώνα ήταν ετήσιοι, όπως και όλα τα υπόλοιπα αξιώματα. Αργότερα λόγω του ότι για το αξίωμα αυτό χρειαζόταν πολιτική ικανότητα, πείρα και ειδικές γνώσεις δόθηκε το δικαίωμα απεριόριστης επανεκλογής.

Ο Κίμων, ο Περικλής, ο Φωκίων είναι από τα παραδείγματα στρατηγών που εκλέγονταν για πολλά χρόνια στο αξίωμα αυτό. Η συνεχής μάλιστα εκλογή του ίδιου προσώπου εμποδίζε τα μέλη των υπολοίπων φυλών να εκλεγούν και γι' αυτό δόθηκε το δικαίωμα να έχει τη δυνατότητα μια φυλή να εκλέγει δύο φυλέτες της ως στρατηγούς για ένα χρόνο.

Εξέχουσα θέση μεταξύ των δέκα στρατηγών είχε ο «αρχιστράτηγος», ο οποίος αναλάμβανε το γενικό πρόσταγμα μιας εκστρατείας.

Το διοικητικό μέρος του στρατού και του ναυτικού, υπό την ευθύνη και την επίβλεψη των στρατηγών, σε συνεργασία με τη βουλή ανέλαβαν οι

337. Α.ΜΑΝΕΣΗΣ-Φ.ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Το πολίτευμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Ακαδημία Αθηνών (Δημοσιεύματα επιτροπής ερευνών τόμ. 2), Αθήνα 1995, σελ. 65 επ.

338. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην.Πολιτ.* 61, 1-7.

άλλοι στρατιωτικοί άρχοντες, ταξίαρχοι, φύλαρχοι κλπ.

Για το αξίωμα του στρατηγού, όπως και τα υπόλοιπα πολιτικά αξιώματα, υπήρχε η τάση να μην εκλέγονται άτομα νεώτερα των τριάντα ετών. Αν κρίνουμε από ορισμένα ονόματα στρατηγών που μας είναι γνωστά διαπιστώνουμε πως εκλέγονταν άτομα σε ώριμη ηλικία και πολλές φορές μάλιστα σε ιδιαίτερα προχωρημένη.

Για τον Αλκιβιάδη λέγεται πως εξελέγη στρατηγός ακριβώς τριάντα ετών³³⁹. Ο Φωκίων, που γεννήθηκε το 402/1 π.Χ. εξελέγη 45 φορές στο αξίωμα αυτό³⁴⁰. Για τον Ιφικράτη (με πιθανή ημερομηνία γέννησης το 418, αλλά ίσως και το 413 π.Χ.) πιθανολογείται ότι ήταν στρατηγός το 389/8 π.Χ.

Επειδή πέραν της εκφράσεως «μη νεώτερος ετών τριάκοντα» που συναντάται συχνά στις πηγές δεν έχουμε άλλες πληροφορίες για την ηλικία των δημοσίων αξιωματούχων της Αθήνας, υποστηρίχθηκαν και απόψεις αντίθετες με την κρατούσα. Ο R. Develin³⁴¹ προσπάθησε να υποστηρίξει ότι για τους αθηναίους αξιωματούχους δεν υπήρχε κανόνας για κατώτατο όριο ηλικίας εκλογιμότητας τριάντα ετών. Βέβαια οι αρχαίες μαρτυρίες δεν του επέτρεψαν να είναι κατηγορηματικός σ' ένα τέτοιο συμπέρασμα, αλλά κατέληξε πως για το θέμα τα στοιχεία δεν είναι εξειδικευμένα και δεν πρέπει να

339. Βλ. J. HATZFELD, *Alcibiade*, Paris 1940, σελ. 27-28.

340. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Φωκίων*, 8.

341. R. DEVELIN, Age qualifications for Athenian Magistrates, *Z. F. Pap. U. Epigr.*, LXI (1985), σελ. 149-159.

γενικεύει κανείς υποστηρίζοντας τη θέση ότι όλες οι αρχές απαιτούσαν ηλικία μεγαλύτερη των τριάντα ετών. Δεν αμφισβητεί το όριο ηλικίας για την βουλευτική ιδιότητα ή αυτήν του ορκωτού δικαστή, αλλά επικεντρώνει τις αμφιβολίες του κυρίως στο αξίωμα του στρατηγού εξετάζοντας περισσότερο τις περιπτώσεις του Ιφικράτη και του Φωκίωνα.

5. 5. Το δικαίωμα συμμετοχής στην απονομή της δικαιοσύνης

Θεμέλιο της δημοκρατούμενης πόλης ήταν ακόμη η άσκηση της δικαστικής εξουσίας από το λαό, η συμμετοχή του απλού αθηναίου πολίτη στη δικαστική ευθύνη.

Τα δικαστήρια κατείχαν στην πόλη μια θέση ισότιμη δίπλα στις δύο συνελεύσεις, την Εκκλησία του Δήμου και τη Βουλή. Το κατ' εξοχήν δικαστήριο ήταν η Ηλιαία, δημιούργημα του Σόλωνα³⁴². Οι αρμοδιότητές της ήταν εκτεταμένες και περιλάμβαναν όλο το δημόσιο δίκαιο και ένα μεγάλο μέρος του ιδιωτικού, εκτός από εκείνες τις υποθέσεις που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου και των δικαστηρίων των Εφετών. Αυτές ήταν αποκλειστικά υποθέσεις ανθρωποκτονιών.

³⁴². H. HOMMEL, *Heliaia*, *Philologus*, supplementband 19. 2, 1927. M.H. HANSEN, *The Athenian Heliaia from Homer to Aristotle*, *Class. et Med* 33 (1981-82), σελ. 9-47. P.J. RHODES, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, ιδίως κεφ. 63-69.

Η Ηλιαία ήταν το πρώτο πραγματικό λαϊκό δικαστήριο και με την πάροδο του χρόνου έγινε το μοναδικό δικαστήριο³⁴³.

Ηλιαστές μπορούσαν να γίνουν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες που δεν είχαν στερηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα, δεν όφειλαν στο δημόσιο και είχαν συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας τους³⁴⁴. Όπως και για την ανάληψη άλλων αξιωμάτων δεν αρκούσε μόνη η ενηλικίωση, έτσι και για την ιδιότητα του λαϊκού δικαστή ήταν απαραίτητο ο πολίτης, ακριβώς επειδή η πολιτεία του εμπιστευόταν το σπουδαίο αυτό δικαίωμα του δικάζειν³⁴⁵, να έχει συμπληρώσει ένα στάδιο «μαθητείας» στα κοινά και να έχει αποκτήσει κάποια πνευματική ωρίμανση και πείρα. Η ηλικία των τριάντα ετών ήταν ήδη μια εγγύηση εμπειρίας. Αλλωστε την εποχή εκείνη, με τον χαμηλότερο μέσο όρο ζωής από τον σημερινό και την μεγάλη θνησιμότητα, δεν θεωρείτο κανείς ιδιαίτερα νέος στην ηλικία αυτή.

Η ηλικία των τριάντα ετών περιόριζε αισθητά το αριθμό των πολιτών μεταξύ των οποίων θα γινόταν η επιλογή των δικαστών, διότι σε έναν αριθμό περίπου τριάντα χιλιάδων ενηλίκων πολιτών, που υπήρχαν στην Αθήνα, αυτοί που θα μπορούσαν να εκλεγούν δεν ήταν περισσότεροι από είκοσι χιλιάδες³⁴⁶.

343. D. MACDOWELL, *Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σελ. 46 επ.

344. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 63. 3.

345. Βλ. HARRISON, *The Law of Athens*, II, σελ. 38

346. Βλ. M.H. HANSEN, *The Athenian Democracy*, σελ. 90 επ.

Όσοι είχαν τα απαιτούμενα προσόντα και επιθυμούσαν να οριστούν δικαστές μπορούσαν να παρουσιαστούν στην αρχή κάθε έτους και να θέσουν υποψηφιότητα. Από αυτούς έξι χιλιάδες πολίτες (εξακόσιοι πιθανώς από κάθε φυλή³⁴⁷) κληρώνονταν ως Ηλιαστές και έδιναν στη συνέχεια το γνωστό «ηλιαστικό όρκο» ότι θα δικάσουν σεβόμενοι το πολίτευμα, σύμφωνα με τους νόμους και τα ψηφίσματα της βουλής και του δήμου ή σε περίπτωση κενού του νόμου, γνώμη τη δικαιοσύνη³⁴⁸. Στον όρκο τους αυτό αναφέρουν ότι έχουν συμπληρώσει την ηλικία των τριάντα ετών³⁴⁹.

347. Αυτό δεν είναι αποδεδειγμένο, βλ. D. MACDOWELL, *Το δίκαιο στην Αθήνα*, σελ. 54.

348. J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, La lacune della legge nei diritti greci, *Antologia Giuridica Romanistica ed Antiquaria* I, 1968, σελ. 49 επ. ΙΔΙΟΥ, Τά κενά τοῦ νόμου ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνικῷ δικαίῳ, *Εφημερίς Ελλήνων Νομικῶν*, 30 (1963) σελ. 753-758.

349. Το κείμενο του ηλιαστικού όρκου μας είναι γνωστό από τον δημοσθενικό λόγο *κατά Τιμοκράτους* (149-151): «Θα ψηφίσω σύμφωνα με τους νόμους και τα ψηφίσματα του δήμου των Αθηναίων και της βουλής των πεντακοσίων. Δεν θα ψηφίσω για τον τύραννο ούτε για την εγκαθίδρυση ολιγαρχίας. Αν κάποιος καταλύσει τη δημοκρατία στην Αθήνα, προτείνει ή ψηφίσει νόμο εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος, δεν θα συμμορφωθώ. Δεν θα επιψηφίσω ούτε την άφεση ιδιωτικών χρεών, ούτε τον αναδασμό της γής που ανήκει στους Αθηναίους ή των κατοικιών τους. Δεν θα επαναφέρω του εξοριστούς, ούτε όσους καταδικάσθηκαν σε θάνατο. Δεν θα εκδιώξω πολίτες που κατοικούν στην πόλη, εάν δεν το επιτρέπουν οι ισχύοντες νόμοι και τα ψηφίσματα του δήμου των Αθηναίων, ούτε εγώ ο ίδιος, ούτε θα επιτρέψω σε άλλον να το κάνει. Δεν θα επιτρέψω να ονομαστεί άρχων άτομο που οφείλει να λογοδοτήσει για αξίωμα που άσκησε προηγουμένως, εάν διετέλεσε μεταξύ των εννέα αρχόντων, ιερομνημόνων, μεταξύ των αρχών που κληρώνονται την ίδια μέρα με τους εννέα άρχοντες, κήρυξ, μέλος αποστολής σε ξένο κράτος, ή εκπρόσωπος της πόλης σε διάσκεψη. Δεν θα επιτρέψω σε

Η Ηλιαία σπάνια συνεδρίαζε σε ολομέλεια. Ήταν διαιρεμένη σε μικρότερα τμήματα³⁵⁰ και με μιά δεύτερη κλήρωση³⁵¹ οι δικαστές κατανέμονταν σ' αυτά και συνεδρίαζαν χωριστά. Τέλος τη ίδια μέρα της εκδικάσεως μιάς υπόθεσης έπρεπε πάλι να επιλεγούν από τις ειδικές μηχανές τα «κληρωτήρια» για να μπορούν να συμμετέχουν στη συγκεκριμένη συνεδρίαση.

Βέβαια το σύστημα αυτό δεν διατηρήθηκε αμετάβλητο σε όλα τα χρόνια της δημοκρατίας. Όταν μειώθηκε ο αριθμός των Αθηναίων πολιτών γίνονταν αποδεκτοί όλοι όσοι υπέβαλαν υποψηφιότητα και ενδεχόμενα ήταν μέλη πολλών συγχρόνως δικαστηρίων.

Η επανεκλογή στη θέση του ηλιαστή ήταν επιτρεπτή. Από τον Περικλή θεσπίστηκε μια αποζημίωση,

έναν πολίτη να ασκήσει δύο φορές την ίδια αρχή, ούτε να ασκήσει δύο αξιώματα μέσα στον ίδιο χρόνο. Δεν θα δεχθώ να δωροδοκηθώ λόγω της ηλιαστικής μου ιδιότητας, ούτε άμεσα, ούτε έμμεσα, μέσω ενός τρίτου άνδρα ή γυναίκας, εν γνώσει μου, σε καμία περίπτωση και κατά κανένα τρόπο. Συμπλήρωσα την ηλικία των τριάντα ετών. Θα ακούω με την ίδια προσοχή τον κατήγορο και τον κατηγορούμενο και θα ψηφίσω αποκλειστικά και μόνο επάνω στο αντικείμενο της διώξεως. Επιβολή όρκου στο όνομα του Δία, του Ποσειδώνα και της Δήμητρας. Αφανισμός για όποιον τον παραβαίνει, για τον ίδιο και τη γενιά του, πολλά αγαθά για αυτόν που τον τηρεί.» Μετάφραση Ι. ΒΕΛΛΙΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Θεσμοί της αρχαιότητας*, σελ. 202-203.

350. 201 δικαστές για την εκδίκηση ιδιωτικών υποθέσεων που η αξία του επιδίκου αντικειμένου ήταν μικρότερη από 1000 δραχμές, 401 δικαστές αν η αξία υπερέβαινε τις 1000 δραχμές και 501, 1001 ή 1501 δικαστές για την εκδίκηση υποθέσεων δημοσίου συμφέροντος. Βλ. και ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 68, 1.

351. D. MACDOWELL, *Το δίκαιο στην Αθήνα*, σελ. 56.

ο *δικαστικός μισθός*, δύο οβολών αρχικά, και αργότερα τριών³⁵².

Παράλληλα με την Ηλιαία, ορισμένες ειδικές περιπτώσεις δίκάζαν ακόμη η Εκκλησία του Δήμου, οι άρχοντες και ο Αρείος Πάγος³⁵³ με τα δικαστήρια των Εφετών. Η δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου -του σπουδαιότερου πολιτικού οργάνου της Αθήνας του 6ου π.Χ. αιώνα-, την περίοδο της δημοκρατίας είχε περιοριστεί στις υποθέσεις ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως (εκούσιος φόνος)³⁵⁴.

352. *τριώβολα* βλ. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Σφήκες* 605 επ., ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Αθην. Πολιτ.* 62. 2. Πρβλ. J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Das Rechtsdenken der Griechen*, C.H. Beck, München 1985, σελ. 242 υποσ. 235.

353. R.W. WALLACE, *The Areopagos Council to 307 B.C.*, Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1989. G. THÜR, *The Jurisdiction of the Areopagos in Homicide Cases, Symposium 1990*, σελ. 53-72, όπου ο συγγραφέας αμφισβητεί ότι το κριτήριο για την δικαστική αρμοδιότητα του Αρείου Πάγου ήταν η προμελέτη στο φόνο και υποστηρίζει ότι το κριτήριο μπορεί να ήταν το αν ο φονεύς ήταν *αυτόχειρ*. Βλ. και R.W. WALLACE, *Response to Gerhard Thür, Symposium 1990*, σελ. 73-79.

354. Βλ. J.J. FARSEDAKIS, *Θανάτω ζημιούν. Contribution à l'étude du droit criminel athénien à l'époque classique*, Δ.Δ. αδημοσίευτη, Strasburg 1978, σελ. 189 επ., J. MELEZE-MODRZEJEWSKI, *La sanction de l'homicide, Symposium 1990*, σελ. 3-16, D. MACDOWELL, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester 1963, 111 σελ. R. SEALEY, *The Athenian courts for homicide, C.P.* 78 (1983), σελ. 275-296. E. CANTARELLA, *Studi sull'omicidio in diritto greco e romano*, Milano 1976. S. HUMPHREYS, *A Historical Approach to Dracon's Law on Homicide, Symposium 1990*, σελ. 3-16 ιδίως σελ. 28, A. MAFFI, *Chronique. Droits de l'antiquité. Monde grec, R.H.D.* 4, série 66 (1988) σελ. 96-116. A.L. BOEGEHOLD, *Lawcourts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure and Testimonia*, American School of Classical Studies publication, 1992.

Τη σύνθεση του Αρείου Πάγου αποτελούσαν οι εννέα άρχοντες μετά το πέρας της θητείας τους³⁵⁵. Επομένως επρόκειτο για ένα σώμα που το αποτελούσαν άτομα μάλλον μεγάλης ηλικίας λόγω της ισοβιότητάς τους.

Τα δικαστήρια των εφετών, το Παλλάδιον το Δελφίνειο, το Φρεάττω, το Πρυτανείον, δίκαζαν ορισμένες ειδικές περιπτώσεις ανθρωποκτονίας. Από τις τοποθεσίες στις οποίες συνεδρίαζαν τα πιό πάνω δικαστήρια, ανάλογα με τη φύση του φόνου, πήραν και τα ονόματά τους. Δίκαζαν περιπτώσεις ακουσίων φόνων και φόνων με θύματα ξένους ή δούλους³⁵⁶.

Οι πενήντα ένας εφέτες που συνεδρίαζαν στα πιό πάνω δικαστήρια, σύμφωνα με τον Σουΐδα, ήταν πάνω από πενήντα χρονών. Στο σημείο αυτό ορισμένοι εξέφρασαν την άποψη ότι μάλλον πρόκειται για σύγχυση μεταξύ του απαιτούμενου αριθμού (51 εφέτες) και της απαιτούμενης ηλικίας. Δεν πρέπει να υπήρχε όριο συγκεκριμένης ηλικίας, κατ' αναλογία με το σώμα των Αρεοπαγιτών, εφόσον και αυτοί δίκαζαν εγκλήματα αίματος.

Για το θεσμό των εφετών οι πληροφορίες που έχουμε είναι γενικά ελλιπείς. Οι απαρχές του θεσμού πρέπει να ανάγονται στον 7ο π.Χ. αιώνα. Προς το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα το αργότερο, οι εφέτες

355. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Σόλων*, 19. 1, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ *Κατά Τιμοκράτους*, 22. Βλ. HARRISON, *The Law of Athens*, σελ. 38.

356. Το 352 π.Χ. αναφέρεται η ύπαρξη πέντε δικαστηρίων για ανθρωποκτονία στην Αθήνα στο δημοσθενικό λόγο *κατά Αριστοκράτους* (65-79).

εξαφανίστηκαν. Στην εποχή που ιδρύθηκε ο θεσμός, υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι την απονομή της δικαιοσύνης την ανέθεταν σε άτομα κατά προτίμηση ηλικιωμένα. Αυτός ο κανόνας δεν άλλαξε ποτέ.

Θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί, παρόλο το όριο εκλογιμότητας των τριάντα ετών για τους λαϊκούς δικαστές, ότι και τα μέλη της Ηλιαίας ενδεχομένως ήταν αρχικά πολίτες μεγαλύτεροι των τριάντα ετών. Αλλωστε οι πληροφορίες από τον Αριστοτέλη είναι λίγες και φτωχές. Πράγματι την εποχή του Σόλωνα αλλά και μέχρι την εποχή του Αριστοφάνη το όνομα του ηλιαστού σήμαινε περισσότερο έναν γέροντα: «Ω γέροντες ηλιασταί, φράτερες τριωβόλου»³⁵⁷.

Σύμφωνα με τον Αριστοφάνη θα πίστευε κανείς ότι οι δικαστές κληρώνονταν κυρίως μεταξύ εκείνων των Αθηναίων που είχαν απαλλαγεί από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, ή εν πάσει περιπτώσει δεν έκαναν πια εκστρατείες πέρα από την Αττική. Αλλά και στους *Σφήκες* ο Φιλοκλέων και οι υπόλοιποι δικαστές φαίνονται άτομα που η γενιά τους πέρασε πολλούς πολέμους³⁵⁸.

Αν αυτό ήταν ενδεχομένως κανόνας στο παρελθόν, κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο η ύπαρξη τόσων πολλών γερόντων στα έδρανα των δικαστηρίων δικαιολογείται εφόσον μόνο οι μη στρατεύσιμοι πολίτες ήταν διαθέσιμοι. Και όπως φαίνεται από την ίδια αυτή κωμωδία του Αριστοφάνη, όπου γίνεται λόγος για 6.000 δικαστές που συνεδρίαζαν συγχρόνως, η εκλογή δεν μπορούσε να ήταν περιορισμένη στους άνδρες τους

357. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Ιππείς*, 255.

358. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Σφήκες*, 1114 και επ.

μεγαλύτερους των 60 χρόνων, οι οποίοι δεν ήταν στρατεύσιμοι γιατί αυτοί ούτως ή άλλως δεν πήγαιναν στον πόλεμο ή γιατί δεν θα έφταναν αφού οι πολίτες ήταν 10.000.

5. 6. Η ιδιότητα του δημόσιου διαιτητού

Προκειμένου να διευθετείται όσο το δυνατόν μεγαλύτερος αριθμός ιδιωτικών υποθέσεων εκτός δικαστηρίων και να αποφεύγεται έτσι η πολύπλοκη και δαπανηρή διαδικασία της απονομής της δικαιοσύνης, οι Αθηναίοι κατέφυγαν στο θεσμό της διαιτησίας³⁵⁹.

Στην Αθήνα υπήρχε τόσο ο θεσμός της δημόσιας όσο και της ιδιωτικής διαιτησίας. Τον νόμο που αφορούσε τους ιδιωτικούς διαιτητές αναφέρει ο Δημοσθένης στον κατά Μειδίου λόγο του: «Αν κάποιος διαφωνούν μεταξύ τους για ιδιωτικές συμφωνίες και θέλουν να εκλέξουν ένα οποιονδήποτε διαιτητή έχουν το δικαίωμα να εκλέξουν όποιον θέλουν. Όταν όμως συμφωνήσουν για την εκλογή, πρέπει να σέβονται την απόφασή του και να μην υποβάλουν έπειτα την ίδια

³⁵⁹. Επρεπε να περάσουν τόσοι αιώνες για να καταλάβει ο σύγχρονος έλληνας νομοθέτης ότι το πρόβλημα της πληθώρας των υποθέσεων που συσσωρεύονται στα πολιτικά δικαστήρια και η εξ αυτού του λόγου καθυστέρηση στην απονομή της δικαιοσύνης μπορούσε να λυθεί με την εφαρμογή διατάξεων περί υποχρεωτικής «απόπειρας συνδιαλλαγής», όπως ψηφίστηκε πρόσφατα. Η εφαρμογή πάντως των σχετικών διατάξεων δεν έχει αρχίσει ακόμη.

διαφορά, απ' αυτόν σε άλλο δικαστήριο, αλλ' η απόφαση του διαιτητού να είναι ανέκκλητη»³⁶⁰.

Ο νόμος δεν φαίνεται να ενδιαφερόταν για την ηλικία του διαιτητή, που επέλεγαν όσοι είχαν διαφορές μεταξύ τους. Αντίθετα, για την ηλικία των διαιτητών που όριζε η πόλη, για τους δημόσιους διαιτητές, υπήρξε ειδική πρόβλεψη. Ολοι οι αθηναίοι πολίτες ήταν υποχρεωμένοι από το νόμο να υπηρετήσουν ως δημόσιοι διαιτητές για ένα χρόνο ήτοι τον τελευταίο χρόνο της στρατεύσιμης ηλικίας τους, από τη συμπλήρωση του 59ου μέχρι του 60ού³⁶¹.

Οι Αθηναίοι, όπως έχει προαναφερθεί, επί σαράντα δύο χρόνια είχαν υποχρέωση να παρέχουν στην πόλη τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες. Οι σαράντα δύο *επώνυμοι ήρωες των ηλικιών* που χρησίμευαν για την πρόσκληση των «σειρών ηλικίας» σε επιστράτευση, χρησίμευαν και για την ανάδειξη των δημόσιων διαιτητών.

Ο θεσμός των δημόσιων διαιτητών υποστηρίζει η κρατούσα άποψη ότι εμφανίστηκε το 403/2 π.Χ., ίσως

360. *Κατά Μειδίου*, 94. Μετάφραση Γ. ΞΑΝΘΑΚΗ-KAPAMANOY, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Βιβλιοθήκη Ελλήνων Συγγραφέων, Αθήνα 1984, σελ. 86. Βλ. επίσης στο ίδιο έργο για τη δημόσια διαιτησία στο Παράρτημα II, σελ. 196-198 καθώς και Η. C. HARRELL, *Public Arbitration in Athenian Law*, The university of Missouri Studies, том. 11 (1936). Για την ιδιωτική διαιτησία βλ. την πρόσφατη μελέτη του Ε. KARABÉLIAS, *L'arbitrage privé dans l'Athènes classique, Symposium 1995* σελ. 135-149.

361. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθηναίων Πολιτεία*, 53.4: Διαιτηται δ' εἰσιν οἷς ἂν ἐξηκοστὸν ἔτος ᾗ. Βλ. όμως και όσα υποστήριξα για την ηλικία της εγγραφής των νέων δημοτών στο *ληξισαρχικό γραμματείο* πιο πάνω, κεφ. 4.3.

και λίγο νωρίτερα, και λειτουργούσε σε συνδυασμό με τους *κατά δήμους δικαστές* που στο τέλος του 5ου αιώνα ονομάσθηκαν *δικασταί των φυλών* ή απλά *τεσσαράκοντα* επειδή κληρώνονταν τέσσερις από κάθε φυλή³⁶². Ο D. MacDowell υποστηρίζει ότι ο θεσμός εισάχθηκε το 399 π.Χ., λίγο μετά από την αντικατάσταση των τριάντα από τους σαράντα δικαστές των δήμων³⁶³.

Κατά πάσα πιθανότητα - όπως γράφει ο L. Gernet³⁶⁴ - στην αρχή του έτους οι διαιτητές διαιρούνταν σε δέκα τμήματα ώστε κάθε τμήμα να αντιστοιχεί σε μία από τις δέκα φυλές. Έτσι η κάθε φυλή είχε τους δικούς της διαιτητές για όλη τη διάρκεια του έτους, ανεξάρτητα από την φυλή στην οποία ανήκαν αυτοί οι ίδιοι.

Στη συνέχεια οι *τεσσαράκοντα* μοίραζαν τις υποθέσεις μεταξύ των διαιτητών εκείνης της χρονιάς, δηλαδή μεταξύ των πολιτών των εγγεγραμμένων στην τελευταία από τις 42 χάλκινες στήλες που ήταν στημένες μπροστά από το Βουλευτήριο. Για κάθε υπόθεση που παρουσιαζόταν, ανάλογα με τη φυλή που ανήκε ο εναγόμενος, όριζαν με κλήρο ποιός από τους διαιτητές που υπηρετούσαν σ' αυτή τη φυλή έπρεπε να εκδικάσει την υπόθεση.

Στη δικαιοδοσία των διαιτητών ανήκαν όλες οι δίκες που είχαν χρηματικό αντικείμενο ποσό ανώτερο

362. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 53. 1

363. Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, σελ. 321. Βλ. MacDowell στη RIDA 18 (1971), σελ. 267-73.

364. L. GERNET, L' institution des arbitres publics à Athènes, *Droit et Société dans la Grèce Ancienne*, Sirey, Paris 1955, σελ. 103-119, κυρίως σελ. 115 υποσ. 6. Ο HARRISON (Law, II, σελ. 67, υποσ. 4) συμφωνεί με τη θέση αυτή.

των δέκα δραχμών. (Για τις κάτω των δέκα δραχμών υποθέσεις αποφάσιζαν τελεσίδικα οι ίδιοι οι τεσσαράκοντα). Καθήκον του διαιτητή ήταν να συμφιλιώνει τους αντιδίκους. Αν δεν επιτυγχανόταν συμφιλίωση, ο διαιτητής όριζε ημέρα (*κυρία*) για να παρουσιαστούν οι αντίδικοι μπροστά του και να εκφέρει την ετυμηγορία του, την οποία και γνωστοποιούσε στους άρχοντες στο τέλος της ίδιας ημέρας.

Αν ένας από τους διαδίκους δεν συμφωνούσε με την απόφαση της διαιτησίας είχε το δικαίωμα να καταφύγει στη συνέχεια στο δικαστήριο και ακόμη μπορούσε να υποβάλλει *εισαγγελία* κατά του διαιτητή ο οποίος τον αδίκησε³⁶⁵.

Στο σημείο αυτό διέφερε η δημόσια από την ιδιωτική διαιτησία, στην οποία ο διαιτητής ήταν μεν της επιλογής των δύο αντιδίκων, αλλά υπήρχε συμφωνία εκ των προτέρων ότι το αποτέλεσμα της διαιτησίας θα γινόταν δεκτό, όποιο κι αν ήταν.

Οι διαιτητές για κάθε υπόθεση που δίκάζαν αμοίβονταν με μία δραχμή από κάθε ένα από τα δύο αντίδικα μέρη και αν κάποιος ζητούσε αναβολή της διαιτησίας πλήρωνε ακόμη μία δραχμή για κάθε ημέρα παρατάσεως.

Η θητεία ήταν υποχρεωτική, και μόνο σε δύο περιπτώσεις απαλλασσόταν κανείς από την υποχρέωσή του αυτή, αν εκείνη τη χρονιά ήταν επιφορτισμένος με κάποιο δημόσιο αξίωμα ή αν έλειπε από την Αθήνα σε

³⁶⁵. Η μόνη περίπτωση κατηγορίας και επιβολής ποινής κατά διαιτητού που μας είναι γνωστή, είναι η περίπτωση του διαιτητού Στράτωνα στον γνωστό λόγο του Δημοσθένη, *κατά Μειδίου*

κάποια εκστρατεία. Η μη εκπλήρωση δε των καθηκόντων απειλούνταν με στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων (ὁ γὰρ νόμος ἄτιμον εἶναι κελεύει)³⁶⁶.

Η θητεία των δημόσιων διαιτητῶν τελείωνε με το τέλος του έτους.

5. 7. Το ολιγαρχικό συμβούλιο των προβούλων

Παρά το γεγονός ότι η έρευνά μας αφορά στους δημοκρατικούς θεσμούς της πόλης της Αθήνας, κρίνουμε ότι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αυτό το ολιγαρχικό συμβούλιο των προβούλων του έτους 413 π.Χ.

Το 413 π.Χ., αμέσως μετά την είδηση της μεγάλης αυτής καταστροφής των Αθηναϊκών δυνάμεων στη Σικελία, αποφασίστηκε στην Αθήνα η συγκρότηση μίας επιτροπής από δέκα *προβούλους* προκειμένου να «προβουλευσει» για την ιδιαίτερη αυτή κατάσταση. Οι πρόβουλοι δηλαδή, είχαν την εντολή να λάβουν όλα τα απαιτούμενα επείγοντα μέτρα για να αντιμετωπισθούν οι αντίξοες περιστάσεις λόγω της καταστροφής³⁶⁷.

Η κρίση των δημοκρατικών θεσμών στην Αθήνα είχε ήδη αρχίσει από το 415 π.Χ., πριν την Σικελική εκστρατεία. Η εγκατάσταση του συμβουλίου των

³⁶⁶. *Αθην. Πολιτ.*, 53. 5

³⁶⁷. Περισσότερα για τη νομική φύση και τις αρμοδιότητες του θεσμού των προβούλων βλ. Στέφ.-Θεόδ. Β. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Το νομικόν πλαίσιον της ολιγαρχικής μεταπολιτεύσεως εν Αθήναις (411 π. Χ.)*, Αθίνα 1981.

προβούλων δεν κατέλυσε ασφαλώς τη δημοκρατία. Το συμβούλιο λειτούργησε παράλληλα με τα δημοκρατικά όργανα, περιόρισε όμως σαφώς τις εξουσίες της Βουλής και υπήρξε η αρχή μιας εξελικτικής πορείας, που κατέληξε στην ολιγαρχική μεταπολίτευση του 411 π.Χ. Το δημοκρατικό πολίτευμα καταργήθηκε τυπικά με την απόφαση της εκκλησίας στον Κολωνό και από το χρονικό σημείο αυτό άρχισε η Αθήνα να διέπεται από την ολιγαρχική νομοθεσία και το προσωρινό πολίτευμα των τετρακοσίων (Το οριστικό δεν εφαρμόσθηκε ποτέ).

Δεν γνωρίζουμε παρά μόνο δύο ονόματα από την επιτροπή των προβούλων. Το ένα, είναι του στρατηγού Αγνώνα, πατέρα του ολιγαρχικού Θηραμένους. Το άλλο, του Σοφοκλή, κατά πάσα πιθανότητα του τραγικού ποιητή, αλλά ενδεχομένως και του τυράννου του 404/3.

Ο Θουκυδίδης³⁶⁸ αναφέρει ότι οι αξιωματούχοι αυτοί αποφασίστηκε να είναι προχωρημένης ηλικίας, μία «αρχή πρεσβυτέρων ανδρών», χωρίς να αναφέρει το όριο της ηλικίας εκλογιμότητάς τους. Ο C. Hignett³⁶⁹ τοποθετεί το όριο εκλογιμότητος στην ηλικία των σαράντα ετών. Ο Στ. Στεφανόπουλος³⁷⁰ θεωρεί ορθότερη την αναβίβαση του ορίου της ηλικίας εκλογιμότητας. Ένα από τα επιχειρήματα της άποψης

368. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορία*, VIII, 1, 3 : «...καὶ ἀρχὴν τινα πρεσβυτέρων ἀνδρῶν ἐλέσθαι, οἵτινες περὶ τῶν παρόντων ὥς ἂν καιρὸς ᾗ προβουλευσούσιν ».

369. C. HIGNETT, *A History of the athenian Constitution*, σελ. 269.

370. Σ.Θ. Β. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Το νομικόν πλαίσιον της ολιγαρχικής μεταπολιτεύσεως*, σελ. 28 επ.

αυτής είναι ότι τα δύο πρόσωπα της επιτροπής που γνωρίζουμε, εκείνη την εποχή ήταν άνω των εβδομήντα ετών. Ο μεν Σοφοκλής πρέπει να ήταν εβδομήντα δύο έως ογδόντα επτά ετών και ο Αγνων σχεδόν συνομήλικός του. Την άποψη αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι το 411 π.Χ., λόγω του φόρτου των εργασιών της, η επιτροπή διευρύνθηκε με είκοσι νεώτερα μέλη, άνδρες άνω των σαράντα ετών³⁷¹, προφανώς για να πλαισιωθούν οι βιολογικά καταβεβλημένοι πρόβουλοι. Η ερμηνεία που δίδεται από άλλους συγγραφείς³⁷² στην έκφραση «πρεσβυτέρων ανδρών» του Θουκυδίδη, ως ανδρών που είχαν υπερβεί την ηλικία της στρατιωτικής υπηρεσίας, ήτοι το εξηκοστό έτος της ηλικίας τους, ανταποκρίνεται περισσότερο στις πληροφορίες των πηγών.

Ο Στ. Στεφανόπουλος δεν αναφέρει συγκεκριμένο όριο ηλικίας, και θεωρεί ότι οι δέκα πρόβουλοι εξελέγησαν από τον « οιονεί κατάλογο» των διαιτητών. «Η χρησιμοποίηση του καταλόγου των διαιτητών, πέραν της καλής φήμης του θεσμού, καθίστατο, νομίζομεν, αναγκαία, εφ' όσον δεν υπήρχεν έτερος κατάλογος εκλογίμων ανδρών μεγάλης ηλικίας».

Είναι σωστή καταρχήν η σκέψη ότι οι Αθηναίοι εφόσον επεδίωξαν να χρησιμοποιήσουν για την συγκρότηση της επιτροπής αυτής άνδρες μιας μεγαλύτερης ηλικίας, με μεγαλύτερη πείρα, δεν είχαν

371. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθηναίων Πολιτεία*, 29.

372. P. FOUCART, *Le Poète Sophocle et l' oligarchie des Quatre cents*, *RPhil.*, 17 (1893), σελ. 4, εκ παραπομπής του Σ. Στεφανόπουλου, ό.ά. σελ. 29.

άλλη επιλογή από το να αναφερθούν στους άνδρες που είχαν υπερβεί την ηλικία της υποχρεωτικής στράτευσης, ήτοι το εξηκοστό έτος.

Ο Αριστοτέλης έχει διακρίνει τις ηλικίες σε νεότητα, ακμή και γήρας³⁷³. Στις δημογραφικές μελέτες του πληθυσμού της Αθήνας, οι οποίες στηρίχθηκαν και στον Αριστοτέλη, έχει υποστηριχθεί ότι «νέοι» μεν, θεωρούνταν τα άτομα που ήταν νεώτερα των τριάντα ετών και «πρεσβύτεροι» τα άτομα που ήταν μεγαλύτερα των πενήντα³⁷⁴.

Αυτό συμπίπτει με τη έκφραση που συχνά χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης «νεώτεροι-πρεσβύτεροι»³⁷⁵. Σε όσες από αυτές τις περιπτώσεις έχουμε αναφερθεί, «πρεσβύτεροι» δεν σημαίνει άνδρες που έχουν υπερβεί το εξηκοστό έτος, διότι η αναφορά σ' αυτούς γίνεται σε συνάρτηση με κάποια εκστρατεία και είναι γνωστό πως μετά το εξηκοστό έτος οι Αθηναίοι απαλλάσσονταν της υποχρεώσεώς τους αυτής.

Καταλήγουμε επομένως ότι το κατώτερο όριο ηλικίας των προβούλων δεν ήταν σε καμμία περίπτωση

373. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Ρητορική Β', 1388b 36-1389a.

374. Βλ. Ι. ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Το χάσμα των γενεών: οι υπερχρονικές του βάσεις με αφορμή ένα χωρίο του Αριστοτέλη, στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Παντείου Α.Σ.Π.Ε.*, Επιμ. Π. Δημάκη, Αθήνα 1981, σελ. 233-245, κυρ. 240-241: «Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η ψυχολογική αντίθεση μεταξύ των γενεών που περιγράφει ο Αριστοτέλης αναφέρεται στις διαφορές που χωρίζουν και φέρνουν αντιμέτωπους όσους είναι νεώτεροι από 30 ετών και όσους είναι μεγαλύτεροι από 50. Ανάμεσα σ' αυτές λοιπόν τις δύο κατηγορίες ηλικιών θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπήρχε στα τέλη του 4ου αιώνα το «χάσμα των γενεών».

375. Βλ. πιο πάνω κεφ. 4.5. και 4.6, σελ. 143 επ.

σαράντα ετών, όπως υποστηρίχθηκε. Ορθά υποστήριξε ο Σ. Στεφανόπουλος ότι πρέπει να αναβιβαστεί, όχι όμως στο εξηκοστό έτος, αλλά στο πενήκοστο διότι συμφωνεί περισσότερο με το πνεύμα του Θουκυδίδη.

Όσο για τους καταλόγους των διαιτητών, θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί η τελευταία (42η) στήλη απο αυτές που ευρίσκονταν στημένες μπροστά στο βουλευτήριο, ήτοι εκείνης της χρονιάς και να είναι άτομα που εκείνη τη στιγμή δεν ευρίσκονταν σε εκστρατεία, δεν ήταν διαιτητές κλπ. Δεν δικαιολογείται τότε μεταξύ των προβούλων η παρουσία του Σοφοκλή και του Αγνώνα. Και πάντοτε βέβαια με την προϋπόθεση ότι υπήρχε ο θεσμός των διαιτητών το 413 π.Χ., ο οποίος κατά την κρατούσα άποψη υφίστατο από το 403/2 π.Χ., κατά δε τον D. MacDowell από το 399 π.Χ.

Εφόσον οι ολιγαρχικοί σεβάστηκαν την αρχή της ισότητας των δέκα φυλών η επιλογή των ατόμων δεν θα ήταν δύσκολη, νομίζουμε, με την μεσολάβηση των δήμων.

Το 411 π.Χ. όταν το ολιγαρχικό κόμμα έκανε ορισμένες νομοθετικές μεταρρυθμίσεις (προσωρινό πολίτευμα των τετρακοσίων) δεν παρέλειψε να ορίσει ένα ελάχιστο όριο ηλικίας για ορισμένες αρχές. Το οριστικό πολίτευμα των τετρακοσίων διατήρησε την ηλικία των 30 ετών για τα μέλη της Βουλής και την επέκτεινε και σε άλλους αξιωματούχους, όπως στρατηγούς, εννέα άρχοντες, ιερομνήμονα, ταξιάρχους, ιππάρχους, φυλάρχους, διοικητές οχυρών, (αρχοντας εις τα φρούρια) ταμίες των ιερών θησαυρών της θεάς Αθηνάς και των άλλων θεών, ελληνοταμίες και ταμίες

επιφορτισμένους με τη διαχείριση του δημοσίου θησαυρού, επόπτες θυσιών (ιεροποιούς) και επιμελητές ιεροτελεστιών. Οι άλλες αρχές φαίνεται ότι κληρώνονταν μεταξύ πολιτών νεώτερων των τριάντα³⁷⁶.

³⁷⁶. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.* 30 και 31. Βλ. και P. ROUSSEL, *Principe d'ancienneté* σελ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6, ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΣΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

6. 1. Γενικά

Η ηλικία ασκούσε τη σημαντικότερη επιρροή στη δικαιοπρακτική ικανότητα του ατόμου. Ο ενήλικος άνδρας αποκτούσε πλέον πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα σε αντίθεση με τον παίδα του οποίου η δικαιοπρακτική ικανότητα ήταν ανύπαρκτη. Η πλήρης αυτή δικαιοπρακτική ικανότητα του επέτρεπε να προβαίνει σε κάθε είδους δικαιοπραξία.

Ακόμη μόλις ο νέος Αθηναίος ενηλικιώνόταν μπορούσε, αν ήταν ο πρώτος γιός μιας επικλήρου, να παραλάβει την περιουσία του εκ μητρός πάππου του, του οποίου θεωρείτο απευθείας απόγονος και κληρονόμος. Αν η μητέρα του είχε πεθάνει μπορούσε να παραλάβει την προίκα της. Μπορούσε να συνάψει γάμο, να προβεί σε σύνταξη διαθήκης, σε υιοθεσία. Με την ενηλικίωση έληγε βέβαια η πατρική εξουσία και η τυχόν επιτροπεία.

Στη συνέχεια εξετάζεται η νόμιμη ηλικία στους θεσμούς που είχαν τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα στην οικογενειακή του ζωή, όπως π.χ. ο γάμος, η διάθεση της περιουσίας του για τον μετά το θάνατό του χρόνο και η υιοθεσία.

6. 2. Νόμιμη ηλικία γάμου

Το δίκαιο της κλασικής Αθήνας για την ύπαρξη νομίμου γάμου απαιτούσε τη διαδικασία της «εγγύης» ή αυτή της «επιδικασίας» αν επρόκειτο για επίκληρο κόρη. Ήταν οι μόνες αποδεκτές ενώσεις ανδρών και γυναικών για την απόκτηση γνήσιων τέκνων, μετά το νόμο του Περικλή³⁷⁷.

Ο θεσμός της εγγύης που έφτασε στην οριστική του μορφή κατά την εποχή του Σόλωνα³⁷⁸, ήταν η ενώπιον μαρτύρων συμφωνία περί μέλλοντος γάμου μεταξύ του κυρίου της γυναίκας (συνήθως του πατέρα ή του αδελφού της) και του μέλλοντος συζύγου. Η μελλοννυμφη (*εγγυηθείσα, εγγυωμένη ή εγγυητή*) δεν

³⁷⁷. Για το γάμο στην Αθήνα και στην αρχαία Ελλάδα γενικότερα βλ. W. ERDMANN, *Die Ehe im alten Griechenland*, München 1934, H.W. WOLFF, *Marriage Law and Family Organisation in Ancient Athens: A Study on the Interrelation of Public and Private Law in the Greek City*, στο *Traditio* 2, 1944, σελ. 43-95, L. BEAUCHET, *Histoire de la Republique Athenienne* I, σελ. 111 επ., A.R.W. HARRISON, *The Law of Athens* I, σελ. 1-60, U.E. PAOLI, *Studi di diritto attico*, Firenze 1930, ΙΔΙΟΥ, «Famiglia» στο *NovDI*, VII, 1961, σελ. 35-42, Π. ΦΩΤΙΑΔΟΥ, Περί της εγγύης προς γάμον και των συναφών αυτώ νόμων, *Αθηνά*, τομ. 32 (1920) σελ. 100-153, Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Αττικόν Δίκαιον*, σελ. 74-90, W.K. LACEY, *The Family in Classical Greece*, London 1968, J. MODRZEJEWSKI, *La structure juridique du mariage grec*, *Symposion* 1979, σελ. 41-71.

³⁷⁸. Βλ. Eva CANTARELLA, *La ἐγγύη prima e dopo la legislazione di Solone nel diritto matrimoniale attico*, Instituto Lombardo - Accademia di Scienze e Lettere, τόμ. 98, Milano 1964.

ήταν παρούσα σ' αυτή τη συμφωνία. Ακόμη και ο γάμος ήταν μια υπόθεση μεταξύ ανδρών! Η γυναίκα έπαιζε παθητικό ρόλο. Ο μόνος ενεργητικός της ίσως ρόλος ήταν να γίνει μητέρα και έτσι να εξασφαλίσει τη συνέχιση του οίκου του συζύγου της και να δώσει νέους πολίτες στην πόλη. Χωρίς αμφιβολία συχνά ο πατέρας συζητούσε με την κόρη του για τον γάμο της, αλλά η απόφαση της κόρης δεν είχε καμιά έννομη συνέπεια³⁷⁹.

Την εγγύη, που ήταν ουσιαστικά η συστατική πράξη του γάμου³⁸⁰, έπρεπε να ακολουθήσει η «έκδοση» διότι χωρίς αυτήν η εγγύη έμενε χωρίς αποτελέσματα.

379. Ο Ηρόδοτος (6, 122) μας μεταφέρει την «παράξενη» συμπεριφορά ενός Αθηναίου του 6ου π.Χ. αιώνα, του Καλλία, που όταν οι τρεις θυγατέρες του έφτασαν σε ηλικία γάμου, τους έδωσε πλούσια προίκα και ακόμη τους έκαμε τη χάρη να διαλέξει η κάθε μία όποιον άνδρα ήθελε απ' όλους τους Αθηναίους, και με κείνον τις πάντρεψε. Ο Ηρόδοτος, πού έζησε τον 6ο αιώνα φαίνεται να επιδοκιμάζει την συμπεριφορά του πατέρα αυτού, αλλά οπωσδήποτε την παρουσιάζει σαν εξαίρεση κι όχι σαν συνηθισμένη περίπτωση.

380. Βλ. και E.J. BICKERMAN, *La conception du mariage à Athènes*, στο *BIDA*, 30, 17 (τόμ.. 78), 1975, σελ. 1-28. Ο Bickerman, αντίθετα με την κρατούσα άποψη, δεν δέχεται ότι η εγγύη αποτελούσε την συστατική πράξη του γάμου, αλλά ότι ήταν μια απαραίτητη προϋπόθεση για την νομιμότητα των παιδιών. Ο R. SEALEY, (*On lawful Concubinage in Athens*, *C.A.*, 3 (1984), σελ. 111-133) έχει επίσης διατυπώσει την άποψη ότι το αττικό δίκαιο δεν έκανε διάκριση μεταξύ γάμου και ελεύθερης συμβίωσης όπως είναι η παλλακεία. Με την ύπαρξη εγγύης απλώς μπορούσαν εύκολα να αποδείξουν ότι το παιδί τους ήταν Αθηναίος. Τίποτα όμως δεν τους εμπόδιζε να αποδείξουν ότι το παιδί που είχε γεννηθεί από γονείς που δεν είχαν ενωθεί με εγγύη, ήταν επίσης Αθηναίος και είχε το δικαίωμα να συμμετέχει στην κληρονομιά του πατέρα του. Είναι κατά βάση η άποψη του Bickerman του οποίου το άρθρο ο σ. φαίνεται να αγνοεί.

Και στη συνέχεια, κατά την ορθότερη άποψη του Ραολί³⁸¹, έπρεπε να ακολουθήσει και το στάδιο της συνοίκησης, διότι πάλι θα ήταν χωρίς αποτελέσματα ο γάμος.

Η έκδοση συνοδευόταν από γαμήλια έθιμα³⁸². Όλες δε αυτές οι γαμήλιες τελετές ήταν συγχρόνως οι «διαβατήριες τελετές» που σημάδευαν το πέρασμα της γυναίκας από το ένα βασικό στάδιο της ζωής της στο άλλο. Η ζωή της γυναίκας ήταν χωρισμένη σε δύο ηλικίες. Η πρώτη ήταν αυτή της παρθένου και η δεύτερη αυτή της συζύγου και μητέρας. Με το γάμο γινόταν το πέρασμα από το ένα στάδιο ηλικίας στο άλλο³⁸³.

Η έκδοση ακολουθούσε συνήθως αμέσως μετά την εγγύη, αλλά πολλές φορές μεταξύ των δύο πράξεων μπορούσε να μεσολαβήσει και μεγαλύτερο διάστημα. Είναι γνωστή η περίπτωση της αδελφής του Δημοσθένη που ο πατέρας τους «έδωκεν» -η λέξη είναι απατηλή- στον Δημοφώντα όταν αυτή ήταν πέντε ετών³⁸⁴. Μόνο που στην περίπτωση αυτή δεν ακολούθησε ποτέ η έκδοση και ο γάμος δεν πραγματοποιήθηκε. Η εγγύη δηλαδή μπορούσε να συναφθεί και σε εποχή που η γυναίκα δεν

381. *Studi di diritto attico*, σελ. 264 επ.

382. Για τα έθιμα του γάμου βλ. την πρόσφατη μελέτη του S. PERENTIDIS, *Apaulia-Epaulia-Anakalyptéria: Définition et fonction des rites et des dons nuptiaux*, *Symposion 1995* σελ. 179-204.

383. Για τις μύσεις των γυναικών στην Αθήνα και στη Σπάρτη βλ. E. CANTARELLA, *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας* σελ. 47-51. Επίσης S. PERENTIDIS, *Dévoilement rituel et cadeau nuptial en Grèce et à Byzance: continuité ou rupture?*, *R.H.D.* 71 (1993), σελ. 1-18.

384. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Αφοβον*, I, 5.

ήταν σε ηλικία γάμου, αλλά η περίπτωση αυτή αποτελούσε την εξαίρεση και όχι τον κανόνα.

Η νόμιμη ηλικία γάμου, η ηλικία δηλαδή που απαιτούσε ο νόμος σαν προϋπόθεση για την τέλεση εγκύρου γάμου στην Αθήνα, για τον άνδρα συνέπιπτε με την ενηλικίωσή του, ήτοι την ηλικία των δεκαοκτώ ετών³⁸⁵.

Αν η εγγύη θεωρηθεί σύμβαση, σύμφωνα με τη θέση του Erdmann³⁸⁶, που καταρτιζόταν μεταξύ του μελλόνυμφου και του κυρίου της γυναίκας, ο μελλόνυμφος δεν θα μπορούσε να προβεί στην σύναψή της αν είχε ηλικία μικρότερη των δεκαοκτώ ετών και δεν είχε επομένως αποκτήσει ακόμη δικαιοπρακτική ικανότητα.

Δεν έχει βρεθεί σχετικός νόμος που καθόριζε κατώτατο όριο ηλικίας γάμου, αλλά στην πράξη δεν παντρευόταν κανείς πριν την ηλικία αυτή. Μάλιστα ακόμη και στην ηλικία των δεκαοκτώ ετών ο γάμος ήταν σπάνιος.

Οσο αφορά την ηλικία των γυναικών το έθιμο φαίνεται να επέτρεπε το γάμο από την ηλικία ίσως και των δώδεκα ετών³⁸⁷. Ο κανόνας πάντως ήταν οι γυναίκες να παντρεύονται όταν ήταν ώριμες για τεκνοποιία, εφόσον αυτός ήταν ο κύριος σκοπός του γάμου. Η ωριμότητα αυτή επέρχεται γύρω στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών και γι αυτό πολλοί Αθηναίοι

385. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Βοιωτόν Β΄, Περί προικός μητρώας*, 4: σινέβη γάρ μοι δεσπέντος τοῦ πατρὸς ὀκτωκαιδεκέτη γῆμαι, και διὰ τοῦτο εἶναί μοι θυγατέρα ἤδη ἐτίγαμον.

386. *Die Ehe im alten Griechenland*, σελ. 225 επ.

387. L. BEAUCHET, *Histoire de la Republique Athenienne*, I, σελ. 160.

πάντρευαν τις θυγατέρες τους λίγο μετά την ηλικία αυτή. Σε ορισμένους δημοσθενικούς λόγους και στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα γίνεται λόγος για ηλικία περίπου δεκαπέντε ετών³⁸⁸.

Για την επίκληρο δεν υπήρχε κάποιο διαφορετικό όριο ηλικίας γάμου από αυτό που ίσχυε για όλες τις υπόλοιπες Ατθίδες (και τών ἐπικλήρων, ἕως ἂν τις τέτταρα και δε[κέ]τις γένηται)³⁸⁹.

Στην πράξη πάντως, οι άνδρες -ακολουθώντας μια αρχαϊκή συνήθεια³⁹⁰ που την επέβαλαν άλλωστε συγχρόνως λόγοι οικογενειακοί και οικονομικοί³⁹¹ - παντρεύονταν γύρω στην ηλικία των τριάντα ετών και

388. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Αφόβου Α'*, 4 και *Προς Αφοβα* 43. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Οικονομικός*, VII, 5: Ο Ισχύμαχος, που κατά πάσα πιθανότητα είναι ο ίδιος ο Ξενοφών, διηγείται στον Σωκράτη ότι ενώ ήταν τριάντα ετών παντρεύτηκε μια κοπέλα που δεν ήταν ακόμη δεκαπέντε (.. ἔτη μὲν οὐπω πεντεκαίδεκα γεγονυῖα ἦλθε πρὸς ἐμέ...)

389. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.*, 56, 7.

390. Βλ. ΗΣΙΟΔΟΥ, *Εργα και ημέραι*, 695-701: «Οδήγησε στην κατάλληλη ηλικία γυναίκα στο σπίτι σου, οὐτ' ὄντας πολύ λιγώτερο από τα τριάντα σου χρόνια, μήτε βάζοντας επάνω και πάρα πολλά. αυτή είναι η πιό κατάλληλη εποχή για τον γάμο. Για τη γυναίκα αρκούνε τέσσερα χρόνια για την ήβη, και στο πέμπτο άς παντρεύεται (ή δέ γυνή τετοῦ ἡβώοι, πέμπτῳ δέ γαμοῖτο)». Μετ. Παν. Λεκατσά. Πότε όμως άρχιζε η ήβη; Γίνεται δεκτό από την κρατούσα άποψη ότι η ήβη άρχιζε στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών, άρα ιδεώδης ηλικία γάμου για τον Ησίοδο ήταν η ηλικία των δεκαεννέα ετών (14+5=19).

391. W.K. LACEY, *The Family in Classical Greece* σελ. 106-107.

έπαιρναν γυναίκες μικρότερές τους, οι οποίες ήταν περίπου δεκαέξι³⁹².

Την ηλικία των τριάντα ετών για τους άνδρες επιδοκίμαζαν και οι φιλόσοφοι (Ξενοφών³⁹³, Ησίοδος³⁹⁴, Πλάτων, Αριστοτέλης, Πλούταρχος) οι οποίοι θεωρούσαν ότι η νεαρή ηλικία δεν ενδείκνυται ούτε για τους άνδρες, αλλά ούτε και για τις γυναίκες. Για δε τις γυναίκες θεωρούσαν πως ήταν προτιμότερη η ηλικία των δεκαοκτώ έως είκοσι ετών.

Ο Πλάτων³⁹⁵ σκέπτεται την ηλικία του γάμου σε συνάρτηση με την τεκνοποιία, αφού η απόκτηση τέκνων ήταν ο σκοπός του γάμου. Έτσι θεωρεί κατάλληλη ηλικία για γάμο την ηλικία της ακμής, ήτοι τα είκοσι χρόνια για τη γυναίκα και τα τριάντα για τον άνδρα (Ἄρ' οὖν συνδοκεῖ μέτριος χρόνος ἀκμῆς τὰ εἴκοσι ἔτη γυναικί, ἀνδρὶ δὲ τὰ τριάκοντα;). Η γυναίκα έπρεπε να δίνει παιδιά στην πόλη από τα είκοσι ως τα σαράντα (ἀπὸ εἰκοσιέτιδος μέχρι τετρακονταέτιδος τίκτειν τῇ πόλει) και ο άνδρας ως τα πενήντα πέντε του (ἀνδρὶ δὲ, ἐπειδάν τὴν ὀξυτάτην

392. Η συνήθης ηλικία γάμου στη Σπάρτη ήταν μεταξύ δεκαοκτώ και είκοσι ετών, βλ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Λακεδ. Πολιτεία* I, 3-4. Σε αντίθεση με την Αθήνα, φαίνεται πως στη Σπάρτη οι σύζυγοι ήταν στην ίδια «τάξη ηλικίας» (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Λυκούργος*, 14 και 15). Παρόλα αυτά γίνεται αναφορά σε γέροντες συζύγους πολύ νεωτέρων γυναικών που ο LACEY (*The Family in Classical Greece* σελ. 199 και 203) υποθέτει πως είναι η περίπτωση γάμων με επίκληρες κόρες. Την υπόθεση αυτή εξετάζει και ο E. KARABELIAS, *L' épiciélat à Sparte*, στο *Studi A. Biscardi*, τομ. II, Milano 1982, σελ. 469-480.

393. Βλ. αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

394. Βλ. πιο πάνω υποσ. 390.

395. ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία*, V, 460e-461a.

δρομού ακμήν παρῇ, τὸ ἀπὸ τούτου γεννᾶν τῇ πόλει μέχρι πεντεκαίπεντηκονταέτους) διότι σ' αὐτὴ τὴν ἡλικία τοποθετοῦσε τὴν μεγαλύτερη ἀκμὴ σώματος καὶ πνεύματος (ἀκμὴ σώματός τε καὶ φρονήσεως). Μάλιστα τάσσεται ὑπὲρ τοῦ υποχρεωτικοῦ γάμου στὴν ἡλικία τῶν εἴκοσι πέντε ἐτῶν γιὰ τοὺς ἄνδρες, με ἓνα διάστημα χάριτος ἕως δέκα ἐτῶν. Ἀν στὰ τριάντα πέντε δὲν εἶχαν παντρευτεῖ θα ἔπρεπε νὰ τοὺς ἐπιβληθοῦν τιμωρίες (πρόστιμα καὶ *αἰμῖα*)³⁹⁶. Δὲν ὑπῆρχαν γραπτοὶ νόμοι κατὰ τῆς ἀγαμίας. Σύμφωνα ὅμως με τοὺς ἀγραφοὺς νόμους ἡ ἀγαμία ἦταν ἀσέβεια, διότι ὁ ἀγάμος μετὰ τὸ θάνατό του, δὲν θα εἶχε κανένα νὰ μεριμνήσῃ ὥστε νὰ συνεχιστεῖ ἡ λατρεῖα τῶν ἐφέστιων θεῶν.

Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων, ἀναφέρθηκε στὸ γάμο σὲ συνδυασμὸ με τὴν τεκνοποιῖα καὶ πρότεινε στὸ νομοθέτη νὰ στρέψῃ τὴν προσοχή του ὥστε νὰ παντρεύονται οἱ μὲν γυναῖκες στὴν ἡλικία τῶν δεκαοκτῶ χρονῶν καὶ οἱ ἄντρες ὅταν φτάνουν τὰ τριάντα ἐπτά ἢ καὶ λίγο νωρίτερα³⁹⁷. Αὐτὴ θεωροῦσε ἡλικία τῆς ἀκμῆς τοῦ ἀνθρώπου³⁹⁸ καὶ με τὸν συνδυασμὸ αὐτῶν τῶν δύο ἡλικιῶν οἱ σύζυγοι θα ἔφταναν συγχρόνως στὸ τέλος τοῦ ορίου τῆς τεκνοποιίας, ποὺ ἡ

396. *Νόμοι* 772 d-e, 774 a-b. Βλ. καὶ 721b καὶ 785b, ὅπου τὸ ὄριο ἡλικίας γάμου τὸ τοποθετεῖ λίγο ἀργότερα στὰ τριάντα με τριάντα πέντε γιὰ τοὺς ἄνδρες καὶ στὰ δεκαῆξι ἕως εἴκοσι γιὰ τὶς γυναῖκες.

397. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, 1335a.

398. Γιὰ τὴν ἐννοία τῆς ἀκμῆς στὸν Ἀριστοτέλη βλ. καὶ *Ρητορική* II, 14, 1390 b, 9: ἀκμάζει δὲ τὸ μὲν σῶμα ἀπὸ τῶν τριάκοντα ἐτῶν μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα, ἡ δὲ ψυχὴ περὶ τὰ ἑνὸς δεῖν πενήκοντα.

φύση όριζε στα εβδομήντα χρόνια για τον άνδρα και στα πενήντα για τη γυναίκα.

6. 3. Η ηλικία στο κληρονομικό δίκαιο

Στο χώρο του κληρονομικού δικαίου η σημασία της ηλικίας εμφανίζεται σε θέματα όπως η ικανότητα για σύνταξη διαθήκης, το δικαίωμα του πρωτότοκου γιού στην κληρονομιά του πατέρα ή το δικαίωμα των αγχιστέων στο γάμο της επικλήρου, θέμα που εξετάζεται εδώ γιατί είναι στενότερα συνδεδεμένο με τα κληρονομικά δικαιώματα των αγχιστέων και όχι με τους κανόνες που ρυθμίζουν το γάμο.

α) Νόμιμη ηλικία για σύνταξη διαθήκης

Στο αθηναϊκό κληρονομικό δίκαιο³⁹⁹ το πρώτο σύστημα που επεκράτησε ήταν το σύστημα της εξ αδιαθέτου διαδοχής. Πολύ αργότερα ο Σόλων ήταν εκείνος που εισήγαγε το θεσμό της εκ διαθήκης διαδοχής⁴⁰⁰. Αλλά και τότε ακόμη, σε αντίθεση με ό,τι ισχύει σήμερα στα σύγχρονα δίκαια, προηγείτο η εξ αδιαθέτου διαδοχή. Η διαθήκη που είχε τυχόν συντάξει ο

399. Π. ΔΗΜΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στο αρχαίο ελληνικό κληρονομικό δίκαιο*, σελ. 9-35, HARRISON, *Law*, I, σελ. 122 επ. Α. BISCARDI, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, σελ. 199 επ.

400. Βλ. L. GERNET, *La loi de Solon sur le testament, Droit et Société dans la Grèce Ancienne*, Sirey, Paris 1955, σελ. 121-149.

αρχηγός του οίκου ετίθετο σε ισχύ μόνο αν δεν υπήρχαν άρρενες κατιόντες. Δηλαδή ο αρχηγός της οικογένειας μπορούσε να συντάξει διαθήκη και να αφήσει σε οποιονδήποτε επιθυμούσε την περιουσία του με έναν όμως περιορισμό, να μην έχει γνήσιους γιούς (ή υιοθετημένους εν ζωή⁴⁰¹). Οι νόθοι και αυτοί που είχε ο πατέρας ήδη αποκηρύξει (*αποκηρυττόμενοι*) δεν λαμβάνονταν υπόψη⁴⁰². Η αποκήρυξη εκμηδένιζε τη θέση του γιού στον οίκο του πατέρα.

Στο λόγο *περί του Αριστάρχου κλήρου* υποστηρίζεται από τον Ισαίο ότι τα παιδιά δεν είχαν δικαίωμα να συντάξουν διαθήκη διότι υπήρχε νόμος που δεν τους επέτρεπε να συνάπτουν συμβάσεις⁴⁰³ και κατά μείζονα λόγο δεν μπορούσαν να διαθέσουν την περιουσία τους. Αρα η ενηλικίωση ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύνταξη διαθήκης.

β) Πρωτοτόκια

Στην εξ αδιαθέτου διαδοχή πρώτοι στη σειρά των καλουμένων ήταν οι γνήσιοι γιοί του θανόντα. (ή οι

401. Βλ. πιο κάτω 6. 4.

402. Για την αποκήρυξη στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο βλ. HARRISON, *Law*, I, σελ. 75 επ. (όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία, κυρίως υποσ. 3) και σελ. 94, L. PICCIRILLI, *L' apokeryxis di Temistocle*, στο *Studi in onore di A. Biscardi*, I, Milano 1982, σελ. 343-355. Επίσης την πρόσφατη δημοσίευση του P. PIELER, Η αποκήρυξη του γιού, στο *Συμβολές 2* Αθήνα 1994, σελ. 87-103.

403. ΙΣΑΙΟΥ, *Περί του Αριστάρχου κλήρου* 10 : παιδὸς γὰρ οὐκ ἔξεστι διαθήκην γενέσθαι· ὁ γὰρ νόμος διαρρήδην κωλύει παιδί μὴ ἔξεῖναι συμβάλλειν μηδὲ γυναικὶ πέρα μεδίμνου χρυθῶν.

υιοθετημένοι αν δεν υπήρχαν γνήσιοι)⁴⁰⁴. Η σειρά των υπολοίπων καλουμένων στην κληρονομιά ήταν καθορισμένη από το νόμο και την πληροφορούμαστε από τον δημοσθενικό λόγο *Προς Μακάρτατον*⁴⁰⁵.

Γεννήθηκε το ερώτημα αν η ηλικία των συντρεχόντων κληρονόμων είχε νομική επιρροή στην κατανομή της κληρονομιαίας περιουσίας. Και συγκεκριμένα όταν οι γιοί του θανόντος ήταν περισσότεροι του ενός αν ο μεγαλύτερος απολάμβανε ιδιαίτερων δικαιωμάτων, αν ίσχυαν τα λεγόμενα «πρωτοτόκια». Σήμερα θεωρείται κρατούσα η άποψη ότι όλοι οι γιοί καταρχήν τουλάχιστον κληρονομούσαν ισομερώς⁴⁰⁶. Η πατρική κληρονομιά κατενείμετο σε ίσα μερίδια που οι γιοί έθεταν σε κλήρωση και γι' αυτό και το κάθε μερίδιο χαρακτηριζόταν ως *κλήρος*.

Ο θεσμός των πρωτοτοκίων ενδεχομένως αναγνωριζόταν στο αρχαίο δίκαιο και κυρίως στα ολιγαρχικά πολιτεύματα και είχε καθαρά πολιτικό χαρακτήρα. Φαίνεται να συναντάται τον 8ο π.Χ. αιώνα, στο δίκαιο της Κορίνθου, της Θήβας, της Σπάρτης και μερικών άλλων ακόμη πόλεων⁴⁰⁷. Ο θεσμός των

⁴⁰⁴. A. BISCARDI, *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, σελ. 200 επ. Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Εισαγωγή στο αρχαίο ελληνικό κληρονομικό δίκαιο*, σελ. 24-30, L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* III, σελ. 442 επ. και II, σελ. 139.

⁴⁰⁵. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Μακάρτατον*, 51.

⁴⁰⁶. ΙΣΑΙΟΥ, *Περί του Φιλοκτημονος κλήρου*, 25 : «τοῦ νόμοι κλεῦοντος πάντας τοὺς γνησίους ἰσομοίρους εἶναι τῶν πατρῶων».

⁴⁰⁷. Βλ. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* III, σελ. 450 επ.

πρωτοτοκίων ίσχυε επίσης στην Αίγυπτο κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο⁴⁰⁸.

Στην Αθήνα δεν έχουμε καμμία ένδειξη ότι ίσχυε ένας τέτοιος θεσμός ούτε πριν, ούτε μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα⁴⁰⁹. Μάλιστα μετά τις μεταρρυθμίσεις γνωρίζουμε ότι ίσχυε η ισομοιρία.

Ο πρωτότοκος γιός απολάμβανε μόνο ορισμένων προνομίων, και όχι βάσει του νόμου περί κληρονομικής διαδοχής, αλλά μετά από ειδικό ψήφισμα της Εκκλησίας του δήμου. Και μάλιστα κατ' εξαίρεση συνέβαινε αυτό διότι οι τιμητικές διακρίσεις συνήθως έπαυαν με το θάνατο του προσώπου. Για ορισμένες όμως από αυτές στο ψήφισμα που εκδιδόταν για την απονομή τους οριζόταν ρητά ότι η διάκριση αφορούσε και τα παιδιά του τιμωμένου πολίτη (καί εκγόνων τῷ πρεσβυτάτῳ ἀεί)⁴¹⁰. Τα προνόμια αυτά ήταν π.χ. το δικαίωμα να παίρνει ο πρωτότοκος γιός, όπως και ο πατέρας του, τα γεύματά του στο Πρυτανείο με έξοδα του δημοσίου (σίτησις ἐν Πρυτανείῳ). Το δικαίωμα της σίτησης ήταν

408. Ο μεγαλύτερος γιός είχε μια προνομιούχο θέση απέναντι στα υπόλοιπα αδέλφια του, είχε το διπλό μερίδιο από την πατρική περιουσία. Στην αρχή θεωρήθηκε ότι αυτό ήταν επιβίωση ενός ελληνικού θεσμού. Σήμερα όμως γνωρίζουμε ότι το έθιμο που επηρέασε τους έλληνες δεν ήταν ελληνικό, αλλά αρχαίο αιγυπτιακό. Βλ. J. MÉLÉZE-MODRZEJEWSKI, *Loi et Coutume dans l' Egypte grecque et romaine*, (πολυγραφ.), Paris 1970, σελ. 234, R. TAUBENSCHLAG, *The Law of Greco-roman Egypt in the light of the Papyri*, 2η έκδ., Warszawa 1955, σελ. 26 και 184 υποσ. 2, E. SEIDL, *La preminente posizione successoria del figlio maggiore nel diritto dei papiri*, Istituto Lombardo - Accademia di Scienze e Lettere, Vol. 99, σελ. 185-192, Milano 1965.

409. HARRISON, *The Law of Athens* I, σελ. 131 υπ. 4.

410. *Corp. Inscr. atticae* II, 331, 275, 276, 300.

μεταβιβαστέο μόνο στον μεγαλύτερο γιό. Μια άλλη τιμητική διάκριση μεταβιβαστέα επίσης στον μεγαλύτερο γιό ήταν η προεδρία⁴¹¹ ή το δικαίωμα τιμητικής θέσης στις τελετές, στο θέατρο και γενικά στα δημόσια θεάματα⁴¹².

Ο νόμος δεν έδινε στον πρωτότοκο γιό κανένα άλλο κληρονομικό προνόμιο. Στην πράξη όμως αν ο πατέρας ήθελε να δώσει κάτι περισσότερο, π.χ. το πατρικό σπίτι⁴¹³, στον πρωτότοκο γιό (το λεγόμενο πρεσβείον) ή ακόμη και σε κάποιον άλλο, μπορούσε να το κάνει με τη διαθήκη του ή ακριβέστερα με ένα άλλο ιδιαίτερο έγγραφο που ονομαζόταν «επίσκηψη»⁴¹⁴. Εχουμε το παράδειγμα του Πασίωνα που όρισε στη διαθήκη του για το μεγαλύτερο γιό του τον Απολλόδωρο, να πάρει το πατρικό σπίτι: πρεσβεία λαβών τήν συνοικίαν κατά τήν διαθήκην...⁴¹⁵. Εκτός βέβαια αν αυτό σήμαινε ότι ο μεγαλύτερος γιός είχε το δικαίωμα να διαλέξει πρώτος⁴¹⁶.

411. *Corp. Inscr. atticae*, II, 251, 335, 441.

412. *Corp. Inscr. atticae*, II, 410.

413. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé* III, σελ. 452 επ., HARRISON, *The Law of Athens*, I, σελ. 152.

414. A. BISCARDI, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, σελ. 208, υποσ. 16, Π. ΔΗΜΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στο αρχαίο ελληνικό κληρονομικό δίκαιο*, σελ. 22-23.

415. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Παραγραφή υπέρ Φορμίωνος*, 34.

416. βλ. E. CAILLEMER, *Le droit de la succession légitime à Athènes*, Paris-Caen, 1879, σελ. 30-32, J. TREVETT, *Apollodoros the Son of Passion*, Clarendon Press, Oxford 1992, σελ. 27.

γ) Δικαιούχοι στην επιδικασία επικλήρου

Η σειρά των αγχιστέων που εδικαιούνταν να πάρουν ως σύζυγο την επίκληρο⁴¹⁷, και βέβαια μαζί μ' αυτήν και την κληρονομιά του πατέρα της, ήταν ορισμένη και ήταν η ίδια που ίσχυε και στην κληρονομική διαδοχή.

Τίθεται το ερώτημα, σε περίπτωση που υπήρχαν περισσότεροι εκπρόσωποι μιας τάξης, που διεκδικούσαν την επίκληρο, ποιός προηγείτο; Οι γνώμες των ιστορικών είναι διαιρεμένες⁴¹⁸. Υποστηρίχτηκε η άποψη ότι για τον προκριτέο από τους δικαιούχους αποφάσιζαν

⁴¹⁷. Επίκληρος ήταν η μοναχοκόρη που κληρονομούσε ολόκληρη την πατρική εξουσία επειδή δεν είχε αδελφό. Αν ο πατέρας πέθαινε χωρίς διαθήκη, η επίκληρος κόρη ήταν υποχρεωμένη να παντρευτεί με επιδικασία έναν από τους πλησιέστερους συγγενείς της με την καθορισμένη από το νόμο σειρά. Η πατρική περιουσία που κληρονομούσε η επίκληρος έπρεπε να μεταβιβαστεί στον πρώτο της γιό όταν ενηλικιώνόταν, ο οποίος και θεωρούνταν απευθείας συνεχιστής του οίκου του παππού του. ΙΣΑΙΟΣ 76. Για την επίκληρο βλ. επίσης Εν. KARABELIAS, *L' épiclerat attique*, Δ.Δ. αθημοσίευτη, Παρίσι 1974, ΙΔΙΟΥ, *Contribution à l' étude de l' épidecasie attique*, στο *Μελέτες αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου* Αθήνα 1978, σελ. 201-225, ΙΔΙΟΥ, *L' épiclerat dans la comedie nouvelle et dans les sources latines*, *Symposion 1974*, σελ. 215-254, Ι. ΚΑΡΝΕΖΗΣ, *Η επίκληρος*, Δ.Δ. αθημοσίευτη, Αθήνα 1972, Π. ΔΗΜΑΚΗΣ, *Αττικό δίκαιο*, σελ. 219-233.

⁴¹⁸. Βλ. Ε. KARABELIAS, *Une nouvelle source pour l' étude du droit attique: le «Bouclier» de Ménandre* (P. Bodmer XXVI), *R.H.D.* 48 (1970), σελ. 357-389 και κυρίως σελ. 376 υποσ. 45 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία και απόψεις που υποστηρίχτηκαν.

οι δικαστές (Δημάκης⁴¹⁹) και ότι επιδίκαζαν συνήθως την επίκληρο σ' αυτόν που τους συγκινούσε περισσότερο (Caillemer⁴²⁰, L'écrivain⁴²¹). Άλλοι πιστεύουν ότι γινόταν κλήρωση (Platner⁴²²). Οι ιστορικοί⁴²³ που υποστήριξαν ότι προηγείτο ο μεγαλύτερος σε ηλικία από τους δικαιούχους, κρατούσα άποψη σήμερα, βασίστηκαν σε κείμενα όπως ο νόμος της Γόρτυνας που είχε ανάλογες διατάξεις, παρόλο που τέτοιες μαρτυρίες άλλων εποχών και άλλων πόλεων είναι επικίνδυνο να τις επικαλείται κανείς⁴²⁴. Μετά τη δημοσίευση όμως, το 1969, του παπύρου με την κωμωδία «Ασπίδα» του Μενάνδρου⁴²⁵ έχουμε πλέον επιβεβαίωση αυτής της θεωρίας από πηγή του αθηναϊκού δικαίου⁴²⁶. Και η μαρτυρία αυτή του

419. Αττικό Δίκαιο, σελ. 224.

420. *Le droit de la succession légitime à Athènes*, Paris-Caen, 1879, σελ. 30-32,

421. λήμ. Epikleros, *D.S.* τομ. 2', σελ. 622.

422. E. PLATNER, *Der Process und die Klagen bei den Attikern*, Darmstadt, 1824-5, II, σελ. 255.

423. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé*, I, σελ. 434, HARRISON, *Law*, I, σελ. 133.

424. Νόμος της Γόρτυνας, VII, 15 επ.: η «πατρούχος» να παντρεύεται τον μεγαλύτερο εκ των υπαρχόντων αδελφών του πατρός.....Εάν όμως δεν υπάρχουν αδελφοί του πατρός, αλλά γιοί εκ των αδελφών, παντρεύεται εκείνον, ο οποίος είναι γιός του πρεσβυτέρου....Βλ. *Η Μεγάλη Δωδεκάδελτος Επιγραφή της Γόρτυνος*, εκδ. Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου, μετ. Ελένης Περάκη, Ηράκλειον Κρήτης 1973, σελ. 95.

425. Δημοσιεύτηκε στην συλλογή παπύρων Bodner (P. Bodner XXVI) και μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το κληρονομικό δίκαιο και τις επικλήρους για το τέλος του 4ου π. Χ. αιώνα.

426. ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ, *Ασπίς* στ. 138 επ.: «ἐπικλήρουι τῆς κόρης οὔσης κρατεῖν βουλήσεται αὐτός, τῷ χρόνῳ προέχων», και πῶς κάτω στ. 253 επ.: «τὸ μετὰ ταῦθ' ὁμολόγει τὴν παρθένον μητρὸν. τὸ γὰρ

Μενάνδρου είναι μεγάλης σπουδαιότητας διότι για πρώτη φορά ένα προνόμιο της ηλικίας επιβεβαιώνεται για το δίκαιο της κλασικής Αθήνας⁴²⁷.

6. 4. Η ηλικία στο θεσμό της υιοθεσίας

α) Γενικά

Η υιοθεσία (*ποίησις, εισποίησις, θέσις*) στην αρχαία Αθήνα είχε ένα χαρακτήρα εντελώς διαφορετικό από αυτόν του σημερινού θεσμού, που απέρρεε από τις ιδιαιτερότητες της αθηναϊκής οικογένειας.

Από τα αρχαϊκά ακόμη χρόνια θρησκευτικοί και οικονομικοί λόγοι επέβαλαν τη συνέχιση των οίκων. Ο Αθηναίος πολίτης παντρευόταν πρώτα απ' όλα για να αποκτήσει ένα γιό -το λιγώτερο- που θα ήταν ο συνεχιστής του γένους και της οικογενειακής λατρείας και θα του απένειμε τα «νενομισμένα» όταν θα πέθαινε⁴²⁸.

Ο Ησίοδος -τέλος 7ου π.Χ. αιώνα- εκφράζει αυτή την επιθυμία για ένα γιό που θα γηροκομήσει τον

πρᾶγμ' ἐστίν οὐ σὸν ἀλλ' ἐμόν· πρεσβύτερός εἰμι· σοὶ μὲν ἐστ' ἔνδον γυνή, θυγάτηρ, ἐμοὶ δὲ δεῖ γενέσθαι».

427. E. KARABELIAS, *Le «Bouclier» de Ménandre*, σελ. 378.

428. Σύμφωνα με τις γνωστές απόψεις του N.D. FUSTEL DE COULANGES για την ανάγκη συνέχισης της οικογενειακής λατρείας (*La cité antique*, σελ. 55-57: *Le devoir de perpétuer le culte domestique a été le principe du droit d' adoption chez les anciens*).

πατέρα και θα πάρει την περιουσία του, με μια έντονη τάση μισογυνισμού⁴²⁹.

Δεδομένου ότι κύριος σκοπός του γάμου ήταν η διατήρηση του οίκου και η μεταβίβαση στους απογόνους τόσο του οικογενειακού ονόματος όσο και της περιουσίας⁴³⁰, αν ο γάμος έμενε χωρίς παιδιά ή αν ακόμη αυτά που γεννήθηκαν είχαν πεθάνει, δεν μπορούσε να εκπληρωθεί ο σκοπός αυτός. Αλλά και η ύπαρξη μόνο θυγατέρων ισοδυναμούσε με ανυπαρξία παιδιών διότι οι κόρες δεν μπορούσαν ούτε το οικογενειακό όνομα να διακωλύσουν ούτε την οικογενειακή περιουσία να κληρονομήσουν. Ο προσφορότερος επομένως τρόπος θεραπείας της ελλείψεως γιού ήταν η υιοθεσία.

Η πόλη φρόντισε με τις διατάξεις της υιοθεσίας, αλλά και με εκείνες για τις επίκληρες κόρες, να συνεχίζει έστω και κατά πλασματικό τρόπο τη συνέχιση των Αθηναϊκών οίκων.

429. ΗΣΙΟΔΟΣ, *Θεογονία*, 600-612, εκδ. Ζαχαρόπουλου, μτφρ. Παναγή Λεκατσά, : «να πείς τον γάμο πως δεν θές και τις φροντίδες της γυναίκας κι έτσι δεν κάμεις παντρεία, και φτάσεις τα γεράματα χωρίς κανέναν νάχεις για να σε γεροκομά, τότε το βίός σου βέβαια δεν θα στερηθείς, μα σαν πεθάνεις, μακρινοί θα σου το μοιραστούνε. Αν πάλι λάχεις παντρεία, δεν είναι αδύνατο, σεμνή γυναίκα νάβρεις που να τάχει τετρακόσια μα τότε πάλι σ' όλο σου το βίο θάχεις το κακό που το καλό θα τρώει. Μ' αν μπλέξεις με κανένα τρελλοκέφαλο γυναίκας, όσο θα ζείς θα φέρνεις μέσα σου μια πίκρα που στιγμή απ' την καρδιά κι' απ' την ψυχή σου δεν θα ξεκολλάει, και να το ξέρεις πως γιατρεία στη συμφορά την τέτοια δεν υπάρχει».

430. Οι μεγάλες περιουσίες δεν έπρεπε να διασπώνται διότι αυτό είχε γενικότερο οικονομικό αντικτυπο Βλ. Π. ΔΗΜΑΚΗΣ, *Αττικό δίκαιο* σελ. 164.

Η υιοθεσία ήταν γνωστή από τους Ομηρικούς χρόνους⁴³¹. Όταν ο Σόλων εισήγαγε στην Αθήνα το θεσμό της εκ διαθήκης διαδοχής ο θεσμός της υιοθεσίας ήταν ήδη γνωστός⁴³². Ο νόμος που επέτρεπε στην Αθήνα στους πολίτες χωρίς παιδιά να εγκαθιστούν κάποιον κληρονόμο τους με υιοθεσία είναι γνωστός από πολλές αρχαίες μαρτυρίες⁴³³. Ο νόμος αυτός όριζε ακριβέστερα ότι μπορούσε κάποιος να διαθέσει την περιουσία του όπως ήθελε, σε περίπτωση που δεν είχε γνήσια άρρενα τέκνα, δηλαδή είτε αμέσως είτε εμμέσως σαν αποτέλεσμα μιας υιοθεσίας.

β) Τρόποι και προϋποθέσεις υιοθεσίας

Οι υιοθεσίες γίνονταν: 1) εν ζωή, μεταξύ του μέλλοντος πατέρα και του ίδιου του υιοθετούμενου ή, αν ήταν ανήλικος, του εκπροσώπου του. 2) Με διαθήκη, που ήταν και ο πιο συνηθισμένος τρόπος⁴³⁴ και 3) μετά

431. ΟΜΗΡΟΣ, *Ιλιάδα* 9, 494. Είναι επίσης γνωστή η υιοθεσία του Ηρακλή από την Ηρα: Βλ. Φ. ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Περιουσία και θάνατος*, Α.Σάκκουλας, Αθήνα 1990, σελ. 35 επ.

432. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Στεφάνου Β'*, 14: «Οσοι δεν είχαν υιοθετηθεί την στιγμή, κατά την οποία ο Σόλων εγένετο άρχων.....».

433. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, 21: εὐδοκίμησε δὲ καὶ τῷ περὶ διαθηκῶν νόμῳ..., ΙΣΑΙΟΣ, *Περὶ τοῦ Μενεκλέους κληῖρου*, 13: τὰ ἑαυτοῦ ἐξεῖναι διαθέσθαι ὅπως ἂν ἐθέλῃ, ἂν μὴ παῖδες ἄρρενες ᾧσι γνήσιοι....., ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Στεφάνου Β'*, 14: ...ἂν μὴ παῖδες ᾧσι γνήσιοι ἄρρενες..

434. Η πιο πρόσφατη μελέτη για την υιοθεσία είναι αυτή του L. RUBINSTEIN, *Adoption in the fourth century Athens*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1993, 147 σελ. Ο σ. αναφέρεται

θάνατον. Δηλαδή μετά το θάνατο κάποιου χωρίς παιδιά υπήρχε δυνατότητα κάποιος από τους αγχιστείς που ενδιαφερόταν να μη μείνει χωρίς συνεχιστή ο οίκος του αποθανόντα να προωθήσει μια τέτοια υιοθεσία⁴³⁵.

Ο υιοθετών έπρεπε: 1) Να είναι ενήλικος. Δεν υπήρχε συγκεκριμένος νόμος ή τουλάχιστον δεν βρέθηκε, που όριζε ηλικία γι' αυτόν που ήθελε να υιοθετήσει. Επειδή όμως οι υιοθεσίες γίνονταν κυρίως με διαθήκες για την σύνταξη των οποίων ήταν απαραίτητη προϋπόθεση η ενηλικίωση, συμπεραίνουμε ότι ενήλικος έπρεπε να ήταν και όποιος ήθελε να προβεί σε πράξη υιοθεσίας.

καταρχήν στη διαφορά μεταξύ της υιοθεσίας εν ζωή και της υιοθεσίας με διαθήκη, που έχει σημασία ως προς τα αποτελέσματα στην κληρονομιά. Στην μεν υιοθεσία εν ζωή τα αποτελέσματα ήταν άμεσα δηλ. ο υιοθετημένος γιός καταλάμβανε αμέσως, όπως αν ήταν γνήσιος γιός, «δι' εμβτεύσεως» την κληρονομιά του πατέρα του. Στην υιοθεσία με διαθήκη όφειλε να την διεκδικήσει με επιδικασία ενώπιον του Επώνυμου άρχοντα και επομένως να την παραλάβει μετά την αναγνώρισή του. Η διαφορά αυτή κατά τον σ. οφείλεται στο ότι στην μεν υιοθεσία εν ζωή είχαμε σύμβαση ενώ στην υιοθεσία με διαθήκη μονομερή δικαιοπραξία. Ο Α. MAFFI (*Chronique, Droits de l' antiquité, Monde grec, R.H.D.* 75 (1997), σελ. 518-519) δεν συμφωνεί με την άποψη. Ο ίδιος αποδίδει τη διαφορά στο διαφορετικό χρόνο εγγραφής του υιοθετημένου γιού στη φρατρία, που στην μεν πρώτη περίπτωση γινόταν από τον πατέρα αμέσως μετά την υιοθεσία, ενώ στη δεύτερη μετά την αναγνώριση του υιοθετημένου από το δικαστήριο. Θεωρώ σωστότερη την άποψη του Α. Maffi εφόσον μόνο από την εγγραφή στη φρατρία αποκτούσαν τα παιδιά κληρονομικά δικαιώματα Βλ. ακόμη Α. MAFFI, *Adozione e strategie successorie a Gortina e ad Atene*, στο *Symposion* 1990, σελ. 205-231 και S. AVRAMOVIC, *Response to Alberto Maffi*, *Symposion* 1990, σελ. 233-237.

⁴³⁵. Βλ. Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Αττικό Δίκαιο* σελ. 178, ΙΔΙΟΥ, *Εισαγωγή στο αρχαίο ελληνικό κληρονομικό δίκαιο* σελ. 15.

Γενικά για την υιοθεσία απαιτούνταν οι ίδιες προϋποθέσεις που ήταν απαραίτητες για την σύνταξη διαθήκης. Ο Ισαίος, απευθυνόμενος στους δικαστές, στον λόγο του για την κληρονομιά του Αρίσταρχου, λέει: Νομίζω, κύριοι δικαστές, ότι όλοι γνωρίζετε ότι οι υιοθεσίες γίνονται βάσει διαθηκών. Υιοθετούν οι ενδιαφερόμενοι ένα γιό και συνάμα του προσφέρουν τα περιουσιακά τους στοιχεία· δεν επιτρέπεται να γίνει κάπως αλλιώς. Εάν οι αντίδικοι ισχυρισθούν ότι ο Αρίσταρχος συνέταξε διαθήκη, θάνατι ψέμα, δεδομένου ότι είχε νόμιμο γιό, τον Δημοχάρη· ούτε πρέπει να ήθελε να κάμει κάτι τέτοιο, αφού δεν είχε το δικαίωμα να προσφέρει τα υπάρχοντά του σε κάποιο ξένο. Εξάλλου εαν σας πουν ότι μετά το θάνατο του Αρίσταρχου ο Δημοχάρης έκανε ο ίδιος την υιοθεσία, πάλι ψέματα θα πούν. Γιατί ένα παιδί δεν επιτρέπεται να κάνει διαθήκη, αφού οι νόμοι ρητώς απαγορεύουν να προβαίνουν σε συμβάσεις παιδιά ή γυναίκες για πράγματα που η αξία τους υπερβαίνει την αξία ενός μεδίμνου κριθαριού⁴³⁶.

Βέβαια, όπως έχει προαναφερθεί⁴³⁷, ο Ισαίος στήριζε το επιχειρήμά του ότι τα παιδιά δεν επιτρεπόταν να κάνουν διαθήκη, στο νόμο που απαγόρευε στον ανήλικο να συνάπτει συμβάσεις και κατ' επέκταση να διαθέτει την περιουσία του.

2) Να έχει πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα. Δηλαδή δεν έπρεπε να πάσχει από κάποια διανοητική

⁴³⁶. ΙΣΑΙΟΣ, *Περί του Αριστάρχου κλήρου*, 9-10. Απόδοση Παν. Δημάκης, Νομική Βιβλιοθήκη, Ισαίου Λόγοι, Β', Αθήνα 1995.

⁴³⁷. Βλ. πιο πάνω κεφ. 6.3.α.

ασθένεια ούτε να είχε καταδικαστεί σε ατιμία. Επρεπε να προβαίνει στην υιοθεσία χωρίς να είναι κάτω από την επήρεια φαρμάκου, γεροντικής άνοιας ή κάτω από την επήρεια και την γοητεία μιας γυναίκας⁴³⁸.

3) Να είναι αστός και τέταρτο να μην έχει γνήσιους άρρενες κατιόντες⁴³⁹. Αν είχε, δεν μπορούσε να υιοθετήσει.

Υπήρχε όμως ένας νόμος που όριζε ότι η διαθήκη που είχε συντάξει ο πατέρας ενώ είχε γνήσιους γιούς, ήταν έγκυρη μόνο σε περίπτωση που τα γνήσια παιδιά του πέθαιναν πριν ενηλικιωθούν⁴⁴⁰.

Αν κάποιος είχε αποκηρύξει⁴⁴¹ το γνήσιο γιό του, μπορούσε να προβεί σε υιοθεσία άλλου προσώπου.

Όταν δεν υπήρχαν γιοί, αλλά μόνο κόρες, ήταν συνηθισμένη η υιοθεσία κάποιου, που στη συνέχεια πάντρευαν με την πρώτη κόρη.

Για τον υιοθετούμενο απαιτούνταν: 1) Η ιδιότητά του ως αστού, δηλαδή τέκνου Αθηναίου και ατθίδας, που να είναι επιβεβαιωμένο με όρκο⁴⁴². Αυτός ήταν και ο λόγος που τα έκθετα παιδιά δεν μπορούσαν να υιοθετηθούν. Μπορεί κάποιος να τα ανέτρεφε από

⁴³⁸. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριών* Β', 14 :...ἂν μὴ παῖδες ὥσι γνήσιοι ἄρρενες ἂν μὴ μανίων ἢ γήρων ἢ φαρμάκων ἢ νόσων ἔνεκα ἢ γυναικί πειθόμενος, ὑπὸ τούτων του παραφρονῶν, ἢ ὑπ' ἀνάγκης ἢ ὑπὸ δεσμοῦ καταληφθεῖς. Βλ. επίσης ΙΣΑΙΟΥ, *Περὶ του Μενεκλέους κλήρου*, 11 και *Περὶ του Φιλοκλήμονα κλήρου*, 21.

⁴³⁹. ΙΣΑΙΟΣ, *Περὶ του Μενεκλέους κλήρου*, 13.

⁴⁴⁰. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριών* Β', 24.

⁴⁴¹. Βλ. πιο πάνω κεφ. 6.3.α.

⁴⁴². ΙΣΑΙΟΣ, *Περὶ του Απολλοδώρου κλήρου*, 15.

φιλανθρωπία, αλλά για να τα υιοθετήσει έπρεπε να βεβαιωθεί με όρκο ότι ήταν παιδιά Αθηναίου πολίτη και ασφαλώς κανείς δύσκολα θα διακινδύνευε έναν τέτοιο όρκο μπροστά στην αβεβαιότητα της προέλευσης ενός έκθετου παιδιού.

2) Η συναίνεση του υιοθετούμενου στην υιοθεσία, αν ήταν ενήλικος. Αν πάλι ήταν ανήλικος έπρεπε να δώσει τη συναίνεσή του το πρόσωπο κάτω από την εξουσία του οποίου βρισκόταν.

3) Να μην είχε καταδικαστεί σε ολική ή σε μερική ατιμία⁴⁴³.

Επειδή οι νέες ρυθμίσεις για την υιοθεσία στο ελληνικό σύγχρονο δίκαιο είναι πολύ πρόσφατες⁴⁴⁴, ιδιαίτερα επίκαιρες και καινοτομούν σε ορισμένα σημεία με έκαναν να αναρωτηθώ αν και στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο υπήρχε κατώτερο και ανώτερο όριο ηλικίας για τον υιοθετούντα, που το σύγχρονο δίκαιο ορίζει στο τριακοστό και εξηκοστό έτος της ηλικίας αντίστοιχα. Επίσης, αν έπρεπε να υπάρχει διαφορά ηλικίας μεταξύ αυτού που υιοθετεί και του υιοθετουμένου.

Δεν έχει βρεθεί καμιά μαρτυρία στο αττικό δίκαιο για ανώτατο όριο ηλικίας στο πρόσωπο του υιοθετούντα. Αλλωστε δεν νομίζουμε πως υπήρχε διότι η φιλοσοφία των διατάξεων που αφορούσαν την υιοθεσία διέφερε ριζικά από τη φιλοσοφία των σημερινών ρυθμίσεων. Οι διατάξεις που αφορούσαν την υιοθεσία στην αρχαία Αθήνα δεν είχαν τεθεί για την εξυπηρέτηση του συμφέροντος του υιοθετουμένου, αλλά για τα

⁴⁴³. ΙΣΑΙΟΣ, *Περί του Αριστάρχου κληρου*, 17.

⁴⁴⁴. Ν. 2447 / 5.12.1996.

συμφέροντα του οίκου του πατέρα και κατ' επέκταση της πόλης, εφόσον όπως προαναφέρθηκε η διάσπαση των περιουσιών ήταν κάτι που ούτε την πόλη συνέφερε για καθαρά δημοσιοοικονομικούς λόγους.

Αντίθετα κατά την αντίληψη του νέου νομοθέτη ο θεσμός της υιοθεσίας ανηλίκων αποτελεί, κοινωνικο-προνοιακό θεσμό που αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος του υιοθετουμένου και με κανέναν τρόπο ή, έστω, μόνο δευτερευόντως στην ανάγκη θεραπείας της ατεκνίας αυτών που υιοθετούν. Το συμφέρον του παιδιού που υιοθετείται επιβάλλει να έχει γονείς που η ηλικία τους εγγυάται την ολοκληρωμένη ανατροφή του και από τους δύο, για όσο χρόνο θα την έχει ανάγκη⁴⁴⁵.

Οσο για τη διαφορά ηλικίας επίσης δεν πρέπει να απασχόλησε τον αθηναίο νομοθέτη. Για πρώτη φορά καθιερώθηκε από τους Ρωμαίους με δικαιολογητικό λόγο ότι η υιοθεσία ήταν σκόπιμο να μīmείται τη φύση.

⁴⁴⁵. Βλ. Ι.Γ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, Προϋποθέσεις και διαδικασία τέλεσης της υιοθεσίας ανηλίκων κατά το νέο δίκαιο, (Ν. 2447/1996), *Αρμενόπουλος*, (52) 1998, σελ. 3-28 και στον *Τόμο προς τιμήν Π. Δημάκη* (υπό έκδοση)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7, Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΓΗΡΑΤΟΣ

Ηλικίαι δέ εἰσι νεότης καὶ ἀκμή καὶ γῆρας.

Αριστοτέλης, *Ρητορική Β'*, 12 1389 α

7. 1. Εννοια

Η περίοδος της ζωής που ακολουθούσε την ώριμη ηλικία, την «ακμή» ονομαζόταν γήρας. Είναι μια περίοδος παρακμής των σωματικών κατά κύριο λόγο δυνάμεων του ανθρώπου χωρίς κατ' ανάγκη αυτό να σημαίνει ότι το γήρας ακολουθείται και από διανοητική κατάπτωση. Αντίθετα μάλιστα οι πνευματικές δυνάμεις όχι μόνο δεν μειώνονται, αλλά ενισχύονται, γράφει ο Πλούταρχος στο γλαφυρό ύμνο του για το γήρας στο «εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον»⁴⁴⁶, όπου θέτει το θέμα κατά πόσο οι γέροντες ήταν ικανοί και κατάλληλοι να αναμειγνύονται στα κοινά. Φέρνει δε παραδείγματα γνωστών ανδρών, όπως ο Περικλής, ο Φωκίων ή ο Σοφοκλής που είτε στην πολιτική, είτε σε άλλες σφαίρες διανοήσης και δράσης διακρίθηκαν και σε μεγάλη ακόμη ηλικία.

⁴⁴⁶. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Ηθικά*, 783 Β - 797 F.

Ο Πλούταρχος στηρίζει τον ισχυρισμό ότι η πόλη είχε ανάγκη τους γηραιότερους πολίτες με πολλά επιχειρήματα, μεταξύ των οποίων και το ότι οι γέροντες υπερέχουν των νεωτέρων σε σύνεση, σε προνοητικότητα, σε σωφροσύνη και σε ψυχραιμία. Βέβαια, αναγνωρίζει ότι υστερούν σε σωματική δύναμη και γι' αυτό πρέπει να προτιμώνται οι νέοι σαν πολεμιστές, αλλά στη διαχείριση των κοινών πρέπει να προτιμώνται οι γηραιότεροι και κοντά τους να μαθητεύουν οι νέοι. Πως θα μπορούσε - αναρωτιέται - να γίνει κανείς ικανός κυβερνήτης αν δεν συνταξιδέψει με έμπειρους ναυτικούς παρακολουθώντας τη δράση τους κατά τις διάφορες εποχές του έτους και τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τις εμφανιζόμενες δυσκολίες.

Η συνεργασία γερόντων και νέων -συνεχίζει- έχει και ένα ακόμη καλό αποτέλεσμα, ότι η συντηρητικότητα των γερόντων μετριάζει την φιλοδοξία και αρχομανία των νέων, όπως ακριβώς λέει ο Πλάτωνας για τον άκρατο οίνο που αναμειγνύεται με νερό ότι είναι σαν ένα μαινόμενο θεό που συγκρατείται από έναν άλλο θεό νηφάλιο⁴⁴⁷.

Σε ποιά ηλικία όμως άρχιζε το γήρας; Στα έργα των φιλοσόφων και των ρητόρων δεν βρίσκουμε πάντως απάντηση. Θα περίμενε κανείς να βρεί στον Πλούταρχο τα χρονικά όρια της γεροντικής ηλικίας. Αυτό όμως δεν το συναντούμε σε κανένα σημείο του έργου του. Αλλά ούτε και στους νόμους της Αθήνας με τους οποίους η

447. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Ηθικά*, 791 C. Βλ. και Ι. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Πλουτάρχου, Εί περὶ τῆς πόλεως πολιτείας*, ΟΕΣΒ, Αθηνά 1957.

πόλη λάμβανε ορισμένα μέτρα πρόνοιας για όσους διένυαν την περίοδο του γήρατος και είχαν ανάγκη μέριμνας, αναφέρονται «όρια ηλικίας».

Η έννοιες του «πρεσβύτη» και του «γέροντα» πολλές φορές συναντώνται μαζί και συγχέονται. Επίσης δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας το γεγονός ότι για την έξοδο από την τάξη των ανδρών και την είσοδο στην τάξη των γερόντων δεν υπήρχε καμμία διαβατήρια τελετή σαν τις αντίστοιχες της εισόδου στην ανδρική ηλικία. Αυτό επιτείνει την άποψη ότι το γήρας δεν ήταν ένα ξεχωριστό στάδιο της ζωής, που διακρινόταν από τις προηγούμενες ηλικίες με μια διαχωριστική γραμμή⁴⁴⁸.

Πάντως οι λέξεις πρεσβύτης, πρέσβης, πρεσβύτερος, όπου συναντώνται, περιγράφουν έναν Αθηναίο στη μέση όπως θα λέγαμε εμείς σήμερα ηλικία, ενώ ο γέρων, γηραιός, γεγηρακώς αντιστοιχεί σε μεγαλύτερη ηλικία.

Βέβαια σε σχέση πάντα με το μέσο όρο ζωής της εποχής, που δεν ξεπερνούσε τα 25 με 30 χρόνια, ένας άνδρας τριάντα ετών ήταν ήδη ώριμος και ένας άνδρας πενήντα ήταν ήδη πρεσβύτης. Σήμερα, χάρη στην πρόοδο της επιστήμης ο μέσος όρος ζωής του ανθρώπου έχει αυξηθεί πολύ, είναι μεταξύ των 65 και 70 χρόνων. Παρόλα αυτά, η επιστήμη δεν βρήκε τρόπο να νικήσει το γήρας, απλώς το παρέτεινε. Τα βιολογικά φαινόμενα που το χαρακτηρίζουν δεν μετατοπίστηκαν σε μεγαλύτερες ηλικίες. Η φύση αγνοεί το πέρασμα τόσων

⁴⁴⁸. R. GARLANT, *The Greek Way of Life*, σελ. 251.

αιώνων και εξακολουθεί να τοποθετεί την ήβη, την ενηλικίωση ή το γήρας στις ίδιες περίπου πάντα ηλικίες που τα τοποθετούσε και στην Αθήνα της κλασικής εποχής.

7. 2. Το γήρας ως λόγος απαλλαγής στρατιωτικών υποχρεώσεων

Πέρα από τη βιολογική γήρανση του οργανισμού, σήμερα μπορεί κανείς να θεωρήσει, σε θεσμικό επίπεδο, ότι το γήρας αρχίζει στην ηλικία που τοποθετείται η δυνατότητα αποχώρησης από την ενεργό επαγγελματική ζωή και η έναρξη παροχής συντάξεως. Αυτό συμβαίνει μεταξύ εξήντα και εβδομήντα ετών.

Στην κλασική Αθήνα, μπορούμε να θεωρήσουμε σαν αρχή του γήρατος την ηλικία που οι άνδρες αποσύρονταν πλέον από την ενεργό στρατιωτική υπηρεσία. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Αθηναίοι επί σαράντα δύο χρόνια, από τα δεκαοκτώ έως τα εξήντα, ήταν υποχρεωμένοι να βρίσκονται στην υπηρεσία της πατρίδας τους για τις στρατιωτικές της ανάγκες. Επομένως μετά τα εξήντα δεν είχαν πλέον στρατιωτικές υποχρεώσεις προς την πόλη και ο επώνυμος ήρωας της ηλικίας τους εδίδετο στους εφήβους που άρχιζαν τη θητεία τους.

Βέβαια κάποιος περιορισμός στις στρατιωτικές υποχρεώσεις άρχιζε μία δεκαετία περίπου νωρίτερα. Από την ηλικία των πενήντα ετών φαίνεται πως οι Αθηναίοι

δεν στέλνονταν σε εκστρατείες έξω από τα σύνορα της Αττικής⁴⁴⁹.

7. 3. Ηλικία πρέσβων

Η ηλικία των πενήντα ετών ήταν μια ηλικία που συναντούμε συχνά στη ζωή των Αθηναίων. Την συναντούμε με την ευκαιρία αποστολής πρέσβων.

Πρέσβεις ήταν οι απεσταλμένοι μιας πόλης σε μιαν άλλη για μια συγκεκριμένη αποστολή. Η Αθήνα χρησιμοποίησε αρκετές φορές πρέσβεις για τις διπλωματικές της επαφές. Η επιλογή των προσώπων γινόταν πρώτα από την Βουλή μεταξύ «όλων των Αθηναίων»⁴⁵⁰ που είχαν τα κατάλληλα προσόντα και την κατάλληλη ηλικία και στη συνέχεια αποφάσιζε η Εκκλησία του Δήμου. Οι Αθηναίοι δεν φαίνεται να εμπιστεύονταν την εκπροσώπηση της πόλης τους σε άτομα νεαρής ηλικίας, όπως άλλωστε δείχνει και το όνομα «πρέσβεις» που θυμίζει πρεσβύτη και πρεσβύτερο⁴⁵¹.

Δεν είναι πάντως βέβαιο ότι η εκκλησία έθετε όριο ηλικίας πάνω των πενήντα ετών. Υπάρχουν μόνο δύο μαρτυρίες για αποστολή πρέσβων αυτής της ηλικίας.

⁴⁴⁹. Βλ. πιο πάνω κεφ. 4.6.

⁴⁵⁰. I.G. 61, 16-18, ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περικλής* 17, 2.

⁴⁵¹. Βλ. Π. ΔΗΜΑΚΗ, Πρέσβεις και πρόξενοι στην αρχαία Ελλάδα, στο *Τιμή Γεωργίου Κ. Βλάχου*, Α. Σάκκουλας/ Bruyant, Αθήνα 1995, σελ. 163-188, κυρ. 171.

Η πρώτη μαρτυρία είναι του Πλούταρχου. Πρόκειται για την αντιπροσωπεία που έστειλε ο Περικλής στα μέσα του 5ου αιώνα στις διάφορες ελληνικές πόλεις με την εντολή να προτείνουν ένα πρόγραμμα πανελληνίου συνεδρίου προκειμένου να εξευρεθεί τρόπος ανοικοδόμησης των κατεστραμμένων από τους Πέρσες ναών⁴⁵².

Η δεύτερη μαρτυρία είναι από μια επιγραφή⁴⁵³, σύμφωνα με την οποία αποφασίστηκε οι απεσταλμένοι πρεσβευτές προς τον βασιλιά Περδίκκα της Μακεδονίας το 428/427 να είναι πενήντα ετών και πάνω.

Εναν αιώνα αργότερα, το 346 π.Χ., σε δύο αποστολές πρεσβευτών προς το Φίλιππο της Μακεδονίας⁴⁵⁴ μετείχαν και άτομα πιο μικρής ηλικίας. Ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης, που ήταν μεταξύ των μελών της αποστολής το 346 π.Χ. ήταν, ο μεν πρώτος 44 ετών, ο δε δεύτερος 38 ετών⁴⁵⁵.

Δεν γνωρίζουμε πότε ο νόμος ή το έθιμο αυτό που ίσχυε τον 5ο π.Χ. αιώνα, σχετικά με την ηλικία των πρεσβευτών, έπεσε σε αχρησία. Πάντως και πολύ νωρίτερα από το 346 π.Χ., ο Αλκιβιάδης εμφανίζεται ως πρεσβευτής των Αθηναίων στο Αργος το 418 π.Χ., μόλις

452. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περικλής*, 17, 2. Ο Π. Δημάκης, *ό.π.*, κάνει τη σκέψη ότι «για να τονίζει ειδικά ο Πλούταρχος την ηλικία των απεσταλμένων φαίνεται ότι δεν συνέβαινε πάντοτε κάτι τέτοιο και στις αποστολές ενίοτε περιλαμβάνονταν και νεώτεροι».

453. *IG*² 61, 16-18 = Dittenberger, *Sylloge* 3 no 75, στ. 17 = *Top* 123.72-5, 117.17-18.

454. Βλέπε αμέσως πιο κάτω 7. 4. β.

455. J. KIRCHNER, *Prosopographia attica*, τ. I, σελ. 25 και 239 : ο Αισχίνης γεννήθηκε το 390 π.Χ. και ο Δημοσθένης το 384/383 π.Χ.

δηλαδή είχε περάσει το τριακοστό έτος της ηλικίας του⁴⁵⁶.

7. 4. Τα «Πρεσβεία» της ηλικίας

Για τη μεγαλύτερη ηλικία υπήρχε γενικά μία εύνοια και ορισμένα προνόμια που τα χαρακτηρίζει η λέξη «πρεσβεία». Ενα από αυτά ήταν η προτεραιότητα λόγου.

α) Προτεραιότητα λόγου στην εκκλησία του δήμου

« Τίς ἀγορεύειν βούλεται τῶν ὑπέρ πενήκοντα ἔτη γεγονότων; » ήταν η κλασική στερεότυπη ερώτηση του κήρυκα πριν από την έναρξη των συζητήσεων στην εκκλησία του δήμου⁴⁵⁷. Και αφού έπαιρναν το λόγο οι μεγαλύτεροι σε ηλικία και συγκεκριμένα όσοι ήταν πάνω από πενήντα χρονών, ο κήρυκας επαναλάμβανε την απλή ερώτηση: Τίς ἀγορεύειν βούλεται;

Η διάταξη που καθόριζε αυτή τη σειρά χρονολογείται από την εποχή του Σόλωνα και περιλαμβάνονταν σ' ένα ευρύτερο σύνολο διατάξεων «περί ευκοσμίας», για την ευπρέπεια στη δημόσια ζωή: οι

⁴⁵⁶. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορία*, Ε', 61, 2. Βλ. και J. HATZFELD, *Alcibiade* P.U.F. 2η έκδ., Paris 1951 (εκδ. 1940), σελ. 104.

⁴⁵⁷. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου*, 23, ΙΔΙΟΥ, *Κατά Κτησιφώντος*, 2.

ρήτορες να παρουσιάζονται στο βήμα με ευπρέπεια, χωρίς φωνές και φασαρίες και να συμβουλευούν σύμφωνα με την πείρα τους τα «βέλτιστα» στην πόλη. Να μιλά πρώτα ο «πρεσβύτατος» των πολιτών και κατόπιν από τους άλλους πολίτες, όποιος είχε διάθεση, κατά την τάξη της ηλικίας του να εκφέρει την γνώμη του για κάθε ζήτημα (καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τὸν βουλόμενον καθ' ἡλικίαν).

Φαίνεται ότι στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνα, ίσως και νωρίτερα, ο νόμος αυτός είχε πέσει σε αχρησία και πλέον η ερώτηση του κήρυκα ήταν διατυπωμένη χωρίς το δεύτερο σκέλος της⁴⁵⁸.

Αφού το 330 π.Χ., που εκφωνήθηκε ο λόγος κατά Κτησιφώντα δεν τηρείται τίποτα από την παλιά διαδικασία στον τρόπο λήψεως αποφάσεων στην εκκλησία του δήμου, όπως παρατηρεί με θλίψη ο Αισχίνης, σεσίγηται καὶ τὸ κάλλιστον καὶ σωφρονέστατον κήρυγμα τῶν ἐν τῇ πόλει: Τίς ἀγορεύειν βούλεται τῶν ὑπὲρ πεντήκοντα ἔτη γεγονότων καὶ πάλιν ἐν μέρει τῶν ἄλλων Ἀθηναίων⁴⁵⁹.

Ο Σόλων με τις διατάξεις αυτές που έθεσε, σύμφωνα πάντα με τον Αισχίνη⁴⁶⁰, δίδασκε τους νεώτερους να τιμούν το γήρας και να σέβονται τους πρεσβύτερους των οποίων η κρίση ήταν η καλύτερη και έπρεπε να ακούγεται πρώτη. Ο νομοθέτης όμως είχε υπόψη του ότι η τόλμη και η πρωτοβουλία άρχιζε να εγκαταλείπει τους ανθρώπους μετά μια ορισμένη ηλικία. Επειδή ήθελε αυτούς τους πολίτες να τους συνηθίσει να

458. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Περί του Στεφάνου*, 170.

459. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Κτησιφώντος*, 2.

460. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου*, 24.

αισθάνονται υποχρέωση να πάρουν τον λόγο, έτσι ώστε να ακούγεται η ορθή κρίση τους και εφόσον δεν ήταν δυνατόν να καλέσει τον καθένα ονομαστικά, τους καλούσε με την ηλικία τους προτρέποντάς τους να μιλήσουν στη συνέλευση.

β) Προτεραιότητα λόγου μεταξύ πρεσβευτών

Η ηλικία χρησίμευε σαν κριτήριο της προτεραιότητας του λόγου σε πολλές περιστάσεις. Συχνά, αν δεν υπήρχε άλλη βάση να προσδιοριστεί η σειρά του λόγου μεταξύ των μελών μιας αποστολής, χρησίμευε σαν κριτήριο η ηλικία.

Ετσι στα μέσα του 4ου π. Χ. αιώνα η δεκαμελής αθηναϊκή πρεσβεία που έστειλαν μετά τον Ολυνθιακό πόλεμο οι Αθηναίοι προς τον Φίλιππο με αρχηγό τον Φιλοκράτη, ακολούθησε, όπως διηγείται ο Αισχίνης⁴⁶¹, «τα κρατούντα», τη διαδικασία δηλαδή που έδινε προτεραιότητα λόγου κατά σειρά ηλικίας.

Την τακτική αυτή, που επιδοκιμάζει ο Αισχίνης λέγοντας, «εθεωρείτο καύχημα της πολιτείας μας τούτο», φαίνεται πως δεν ακολουθούσαν πάντοτε οι πρεσβείες. Λίγο αργότερα από την αποστολή της πρώτης

⁴⁶¹. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Περί παραπρεσβείας*, 108: «καθ' ἡλικίαν, ὥσπερ ἐν τῇ προτέρᾳ πρεσβείᾳ, ὃ παρὰ τισιν εὐδοκίμει καὶ κόσμος εἶναι τῆς πόλεως ἐφαίνετο». Με αφορμή τις δύο αυτές αποστολές πρεσβειών των Αθηναίων προς το Φίλιππο, γράφτηκαν οι λόγοι του Αισχίνη *περί παραπρεσβείας* και *κατά Τιμάρχου*, όταν ο Τιμάρχος, παρακινούμενος από το Δημοσθένη, κατήγγειλε τον Αισχίνη «ἐπὶ παραπρεσβείᾳ».

πρεσβείας, εστάλη και δεύτερη για να δεχτεί τους όρκους του Φιλίππου για την ειρήνη. Μεταξύ των μελών των δύο αυτών αποστολών ήταν, όπως προαναφέρθηκε⁴⁶², ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης. Φαίνεται όμως ότι κατά τη δεύτερη αποστολή ο Δημοσθένης, παρόλο ότι ομολόγησε ότι ήταν νεώτερος από όλους (φάσκων γάρ νεώτατος είναι πάντων τήν τάξιν), πήρε πρώτος το λόγο γεγονός που ο Αισχίνης χαρακτήρισε «αναισχυντία».

7. 5. Μέριμνα για τη γεροντική ηλικία⁴⁶³

α) Γηροτροφία

Γηροτροφία είναι η βασική υποχρέωση διατροφής ενός ηλικιωμένου προσώπου⁴⁶⁴.

Σύμφωνα με το νόμο που υπήρχε στην Αθήνα οι γιοί ήταν υποχρεωμένοι όταν οι γονείς έφταναν σε μεγάλη ηλικία και δεν μπορούσαν να συντηρήσουν τον εαυτό τους να αναλαμβάνουν την φροντίδα τους. Αν

⁴⁶². Βλ. πιο πάνω κεφ. 7. 3.

⁴⁶³. Μόλις κυκλοφόρησε στη Γερμανία ένα συλλογικό έργο που επιμελήθηκαν οι M. STOL - S. VLEEMING, *The care of the Elderly in the Ancient Near East*, Brill, Leuden-Boston-Köln 1998, το οποίο δεν έχει ακόμη έρθει στα χέρια μου πλὴν της μελετης του A. RUPPRECHT (βλ. πιο κάτω υποσημ. 472) για το δίκαιο των παπυρων.

⁴⁶⁴. Βλ. LIDDELL-SCOTT, λ. γηροβοσκέω. Γηροβοσκία = γηροκομία = γηροτροφία.

κάποιος δεν το έκανε έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα⁴⁶⁵.

Η πόλη υποχρέωνε τα παιδιά να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους με μια «γραφή κακώσεως γονέων»⁴⁶⁶.

Στην φροντίδα των γονέων οι Αθηναίοι έδιναν ιδιαίτερα μεγάλη σημασία. Αυτό άλλωστε φαίνεται και από το γεγονός ότι πριν να αναλάβει κάποιος άρχοντας, καλείτο να απαντήσει στην ερώτηση αν συμπεριφέρεται καλά στους γονείς του⁴⁶⁷. Ακόμη, σύμφωνα με τον Αισχίνη⁴⁶⁸, ο νόμος απαγόρευε να πάρει κανείς το λόγο στην Εκκλησία του δήμου αν χτυπούσε τον πατέρα του ή την μητέρα του ή δεν τους παρείχε τροφή και στέγη. Και πολύ σωστά, συνεχίζει ο Αισχίνης, διότι αν κανείς φέρεται ελεεινά σ' αυτούς που οφείλει να τιμά όσο και τους θεούς, διερωτάται κανείς τι θα πάθουν απ' αυτόν οι ξένοι και ολόκληρη η πόλη.

Την υποχρέωση αυτή όφειλαν τα παιδιά στους γονείς σε ένδειξη αναγνωρίσεως των θυσιών που έκαναν για να τα αναθρέψουν και να τα μορφώσουν. Σε περίπτωση που ο πατέρας δεν είχε φροντίσει να τους δώσει την κατάλληλη παιδεία, σύμφωνα με την κοινωνική

465. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤΙΟΣ, I, 55 (F 104b: εάν τις μή τρέφη τοὺς γονέας, ἄτιμος ἔστω), E. RUSCHENBUSCH *Σόλωνος Νόμοι*, σελ. 111.

466. G. GLOTZ, *Kakōseos graphē*, *D.S.*, σελ. 792.

467. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθην. Πολιτ.* 55.3 : γονέας εἰ εὖ ποιεῖ.

468. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *κατά Τιμάρχου*, 28. Βλ. και Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Αττικό δίκαιο* σελ. 154.

του θέση και την οικονομική του κατάσταση⁴⁶⁹ τα παιδιά απαλλάσσονταν με τη σειρά τους από τις δικές τους υποχρεώσεις. Από την υποχρέωση της γηροτροφίας οι γιοί απαλλάσσονταν ακόμη αν είχαν προωθηθεί σε πορνεία από τον ίδιο τους τον πατέρα⁴⁷⁰ ή αν ήταν νόθοι γιοί προερχόμενοι από σχέση παλλακείας και όχι από νόμιμο γάμο και ως εκ τούτου βρίσκονταν σε κατώτερη κοινωνική θέση εξ αιτίας του πατέρα τους.

Η σκληρότητα ή η κακομεταχείριση ή ακόμη η αποκήρυξη τους δεν ήταν λόγοι που μπορούσαν να απαλλάξουν τα παιδιά από το χρέος τους⁴⁷¹.

Η υποχρέωση αυτή των παιδιών για γηροτροφία αφορούσε και τους δύο γονείς (φυσικούς και θετούς) καθώς και όλους τους ανιόντες και των δύο φύλων, όσους τυχόν ήταν στη ζωή.

Τα παιδιά είχαν την υποχρέωση γηροτροφίας των γονέων ανεξάρτητα από την προσωπική τους ηλικία. Ποιά όμως έπρεπε να ήταν η ηλικία των γονέων; Είναι δύσκολο να καθορίσουμε με ακρίβεια πότε άρχιζε αυτή η υποχρέωση στο ελληνικό δίκαιο διότι δεν υπάρχει καμμία ένδειξη στα αρχαία κείμενα που να μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε μια συγκεκριμένη ηλικία.

469. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, 22: ...και νόμον ἔγραψεν, νύϋ τρέφειν τὸν πατέρα μὴ διδασκόμενον τέχνην ἐπαναγκῆς μὴ εἶναι. Βλ. και κεφ. 3.6.

470. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *κατά Τιμάργου*, 13.

471. Βλ. και J.J. THONISSEN, *Le droit pénal*, σελ. 292, L. BEAUCHET, *Histoire de la république athénienne* II, σελ. 140.

Ο μεγάλος ιστορικός του δικαίου R. Taubenschlag⁴⁷² σε μία σύντομη αλλά ουσιαστική μελέτη, εδώ και σαράντα χρόνια, γράφει ότι στην Αίγυπτο η ηλικία που έδινε δικαίωμα για γηροτροφία πρέπει να ορισθεί μεταξύ εξήντα και εβδομήντα ετών. Θα μπορούσαμε να δεχτούμε το ίδιο και για την Αθήνα διότι η ηλικία αυτή είναι ένα χρονικό σημείο που πρέπει να άρχιζαν τα προβλήματα υγείας ή αδυναμίας για εργασία γενικότερα.

Νομίζουμε πάντως πως η υποχρέωση γηροτροφίας μπορούσε να αρχίσει και σε πολύ μικρότερη ηλικία, σε περίπτωση που οι γονείς βρίσκονταν σε αδυναμία να φροντίσουν τους εαυτούς τους λόγω ασθενειών ή απορίας.

⁴⁷². R. TAUBENSCHLAG, La γηροκομία dans le droit des papyrus, *Opera Minora* II, 1959, σελ. 339-345 = *RIDA*, (3e Sér., 1956), σελ. 173-179. Βλ. και H. A. RUPPRECHT, Die Sorge für die Älteren nach den Papyri, στο συλλ. έργο M. STOL-S. VLEEMING, *The Care of the Elderly in the ancient Near East*, σελ. 223-239.

Στην Αίγυπτο ακόμη, οι υπερβάντες ορισμένη ηλικία, οι «υπερετείς» απαλλάσσονταν της υποχρέωσης καταβολής κεφαλικού φόρου (=λαογραφίας). Υπερετείς δε ήταν οι υπερβάντες το 60ό ή 70ό έτος της ηλικίας τους κατά τις περιστάσεις. Μέχρι την εποχή του αυτοκράτορα Τιβέριου «υπερετείς» για τον συγκεκριμένο νόμο θεωρούνταν οι συμπληρώσαντες το 60ό έτος της ηλικίας τους, αργότερα οι συμπληρώσαντες το 65ο και κατά τον 3ο μ.Χ. αιώνα, και μέχρι καταργήσεως του φόρου, οι συμπληρωσαντες το 70στό έτος της ηλικίας τους.

β) Μέριμνα εκ μέρους της πόλης

Στην κλασική Αθήνα δεν φαίνεται να υπήρχαν συντάξεις γήρατος. Η μόνη κατηγορία πολιτών που είχε μια βοήθεια από το δημόσιο ταμείο στην τρίτη ηλικία ήταν οι γονείς όσων πολιτών είχαν πέσει στη μάχη. Για τους ίδιους τους αναπήρους πολέμου είχε καθιερωθεί επιδότηση ανεξάρτητα από την ηλικία τους, εφόσον η αναπηρία τους είχε καταστήσει ανίκανους για εργασία⁴⁷³.

Οπως αναλάμβανε η πόλη την ανατροφή και εκπαίδευση από το δημόσιο ταμείο των ανήλικων ορφανών, δικαιολογημένα φρόντιζε και για εκείνους που δεν είχαν παιδιά ώστε να τους γηροτροφήσουν, εφόσον είχαν σκοτωθεί για την πατρίδα. Η πρόνοια της πόλης αφορούσε όχι μόνο τον πατέρα, αλλά και τη μητέρα⁴⁷⁴.

7. 6. Περιορισμοί στη δικαιοπρακτική ικανότητα λόγω γήρατος

Ο νόμος δεν περιόριζε γενικά κανένα δικαίωμα του ατόμου λόγω γήρατος, ούτε στο χώρο του ιδιωτικού ούτε στο χώρο του δημοσίου δικαίου. Το αττικό δίκαιο

⁴⁷³. Βλ. Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Α', 2η έκδ. 1992, (1η έκδ. 1928), σελ. 306. Επίσης Ξ. ΘΩΜΑΪΔΗ, *Διερεύνησεις των θεσμών κοινωνικής προστασίας από της αρχαιότητας μέχρι και της επανάστασης του εικοσένα εις τον ελληνικόν χωρον*, Αθήνα 1973, σελ. 84.

⁴⁷⁴. ΠΛΑΤΩΝ, *Μενέξενος* 248 d. Βλ. και Ξ. ΘΩΜΑΪΔΗ, *ό.π.*, σελ. 85 επ.

δεχόταν ανικανότητα του γήρατος μόνο σε μια περίπτωση όταν αυτό συνοδευόταν από εξακριβωμένη μείωση των πνευματικών ικανοτήτων, που έφτανε σε «παράνοια», και υπήρχε φόβος να κατακερματισθεί εξ αυτού του λόγου η οικογενειακή περιουσία.

Μπορούσε δηλαδή να προσβληθεί μια διαθήκη ή μιά υιοθεσία αν αποδεικνυόταν ότι ο διαθέτης δεν είχε τη χρήση του λογικού λόγω ηλικίας. Οι κληρονόμοι, αλλά και κάθε πολίτης είχε τη δυνατότητα να εγείρει μια «γραφή παράνοιας» και το δικαστήριο να αποφανθεί αν η αναπηρία λόγω ηλικίας εξομοιωνόταν με την παράνοια⁴⁷⁵.

Μόνη περίπτωση που γνωρίζουμε ασκήσεως μιας τέτοιας γραφής είναι εκ μέρους του γιού του Σοφοκλή. Ο Pieler αναφέρει ότι «ο Σοφοκλής πιθανότατα είχε αποκληρώσει το γιό του χάριν του εγγονού. Κάτι τέτοιο θα ήταν όμως δυνατό μόνο με την πράξη της αποκήρυξης»⁴⁷⁶. Γι αυτό στη συνέχεια ο γιός του άσκησε εναντίον του την γραφή παράνοιας. Αναφέρεται ότι ο κορυφαίος ποιητής απαλλάχτηκε των κατηγοριών για γεροντική άνοια, απαγγέλοντας στο δικαστήριο στίχους από το έργο που έγραφε εκείνη την εποχή, σε ηλικία ενενήντα ετών, τον *Οιδίποδα επί Κολωνών*. Η απαλλαγή του όμως αυτή δεν έπαιζε ρόλο για τις συνέπειες της

475. ΙΣΑΙΟΣ, *Περί του Νικοστράτου κλήρου*, 16: «ὁ νόμος οὔδενι ἑᾶ τὰ ἐαίνοῦ ἑάν ὑπὸ γήραος ἢ ὑπὸ νόσου ἢ ὑπὸ τῶν ἄλλων ἂ καὶ ἰσιεῖς ἴστε παρανοήσῃ». Βλ. L. BEAUCHET, *Histoire de la république athénienne*, II, σελ. 383 υποσ.1 και στο D.S., «παράνοιας δίκη».

476. P. PIELER, Η αποκήρυξη του γιού, *Συμβολές* 2 σελ. 91.

αποκήρυξης. Κατά τον Pieler, η έγερση της γραφής παράνοιας από το γιό θα μπορούσε να καταστήσει ανενεργή την πράξη αποκήρυξης του πατέρα.

Με την πράξη της αποκήρυξης εκμηδενιζόταν η θέση του γιού στον οίκο του πατέρα. Ο πατέρας μπορούσε να εξαλείψει την ιδιότητα του γιού του από τους καταλόγους της φρατρίας και έτσι αφού καταστρεφόταν η νομική σχέση πατέρα -γιού, ο γιός έχανε τα κληρονομικά του δικαιώματα. Ο G. Thür⁴⁷⁷ υποστήριξε ότι η γραφή παράνοιας αποδιδόταν στο γιό ως μέσο υπεράσπισης κατά άδικων και αδικαιολόγητων αποκηρύξεων, σε αντίθεση με τη νεώτερη βιβλιογραφία που δεν θεωρεί τη γραφή παράνοιας ως αμυντικό μέσο του γιού. Ο Pieler γράφει επ' αυτού ότι εάν σύμφωνα με το αττικό δίκαιο «παρείχετο στο γιό η δυνατότητα να υπερασπιστεί τον εαυτό του ενάντια στην πράξη του πατέρα, τότε η αποκήρυξη δεν θα αποτελούσε ακαταμάχητο όπλο του πατέρα». Αυτοί ίσως ήταν οι λόγοι που οδήγησαν αργότερα το νομοθέτη να θεσπίσει κανόνες περί νομίμου μοίρας ώστε να μη μπορεί να προσβληθεί η αποκήρυξη.

⁴⁷⁷. G. THÜR, στη βιβλιοκρισία του έργου του M. WURM, (Apokeryxis, Abdicatio und Exneredatio, Munchen 1972) που παρουσίασε στο περιοδικό *Iura* 23 (1972), σελ. 283.

7. 7. Ανώτατο όριο ηλικίας στην ανάληψη δημοσίων αξιωμάτων

Σύμφωνα με τον Pierre Roussel⁴⁷⁸ δεν υπάρχουν στις πηγές ενδείξεις για ανώτατο όριο ηλικίας στην ανάληψη δημοσίων αξιωμάτων εκτός από δύο περιπτώσεις σε άλλες ελληνικές πόλεις και σε πολύ μεταγενέστερες περιόδους.

Η πρώτη αφορά την πόλη των Δελφών. Προκειμένου η πόλη να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του επισιτισμού της, μετά από μια δωρεά του βασιλιά της Περγάμου Ευμένη του 2ου, γύρω στο έτος 160 π.Χ., η εκκλησία του δήμου αποφάσισε να εκλέξει, για την επιμέλεια της αγοράς του σίτου, τρία μέλη, (σιτώνας), μεταξύ των πολιτών που ήταν τριάντα έως εξήντα ετών (μή νεωτέρους ἐτέων τριάκοντα μηδὲ πρεσβυτέρους ἐτέων ἐξήκοντα)⁴⁷⁹.

Το δεύτερο παράδειγμα είναι από την Κέρκυρα. Τον 2ο π.Χ. αιώνα δόθηκαν ορισμένα χρήματα στην πόλη για να διανεμειθούν στους καλλιτέχνες των Διονυσιακών εορτών. Αποφασίστηκε τότε, για τη διαχείριση των χρημάτων, να εκλέγονται κάθε χρόνο τρεις διαχειριστές ηλικίας τριάντα πέντε έως εβδομήντα ετών (μή νεωτέρους ἐτέων τριάκοντα πέντε μηδὲ πρεσβυτέρους ἐτέων ε[β]δομήκοντα)⁴⁸⁰.

478. P. ROUSSEL, *Principe d'ancienneté*, σελ. [157]

479. *Sylloge* ³, 671, B, l. 14 επ.

480. *Inscr. Graec.*, IX, 1, 694

Πέρα από αυτές τις δύο περιπτώσεις δεν είναι γνωστή καμιά άλλη παρόμοια διάταξη. Φαίνεται δε πως ήταν ξένη προς στο πνεύμα όλων των ελληνικών νομοθεσιών η ιδέα καθορισμού ηλικίας μετά την οποία να απαγορεύεται κάθε πολιτική δραστηριότητα.

Αλλωστε επιχείρημα της μη υπάρξεως τέτοιων περιορισμών στις δραστηριότητες του δημόσιου τομέα αποτελεί το γεγονός πως ούτε το δίκαιο της οικογένειας, αν εξαιρέσει κανείς τη δίκη παράνοιας, είχε προβεί σε παρόμοιους περιορισμούς. Μάλιστα, όπως δεν υπήρχαν στην κλασική Αθήνα συντάξεις γήρατος, οι διάφοροι μισθοί, δικαστικός, εκκλησιαστικός κ.λ.π. εξασφάλιζαν στους Αθηναίους μιας προχωρημένης ηλικίας κατά την οποία δεν μπορούσαν πλέον να εργασθούν, μια πηγή εισοδήματος.

Γενικά υπήρξε μιά τάση εύνοιας προς την μεγαλύτερη ηλικία που διαγράφεται μέσα από πολλά γεγονότα και πολλούς θεσμούς όπως αυτόν των διαιτητών, των πρέσβων, των εφετών ή των Αρεοπαγιτών.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Αθήνα των κλασικών χρόνων διατήρησε μίαν άτυπη διαίρεση τάξεων ηλικίας. Αυτή εκφράζεται αφενός στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου με τα έθιμα που διατηρήθηκαν από το αρχαϊκό δίκαιο στις φρατρίες και σε πολλούς θεσμούς του οικογενειακού κυρίως δικαίου, αφετέρου στο χώρο του δημοσίου δικαίου με τη διαίρεση του σώματος των πολιτών ανάλογα με την ηλικία τους. Υπήρχαν διάφορα όρια ηλικίας εκλογιμότητας για τα διάφορα δημόσια λειτουργήματα, τα οποία καλείτο να αναλάβει στην περίοδο της δημοκρατίας κάθε Αθηναίος πολίτης. Διαδοχικά, ανάλογα με την ηλικία που διανυόταν -όπως συνέβαινε στις κοινωνίες που επικρατούσε το σύστημα των τάξεων ηλικιών- οι πολίτες αποκτούσαν όλο και περισσότερα δικαιώματα.

Η ενηλικίωση στο δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας προσέδιδε την ιδιότητα του πολίτη στον Αθηναίο, αλλά του επέτρεπε την άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων και την πλήρη συμμετοχή στους θεσμούς του ιδιωτικού δικαίου μόνο στο εικοστό έτος της ηλικίας του. Αλλά και τότε, παρά την ενηλικίωση, η πολιτεία για ένα διάστημα περίπου δέκα ετών αρνείται στους νέους άνδρες την πληρότητα των πολιτικών τους δικαιωμάτων.

Το τριακοστό έτος της ηλικίας υπήρξε ένα ορόσημο στη ζωή των Αθηναίων. Ανοίγε το δρόμο για τη Βουλή, για την Ηλιαία, για τα δημόσια αξιώματα. Υπήρξε

οπωσδήποτε το πιό σημαντικό όριο ηλικίας, χωρίς να λείπουν οι εξαιρέσεις. Ο νόμος απαιτούσε για το αξίωμα του σωφρονιστή ή του κοσμητή των εφήβων ή την ανάθεση χορηγίας χορού παιδων να έχει περάσει ακόμη μία δεκαετία το λιγότερο. Η πολιτεία είναι σαφές πως την εκπαίδευση των νέων, σε όλες της τις μορφές, δεν την εμπιστευόταν σε άτομα νεώτερα της ηλικίας των σαράντα ετών. Αυτό πρέπει ενδεχομένως να ήταν το όριο ηλικίας εκλογιμότητας και για όποιους άλλους αξιωματούχους ήταν σε άμεση σχέση με τα παιδιά και τους νέους και για τους οποίους δεν έχουμε μεν πληροφορίες στις πηγές, αλλά σε ένα τέτοιου είδους συμπέρασμα μας οδηγεί το πνεύμα της όλης νομοθεσίας.

Αυτή η διαίρεση του σώματος των πολιτών ανάλογα με την ηλικία τους είναι μεγάλης σπουδαιότητας ακόμη και από δημογραφική ή κοινωνιολογική άποψη, και εκπλήσσει το γεγονός -γράφει ο Hansen⁴⁸¹- ότι οι σύγχρονοι συγγραφείς την έχουν παραβλέψει. Συνήθως αναφέρεται ότι στην εκκλησία του δήμου, στα δικαστήρια, στη βουλή, στα αξιώματα είχαν δικαίωμα να μετέχουν όλοι οι αθηναίοι πολίτες. Αληθές όμως αποδεικνύεται ότι όλοι οι αθηναίοι πολίτες μετείχαν μόνο στην εκκλησία του δήμου. Αυτή αποτελούσε πράγματι το ίδιο το σώμα των πολιτών. Τα δικαστήρια ή τα άλλα όργανα της πόλης δεν

481. M. HANSEN, *The Athenian Democracy*, σελ. 90:

«It is, surprisingly, always overlooked by modern authors, who hastily equate the citizens in the Assembly with the citizens in the People's Court and say that both bodies constituted the same representative selection of the athenian citizen body...»

αντιπροσώπευαν παρά μόνο ένα μέρος των πολιτών, αυτούς που είχαν υπερβεί την ηλικία των τριάντα ετών. Αυτοί δε, πρέπει να αποτελούσαν τα δύο τρίτα περίπου των ενήλικων πολιτών. Το υπόλοιπο ένα τρίτο βρισκόταν στην περίοδο ηλικίας δεκαοκτώ έως τριάντα ετών, στάδιο ηλικίας με μειωμένα πολιτικά δικαιώματα. Δηλαδή η ηλικία τους θεωρείτο κατάλληλη για να ψηφίζουν στην εκκλησία του δήμου, αλλά όχι αρκετά κατάλληλη για να νομοθετούν, να δικάζουν ή να γίνονται άρχοντες⁴⁸².

Την ηλικία των τριάντα ετών για τα μέλη της Βουλής και για ορισμένα άλλα αξιώματα την διατήρησαν ακόμη και τα ολιγαρχικά πολιτεύματα (προσωρινό και οριστικό πολίτευμα των τετρακοσίων).

Ενα επόμενο στάδιο ηλικίας που συναντάται σε διατάξεις της Αθηναϊκής νομοθεσίας, ήταν αυτό των πενήντα ετών. Κατά τους νόμους του Σόλωνα περί ευκοσμίας, έπρεπε να ερωτηθούν και να λάβουν το λόγο στην Εκκλησία του Δήμου πρώτα οι έχοντες ηλικία μεγαλύτερη των πενήντα ετών και κατόπιν οι νεώτεροι.

Η ηλικία, και όταν ακόμη δεν υπήρχαν γραπτοί κανόνες δικαίου, χρησίμευε σαν κριτήριο εκεί, που δεν υπήρχε άλλος τρόπος να ρυθμιστεί η σειρά π.χ. του λόγου. Η όταν επρόκειτο να σταλούν απεσταλμένοι σε μίαν άλλη πόλη.

Εκεί όμως που η διαίρεση κατά ηλικίες εμφανίζεται κάθε άλλο παρά τυπική, είναι στην σαρανταδυάχρονη στρατεύσιμη ηλικία. Εκεί, κάθε έτος είχε συγκεκριμένο όνομα, αυτό του επωνύμου ήρωα της

482. M. H. HANSEN, ό.π., σελ. 89.

ηλικίας. Πριν δε να κλείσει ο κύκλος της στρατεύσιμης ηλικίας στο εξηκοστό έτος, οι Αθηναίοι ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν ως δημόσιοι διαιτητές για ένα χρόνο, τον τελευταίο.

Το προκαθορισμένο όμως όριο ηλικίας λήξεως της υποχρέωσης προς στράτευση, δεν σήμαινε υποχρεωτικά και τη θέση «εκτός μάχης». Δεν φαίνεται να θεσμοθετήθηκε ποτέ στην Αθήνα «όριο εξόδου», δηλαδή ανώτατο όριο ηλικίας εκλογιμότητας για τις αρχές και τα αξιώματα. Αντίθετα, παρατηρείται εύνοια προς την πρεσβύτερη ηλικία που αποδεικνύει μεταξύ των άλλων ο θεσμός των διαιτητών ή των Αρεοπαγιτών.

Οι γηραιότεροι σε ηλικία φαίνεται να εμπνέουν σεβασμό και στην κρίση τους να επιδεικνύεται εμπιστοσύνη. Στους αρχαίους έλληνες επικρατούσε η αντίληψη ότι η σοφία και η πείρα επαυξάνουν με την ηλικία. Αλλωστε, η με νόμο απαγόρευση δραστηριοτήτων στο χώρο του δημοσίου δικαίου, ήταν εντελώς ξένη προς το όλο πνεύμα της αθηναϊκής νομοθεσίας.

Χ Ρ Ο Ν Ο Λ Ο Γ Ι Ο

Αρχαϊκή περίοδος

621/0	Νόμοι του Δράκοντα
594/3	Ο Σόλων άρχων
562/1	Εναρξη τυραννίδας Πεισιστράτου
528/7	Θάνατος Πεισιστράτου
508/7	Νομοθεσία Κλεισθένη

Κλασική περίοδος

490	Μάχη Μαραθώνα
480	Ναυμαχία Σαλαμίνας
478/7	Συμμαχία της Δήλου
462/1	Μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη
431	Αρχή Πελοποννησιακού πολέμου
429	Θάνατος Περικλή
421	Ειρήνη του Νικία
415-413	Σικελική εκστρατεία
411	Πρώτη ολιγαρχική επανάσταση
405-404	Ηττα της Αθήνας, τέλος Πελοπ. πολέμου. Δεύτερη ολιγαρχική επανάσταση.
399	Δίκη και θάνατος του Σωκράτη
378/7	Δεύτερη αθηναϊκή συμμαχία

- 359 Ανοδος του Φιλίππου στο θρόνο
 της Μακεδονίας
- 338 Ηττα στη Χαιρώνεια
- 337/6 Ιδρυση της συμμαχίας της Κορίνθου
- 336 Ανοδος του Αλεξάνδρου στο θρόνο
 της Μακεδονίας
- 331 Ιδρυση της Αλεξάνδρειας
- 323 Θάνατος Αλεξάνδρου

Ελληνιστική περίοδος

- 322 Συνθηκολόγηση της Αθήνας
- 317-307 Διακυβέρνηση Δημητρίου Φαληρέα
- 146 Αλωση της Κορίνθου από τους
 Ρωμαίους
- 86 Αλωση της Αθήνας από τον Σύλλα
- 31 Ναυμαχία του Ακτίου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ, Σ., «Η πολιτική παιδεία στην κλασσική Αθήνα», *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα της Επιτροπής Ερευνών, Τόμ. 2, Αθήνα 1995, σελ. 195-235.

ΑΛΑΜΑΝΗΣ, Θ., *Οι φιλοσοφικές και ρητορικές σχολές στην αρχαιότητα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, Α., *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, τόμ. Α'-Β', εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1992.

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, Ν., *Ποινικό δίκαιο*, Ειδικό Μέρος, Τεύχ. Α', Αθήνα 1974.

ANDREWES. A., *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, μετφρ. Α.Παναγόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983, (αγγλική έκδοση 1967).

ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, Ι., *Θεσμοί της Αρχαιότητας, Ι. η πόλις*, εκδ. Α.Σάκκουλας, Αθήνα 1987.

ΙΔΙΑΣ, *Λόγοι ευθύνης*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1993.

BISCARDI, A., *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, μετφρ. Π.Δημάκης, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1991.

ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Κ., «Το ποινικόν και ιδία το φονικόν δίκαιον παρ' Ομήρῳ», στο *Αθηνά* 1929, σελ. 266.

ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Άγνωστες πτυχές της αρχαίας ζωής και αγωγής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1988.

ΙΔΙΟΥ, *Η Εκπαίδευση στην κλασική και προκλασική αρχαιότητα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1989.

ΓΚΟΥΤΟΣ, Χ., *Εργασιακές σχέσεις των οικοδόμων στην χερσαία Ελλάδα μετά το 1800 (συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού δικαίου)*, Αθήνα 1985.

ΓΚΟΦΑΣ, Δ., *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, Αθήνα 1974-1979.

CANTARELLA, E., *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, μετφρ. Π. Δημάκης, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1998, (L' ambiguo malanno, 1985).

COHEN, E., «Τράπεζες και τραπεζικές εργασίες στην κλασική Αθήνα - Η νομική θέση των γυναικών και των δούλων», μετφρ. Σ. Αδάμ, *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου*, 2, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σελ. 149-175.

COHEN, R., *Αθηναϊκή Δημοκρατία*, μετφρ. Αλ. Κόντος, Εκδ. Ειρμός, Αθήνα 1992 (γαλλικ. έκδ. 1936).

COULET, C., *Μέσα επικοινωνίας στην αρχαία Ελλάδα*, μετφρ. Κ. Τσιταράκης, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1998 (Παρίσι, Belles Lettres 1996).

CROISET, A., *Οι Αρχαίες Δημοκρατίες*, τόμ. Α'-Β', μετφρ. Α. Πάγκαλος, εκδ. Φέξη, Αθήνα 1970, (Paris 1909).

ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Φ., Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα, *Τετράδια Εργασίας Παντείου Πανεπιστημίου*, αρ. 11, Αθήνα 1998.

ΙΔΙΑΣ, *Περιουσία και θάνατος*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1990.

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, Ι.Γ., «Προϋποθέσεις και διαδικασία τέλεσης της υιοθεσίας ανηλίκων κατά το νέο δίκαιο (Ν. 2447/1996)», *Αρμενόπουλος*, (52) 1998, σελ. 3-28.

ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Η οργάνωση του στρατού των Αθηναίων», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ1, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σελ. 216 επ.

ΔΗΜΑΚΗΣ, Π., *Αττικό Δίκαιο*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1986.

ΙΔΙΟΥ, «Εκδηλώσεις Δημοκρατικού Πνεύματος στους Θεσμούς του Αττικού Ιδιωτικού Δικαίου», *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα της επιτροπής ερευνών τόμ. 2, Αθήνα 1995, σελ. 115-149.

ΙΔΙΟΥ, *Ισαίου Λόγοι*, «Εισαγωγή στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο», τ. Α', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1994, σελ. 9-35.

- ΙΔΙΟΥ, *Ο Θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον*, Α.Σάκκουλας, Αθήνα 1959.
- ΙΔΙΟΥ, *Πρόσωπα και θεσμοί της αρχαίας Ελλάδας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1994.
- ΙΔΙΟΥ, «Πρέσβεις και πρόξενοι στην αρχαία Ελλάδα», *Τιμή Γεωργίου Κ. Βλάχου*, Α.Σάκκουλα / Bruyant, Αθήνα 1995, σελ. 163-188.
- GLOTZ, G., *Η ελληνική «Πόλις»*, Β' έκδ. μετφρ. Α. Σακελλαρίου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981, (γαλ. έκδ. Paris 1953).
- GUTHRIE, W.K.C., *Οι Σοφιστές*, μετφρ. Δ. Τσεκουράκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989.
- ΙΔΙΟΥ, *Ο Σωκράτης*, μετφρ. Τ.Νικολαΐδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
- ΘΩΜΑΪΔΗΣ, Ξ., *Διερεύνησις των θεσμών κοινωνικής προστασίας από της αρχαιότητος μέχρι και της επαναστάσεως του εικοσιένα εις τον ελληνικόν χώρο*, Αθήνα 1973.
- JAEGER, W., *Παιδεία*, Τομ. Α', Β', Γ' μετφρ. Γ. Βερροίου, Αθήνα 1968.
- ΚΑΡΝΕΖΗΣ, Ι., *Η επίκληρος*, Δ.Δ. (αδημοσίευτη), Αθήνα 1972.
- ΛΑΜΠΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Ι., «Το χάσμα των γενεών : οι υπερχρονικές του βάσεις με αφορμή ένα χωρίο του Αριστοτέλη», *Επιστημονική Επετηρίδα Παντείου ΑΣΠΕ*, Επιμ. Π.Δημάκη, Αθήνα 1981, σελ. 249-256.
- ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., «Η κληρονομική διαδοχή εν τώ αρχαίω αττικώ δικαίω», *Αρμενόπουλος*, ΚΔ' (1970), σελ. 953-957.
- LEFKOWITZ, M., *Γυναίκες στον ελληνικό μύθο*, μετφρ. Α.Μεγαπάνου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1993 (αγγλ. έκδ. 1986).
- LEVEQUE, P. - VIDAL-NAQUET, P., *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, μετφρ. Σ.Γεωργοπούλου, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα 1989 (1η Γαλλική έκδοση 1964).
- ΜΑΖΑΡΑΚΗ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ, Α., «Πολιτεία και παιδεία στον Αριστοτέλη», *Επιστημονική Επετηρίδα Παντείου ΑΣΠΕ*, Επιμ. Π.Δημάκη, Αθήνα 1981, σελ. 249-256.

- ΜΑΝΕΣΗ, Α., - ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Φ., «Το πολίτευμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας», *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα της Επιτροπής Ερευνών, Τόμ. 2, Αθήνα 1995, σελ. 49-77.
- ΜΠΕΣΙΛΑ-ΜΑΚΡΙΔΗ, ΕΛ., *Η συνταγματική προβληματική της άμβλωσης*, Α.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1992.
- ΜΩΨΣΕΙΔΗΣ, Μ.Μ., *Η έκτρωσις κατά την ελληνική αρχαιότητα*, (ανατ. Έκδ. Εκάτη, 1997), 1^η έκδ. 1928.
- MACDOWELL, D., *Σπαρτιατικό Δίκαιο*, μετφρ. Ν.Κονομής, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1988 (αγγλική έκδ. 1986).
- ΙΔΙΟΥ, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μετφρ. Γ.Μαθιουδάκης, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1986 (αγγλική έκδοση 1978).
- MOSSÉ, Cl., *Ιστορία μιας Δημοκρατίας - Αθήνα*, μετφρ. Δ.Αγγελίδου, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983 (Γαλλική έκδοση, éd. Seuil, 1971).
- ΝΑΚΟΣ, Γ., *Μορφές αρχαίων ελληνικών νομοθεσιών*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1986.
- ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ, Γ., *Δημοσθένης, Κατά Μειδίου*, Ακαδημία Αθηνών, Βιβλιοθήκη ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα 1984.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Δ.Π., *Δίκαιο των Ολυμπιακών Αγώνων*, εκδ. Α.Σάκκουλας, Αθήνα 1991.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., *Ιστορία και Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου*, τόμ. Α'-Β', 2^η έκδ., Αθήνα 1963.
- PIELER, P., *Η αποκήρυξη του γιού στο αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό δίκαιο, Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου*, 2, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1994, σελ. 87-103.
- ΡΗΓΑΣ, Α., *Ιστορική θεμελίωσις της αγωγής*, Αθήνα 1972.
- ROMILLY, J. DE, *Προβλήματα της ελληνικής δημοκρατίας*, μετφρ. Ν. Αγκαβανάκη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992 (γαλλική έκδοση 1975).

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μ.Β., «Η Αθηναϊκή Δημοκρατία», *Νέα Εστία*, 1572 (1993), σελ. 8-16.

ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΣ, Ι., *Πλουτάρχου, Ει πρεσβυτέρω πολιτευτέον*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1957.

ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Σ.Θ., *Το νομικόν πλαίσιον της ολιγαρχικής μεταπολιτεύσεως εν Αθήναις (411 π.Χ.)*, Αθήνα 1981.

ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΗ, ΕΛ., *Η Άμβλωση ως πρόβλημα του Ποινικού Δικαίου*, Αθήνα 1984.

SINCLAIR, R.K., *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, μετφρ. Ελ. Ταμβάκη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997, (αγγλ. έκδ. 1988).

STARR, CH., *Η Γέννηση της Δημοκρατίας* (Η εκκλησία κατά τον πέμπτο αιώνα π.Χ.), μετφρ. Μ. Καρδαμίτσα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991.

ΤΖΑΒΑΡΑΣ, Γ., *Η ποίηση του Εμπεδοκλή*, έκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1988.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., «Τα κενά του νόμου εν τω αρχαίω ελληνικώ δικαίω», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών*, 30 (1963) σελ. 753-758.

TAYLOR, A.E., *Πλάτων*, μετφρ. Ι. Αρζόγλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.

VIDAL-NAQUET, P., *Ο μαύρος κυνηγός. Μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο*, μετφρ. Γ. Ανδρεάδης - Π. Ρηγοπούλου, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1983.

ΦΟΥΡΚΙΩΤΗΣ, Κ., *Δημοσθένους προς τον Βοιωτόν. Συμβολή εις την ιστορίαν της προστασίας του ονόματος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1961.

ΦΡΑΓΚΑΝΔΡΕΑΣ, Κ., *Το νομικό καθεστώς των Ολυμπιακών Αγώνων στην αρχαιότητα*, Δ.Δ. (αδημοσίευτη), Αθήνα 1991.

FINLEY, M., *Αρχαία και σύγχρονη δημοκρατία*, μετφρ. Θ. Βανδώρος, Ευρύαλος, Αθήνα 1989.

ΙΔΙΟΥ, *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, μετφρ. Σ. Βουτσάκη, Παν. Εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 1996.

ΧΕΛΜΗΣ, Α., *Nomen, Συμβολή στη μελέτη του ανθρωπωνυμίου στο ρωμαϊκό δίκαιο*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1997.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Ουδέπω ων των ετών», *Δίκαιον και Ιστορία, Μικρά Μελετήματα*, Αθήνα 1973.

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

ADAM, S., «L' avortement dans l' antiquité grécque», στο «*Μνήμη*» Γεωργίου Α. Πετροπούλου, τόμ. Α', Αθήνα 1984, Α. Σάκκουλας, σελ. 141-153.

ANDREWES, A., «The Hoplite Katalogos», στο G.S. SHRIMPTON - D.J. McCARGAR (εκδ.), *Classical Contributions: Studies in Honour of M.F. McGregor*, N.York 1981, σελ. 1-3.

ANKUM, H., «Les «infanti proximi» dans la jurisprudence classique», στο *Estudios en homenaje al profesor Francisco Hernandez-Tejero*, Facultad de Derecho, Madrid 1993, σελ. 53-73.

BEAUCHET, L., *Histoire du droit privé de la république athénienne*, τόμ. I-IV, Paris 1897, αναστ. έκδ. Arno Press, New York 1976.

BELOCH, K.J., *Griechische Geschichte*², τόμ. 1-3, De Gruyter, Berlin-Leipzig 1923.

BICKERMAN, E.J., «La conception du mariage à Athènes», στο *BIDR*, 3ο, 17 (τομ. 78), 1975, σελ. 1-28.

BOEGEHOLD A. - SCAFURO, A. (εκδ.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, J. Hopkins University Press, Baltimore-London 1994.

BOEGEHOLD, A.L., *Lawcourts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure and Testimonia*, American School of Class. Studies publication, 1992.

- ΙΑΙΟΥ, «Perikles' Citizenship Law of 451-0 B.C.», στο BOEGEHOLD A. - SCAFURO, A, *Athenian Identity and Civic Ideology*, ό.π., σελ. 57-66.
- BOLLACK, J., *Empédocle*, I., Paris 1965.
- BRELICH, A., *Paides e Parthenoi*, Rome 1969.
- CAILLEMER, E., Ambloseos graphè στο *DS I* (1877), σελ. 224-225.
- CANTARELLA, E., *Studi sull' omicidio in diritto greco e romano*, Milano 1976.
- CARTER, J.M., «Eighteen Years Old?», *BICS* 1967, σελ. 51-57.
- CAVALLO, C., *Libri, editori e pubblico nel mondo antico*, Laterza, Bari 1977.
- CHROUST. A.H., «Plato's Academy : The first organised school of political science in Antiquity», *Revue of Politics*, 29 (1967).
- COHEN, E., «The Astoi of Attika : Nationality and citizenship at Athens», στο *Symposion* 1995, εκδ. G. Thür και J. Velissaropoulos-Karakostas, Köln, σελ. 57-95.
- CONNOR, W.R., «The Problem of Athenian Civic Identity», στο BOEGEHOLD A. - SCAFURO, A, *Athenian Identity and Civic Ideology*, ό.π., σελ. 34-44.
- COULON, G., *L' enfant en Gaule romaine*, Errance, Paris 1994.
- CRAHAY, R., «Les moralistes anciens et l' avortement», στο *Antiquité Classique* 10 (1941), σελ. 9-23.
- DESPOTOPOULOS, C., *La philosophie politique de Platon*, εκδ. Ousia, Bruxelles 1997.
- ERDMANN, W., *Die Ehe im alten Griechenland*, München 1934.
- EYBEN, E., «Antiquity's view of puberty», *Latōmus* 31 (1972), σελ. 677-697.
- ΙΑΙΟΥ, «Family Planning in Graeco-roman Antiquity», στο *Ancient Society* 11/12 (1980/81), σελ. 5-81.
- FARSEDAKIS, J.J., *Θανάτω ζημιούν. Contribution à l' étude du droit criminel athénien à l' époque classique*, Δ.Δ., Strasbourg 1978.

- FLACELIERE, R., *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, Hachette, Paris 1959.
- FRANCOTTE, H., *La Polis grecque, Recherches sur la formation et l'organisation des cités, des ligues et des confédérations dans la Grèce ancienne*, Paderbon 1907.
- FROST, F.J., «Aspects of Early Athenian Citizenship», στο A. BOEGEHOLD - A. SCAFURO (εκδ.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, ό.π. , σελ. 45-56.
- FUSTEL DE COULANGES, N.D., *La cité antique*, 25^η έκδ., Paris 1919 (1870).
- GARLANT, R., *The Greek Way of Life*, Duckworth, London 1990.
- GAUTHIER, P., *Symbola, Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Annales de l' Est, Publiées par l' Universite de Nancy II, Mémoire n° 42, Nancy 1972.
- GERMAIN, L., «Aspects du droit d' exposition en Grèce», στο *R.H.D.* 1969, σελ. 177-197.
- GERNET, L., *Antropologie de la Grèce ancienne*, Paris 1968.
- GIRARD, P., *L' éducation athénienne au Ve et au VIe siècle av. J.C.*, 2η έκδ. Paris 1891.
- GLOTZ, G., «Expositio», στο *D.S.*, σελ. 930-939.
- ΙΔΙΟΥ, «kakôseôs graphé» στο *D.S.* σελ. 792-797.
- ΙΔΙΟΥ, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, αναστ. έκδ., Arno Press, N.Y. 1973, (1^η έκδ. 1904).
- GODLEN, M., «Demosthenes and the age of majority at Athens», *Phoenix* 33 (1979), σελ. 25-38.
- ΙΔΙΟΥ, «Pais», «child» and «slave», στο *Antiquité Classique*, 54, σελ. 91-104.
- ΙΔΙΟΥ, *Children and Childhood in Classical Athens*, J.Hopkins University Press. Baltimore-London 1990.

- GOMME, A.W., *The population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Blackweel, Oxford 1933.
- GUARDUCCI, M., *Fratrìa, I και II : L' Istituzione della fratria nella Grecia antica e nelle colonie greche d' Italia*, Rome 1937 και 1938.
- HANSEN, M.H., *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals*, Odense 1974.
- ΙΑΙΟΥ, *Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense University Press, Odense 1975.
- ΙΑΙΟΥ, «Seven hundred *archai* in Classical Athens», στο *Griek, Roman and Byzantine Studies* 21 (1980), σελ. 151-173.
- ΙΑΙΟΥ, «The Athenian Heliaia from Homer to Aristotle», *Class et Med.* 33 (1981-82), σελ. 9-47.
- ΙΑΙΟΥ, *The Athenian Ecclesia, A Collection of Articles 1976-83*, Copenhagen 1983.
- ΙΑΙΟΥ, *Demography and Democracy, The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.*, εκδ. Systime, Herning 1985.
- ΙΑΙΟΥ, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Blackwell, Oxford 1991.
- HARRISON, A.R.W., *The Law of Athens*, I - II, Oxford 1968/1971.
- HARRIS, E.M., «How often did the Athenian Assembly meet?», στο *Classical Quarterly* 36, σελ. 363-377.
- HATZFELD, J., *Alcibiade*, Paris 1940.
- HAVELOCK, E.A., *Aux origines de la civilisation écrite en Occident*, Maspero, Paris 1981.
- HERMANN-BLÜMNER, *Privataltertümer*, 3η έκδ., Freiburg 1882.
- HIGNETT, C., *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century*, Clarendon Press, Oxford 1952.

- HOMMEL, H., «Heliaia», *Philologus*, supplementband 19. 2, 1927.
- HUMPHREYS, S., «A Historical Approach to Dracon's Law on Homicide», *Symposion* 1990, σελ. 3-16.
- JEANMAIRE, H., *Couroi et Courètes. Essai sur l' éducation spartiate et les rites d'adolescence dans l' Antiquité hellénique*, Lille-Paris 1939.
- JONES, A.H.M., *Athenian Democracy*, Oxford 1957
- JUST, R., *Women in Athenian Law and Life*, Routledge, London 1989.
- KARABELIAS, E., «L' épiclérat dans la comédie nouvelle et dans les sources latines», *Symposion* 1971, σελ. 215-254.
- ΙΑΙΟΥ, «Contribution à l' étude de l' épodicisie attique», στο *Μελέτες αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου*, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1978, σελ. 201-225 (=Symposion 1974).
- ΙΑΙΟΥ, *L' épiclérat attique*, Δ.Δ. (αδημοσίευτη), Paris 1974.
- LABARBE, J., «L' Age correspondant au sacrifice du koureion et les données historiques du sixième discours d' Isée», *Bulletin de l' Académie royale de Belgique*, Classe des lettres, 39 (1953), σελ. 358-394.
- ΙΑΙΟΥ, *Loi navale de Thémistocle*, Paris 1957.
- LACEY, W.K., *The Family in Classical Greece*, London 1968.
- LALLEMAND, L., *Histoire des enfants abandonnés et délaissés. Etudes sur la protection de l' enfance aux diverses époques de la civilisation*, Paris 1885.
- LECRIVAIN, C., «Notes de droit pénal grec, II, L' avortement», στο *Mélanges Gustave Glotz*, II, Paris 1932, σελ. 531-533.
- LEGRAS, B., *Hébétika, Recherches sur l' éphebie dans l' Egypte romaine*, Δ.Δ. Paris 1980.
- LINCOLN, B., *Diventare Dea*, Milano 1983.
- LIPSIUS, J.H., *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, 4 τόμοι, Leipzig 1905-1915.

MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, J., «La sanction de l' homicide», *Symposion* 1990, σελ. 3-16.

ΙΔΙΟΥ, «La structure juridique du mariage grec», *Symposion* 1979, σελ. 41-71, αναδημ. στο έργο του ιδίου, *Statut personnel et liens de famille dans les droits de l' Antiquité*, έκδ. Variorum, 1993.

ΙΔΙΟΥ, *Loi et coutume dans l' Égypte grecque et romaine*, (πολυγραφ), Paris 1970.

MACDOWELL, D., *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester 1963.

MAFFI, A., «Adozione e strategie successorie a Gortina e ad Atene», στο *Symposion* 1990, σελ. 205-231.

MANVILLE, P.B., *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*, Princeton University Press, Princeton 1990.

MARROU, H.I., *Histoire de l' éducation dans l' Antiquité*, I, 7η έκδ. Seuil, Paris 1978 (1η έκδ. 1948).

ΙΔΙΟΥ, «Les classes d' âge de la jeunesse spartiate», στο *R.E.A.* (48), 1946, σελ. 216-230.

MEIER, C., *Die politische kunst der griechischen Tragödie*, München 1988, στην γαλλική του μετάφραση *De la tragédie grecque comme art politique*, Belles Lettres, Paris 1991.

MICHELL, H., *Sparta*, Cambridge 1952.

MOREAU, J., «Les théories démographiques dans l' antiquité grecque», στο *Population* 4 (1949), σελ. 597-613.

MOSSÉ, Cl., *La femme dans la Grèce antique*, A. Michel, Paris 1983.

ΙΔΙΑΣ, «Armée et cité grecque», *R.E.A.* 65 (1963), σελ. 290-297.

ΙΔΙΑΣ, «Rôle politique des armées dans le monde grec à l' époque classique», στο J.P. VERNANT (εκδ.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Paris 1985, σελ. 221-230.

NÉRAUDAU, J.P, *Etre enfant à Rome*, Les Belles Lettres, Paris 1984.

ΙΔΙΟΥ, *La jeunesse dans la littérature et les institutions de la Rome républicaine*, Les Belles Lettres, Paris 1979.

NARDI, E., *Procurato aborto del mondo greco-romano*, Giuffrè Milano 1971.

OEHLER, O.J., «Κοσμητήρ», στο *R.E.*

PAOLI, U.E., *Studi di diritto attico*, Milano [1930] 1974.

PATTERSON, C., *Pericles' Citizenship Law of 451/0 B.C.*, Arno Press, New York 1981.

ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, C., *Histoire de l' éphébie attique*, (des origines à 31 avant J.Christ), Paris 1962.

PERENTIDIS, S., «Apaulia-Epaulia-Anakalyptèria : Définition et fonction des rites et des dons nuptiaux», *Symposion 1995*, σελ. 179-204.

PHILIBERT, M., *Les échelles d' âge (Dans la philosophie, la science et la société)*, Thèse ès Lettres, Nanterre 1968.

POMEROY, S., «Technikai kai mousikai : The education of women in the fourth century and in the Hellenistic period», *American Journal of Ancient History*, 2, 1977, σελ. 51-68.

ΙΔΙΑΣ, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, Schoken books, New York 1975.

REINACH, S., *Cultes-Mythes et Religions*, τ. I., 1899.

RHODES, P.J., «Bastards as Athenian Citizens», *Classical Quarterly* 28, (1978), σελ. 89-92.

ΙΔΙΟΥ, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981.

ΙΔΙΟΥ, *The Athenian Boule*, Clarendon Press, Oxford 1972.

ROBERT, L., *Études épigraphiques et philologiques*, Paris 1938.

ROMILLY, J. DE, *Les grandes sophistes dans l' Athènes de Périclès*, Paris 1988, εκδ. De Fallois (ελληνική μετάφραση Φ. Κακριδή, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994).

ΙΔΙΑΣ, *Pourquoi la Grèce*, Paris 1992.

ROUSSEL, D., *Tribu et cité. Études sur les groupes sociaux dans les cités grecques aux époques archaïque et classique*, Besanson - Paris 1976.

ROUSSEL, P., «Étude sur le principe de l'ancienneté dans le monde hellénique du Ve s. av. J.-C., à l'époque romaine», *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 43, 2, 1951 (πραγματική χρονολογία 1941)

ROUSSEIER, J., «La durée normale de la grossesse», στο *Mélanges H.Lévy-Bruhl*, Paris 1959, σελ. 245-256.

RUBINSTEIN, L., *Adoption in IV cent. Athens*, Museum Tusculanum Press, Kopenhagen, 1993.

RUPPRECHT, H.A., «Die Sorge für die Alteren nach den Papyri», M.STOL-S.VLEEMING, *The Care of the Elderly in the ancient Near East*, σελ. 223-239.

RUSCHENBUSCH, E., *Σόλωνος Νόμοι*, Historia, Heft 9, Wiesbaden, 1983 (1^η έκδ. 1966).

ΙΔΙΟΥ, Die soziale Herkunft der Epheben um 330, *Z.P.E.* 35 (1979), σελ. 173-6.

ΙΔΙΟΥ, Die soziale Zusammensetzung des Rates der 500 im 4 Jh., *Z.P.E.* 35 (1979), σελ. 177-180.

ΙΔΙΟΥ, «Epheben, Buleuten und die Bürgerzahl von Athen um 330 v. Chr.», στο *Z.P.E.* 41 (1981), σελ. 103-105.

ΙΔΙΟΥ, «Noch Einmal die Bürgerzahl Athens um 330 v. Chr.», *Z.P.E.* 44 (1981), σελ. 110-112.

ΙΔΙΟΥ, «Zum letzten Mal : Die Bürgerzahl Athens im 4.Jh. v. Chr.», *Z.P.E.* 54 (1984), σελ. 253-269.

SCAFURO, A., «Witnessing and False Witnessing : Proving Citizenship and Kin Identity in Fourth -Century Athens», στο BOEGEHOLD A. - SCAFURO, A. *Athenian Identity and Civic Ideology*, ό.π., σελ. 156-198.

SCHAPS, D.M., *Economic Rights of women in Ancient Greece*, Edimbourg 1979.

SEALEY, R., «How Citizenship and the City Began in Athens», *AJAH* 8 (1983), σελ. 97-129.

ΙΔΙΟΥ, «On Lawful Concubinage at Athens», *CA* 3 (1984), σελ. 111-133.

ΙΔΙΟΥ, «The Athenian courts for homicide», *C.P.* 78 (1983), σελ. 275-296.

ΙΔΙΟΥ, *Women and Law in Classical Greece*, Chapel Hill, N.C. 1990.

SIMANTIRAS, C., «L' incapacité juridique en tant que protection du mineur d' âge», στο *L' enfant, Recueils de la Société Jean Bodin*, τομ. 35, 1972, σελ. 199-209.

STEPHANOPOULOS, S.T., *Essai sur le sophiste Protagoras et les sources du droit*, Paris - Athènes 1977.

STOL, M.- VLEEMING, S., *The Care of the Elderly in the ancient Near East*, Brill, Leuden-Boston-Köln 1998.

STROUD, R.S., «Greek Inscriptions : Theozotides and the Athenian orphans», *Hesperia*, 40 (1971), σελ. 180-231.

TAUBENSCHLAG, R., *The Law of Greco-roman Egypt in the light of the papyri*, 2^η έκδ., Warsaw.

ΙΔΙΟΥ, «La γηροκομία dans le droit des papyrus», *Opera Minora II*, 1959, σελ. 339-345 = *RIDA*, (3e Sér. 1956), σελ. 173-179.

THÜR, G., «The Jurisdiction of the Areopagos in Homicide Cases», *Symposion* 1990, σελ. 53-72.

ΙΔΙΟΥ, Βιβλιοκρισία M.WURM (Apokeryxis, Adbication und Exheredatio) *Iura* 23 (1972), σελ. 283.

THALHEIM, «Άμβλωσις», στο *R.E.* I (1894).

THONISSEN, J.J., *Le droit pénal de la république athénienne précédé d'une étude sur le droit criminel de la Grèce légendaire*, Bruxelles-Paris 1875.

TOD, M.N., *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, τόμ. 2 : *From 403 to 823 B.C.*, Oxford 1948.

- TRIANTAPHYLLOPOULOS, J., «La lacune della legge nei diritti grece», *Antologia Giuridica Romanistica ed Antiquaria I*, 1968, σελ. 49 επ.
- ΙΔΙΟΥ, *Das Rechtsdenken der Griechen*, C.H. Beck, München 1985.
- VAN GENNEP, A., *Les rites de passage*, Paris 1909.
- VIDAL-NAQUET, P., *Le chasseur noir*, Maspero, Paris 1981, (ελλ. μετφρ. Γ.Ανδρεάδης - Π. Πηγοπούλου, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1983).
- WALLACE, R.W., *The Areopagos Council to 307 B.C.*, Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1989.
- WALTERS, K., «Perikles' Citizenship Law», *CA* 2 (1983), σελ. 314-336.
- WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, U. VON, *Aristoteles und Athen*, I, Berlin 1893.
- WOLFF, H.W., *Normenkontrolle, und Gesetzesbegriff in der attischen Demokratie*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abh 2 (1970).
- ΙΔΙΟΥ, «Marriage Law and Family Organisation in Ancient Athens : A Study on the Interrelation of Public and Private Law in the Greek City», *Traditio* 2, 1944, σελ. 43-95.